„A soknyelvű tolmács”

– A *Sebes agynak késő sisak* forrásai, műfaj- és eszmetörténeti jellemzői –

Doktori disszertáció

Készítette: Fazekas Sándor
Témavezető: Keserű Bálint professor emeritus

Irodalomtudományi Doktoriskola

Szeged, 2006.

1.1.A HARMINCÉVES HÁBORÚ KORÁNAK VERSES MAGYAR POLITIKAI ARCKÉPCSARNOKA 4
1.2. A LATIN VÁLTOZAT SZERZŐJE: JOHANN JOACHIM RUSDORF 8
1.2.1. A pfalzi államférfi élete 8
1.2.2. Rusdorf magyar érdekű munkái 11
1.2.3. A Rusdorf magyar kapcsolataira vonatkozó egyéb források 18
1.2.4. Dobai Székely Sámuel kéziratgyűjteményének Rusdorf-másolatai 23
1.2.5. Kalászatok a bécsi Állami Levéltárból 23

2.1. A *SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK* 26

2.1.1. A MAGYAR VERSCIKLUS KÉZIRATÁNAK FIZIKAI JELLEMZŐI 26
2.1.2. A KÉZIRAT SORSA, A VERSCIKLUS FELBUKKANÁSAI 28
2.1.2.1. A gyulafehérvári regestrum bejegyzése (1638-39) 28
2.1.2.2. Wesselényi Ferenc levele (1664) 29
2.1.2.3. Zámbol Ferenc másolata (1688) 30
2.1.2.4. Az első cím szerinti említés: Thököly Imre iratainak jegyzéke (1708) 32

2.2. A VERSCIKLUS LATIN FORRÁSVÁLTOZATAI 33

2.1. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK FORRÁSVÁLTOZATAINAK SZERKEZETE 34
2.1.1. A LEGFONTOSABB FORRÁSVÁLTOZAT: AZ ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA 34
2.1.1.1 A címben szereplő jelző jelentése 34
2.1.1.2. Az átszerkesztés jellemzői 36
2.1.1.3. Az *Elegidia* illusztrációi 38
2.1.1.5. A mű retorikai struktúrája 40
2.1.1.6. A politikai beszédmód használata 41
2.1.1.7. Az *Elegidia et poematia epidictica* fordításának humanista vonásai 42
2.1.2. A *Scena Europaea* mottója 43
2.1.3. A SCENA EUROPAEA SINE FUCO ET MORSU PUBLICO VULGATA 44
2.1.4. A SCENA EUROPAEA PERSONIS SUIS INSTRUCTA ELŐSZAVÁNAK TANULSÁGAI 49
2.1.4.1. A mű szereplőtípusai az előszó fényében 51
2.1.4.2. A világszínház-metafora 53
2.1.5. A LATIN VERSCIKLUS DARABJAI ÉS A NEOLATIN MŰFAJI RENDSZER 55
2.1.5.1. A *Sebes agynak késő sisak: epikus vagy lírai versek?* 56
2.1.5.2. Az irónia lehetséges értelmezései a versciklusban 57
2.1.5.3. A versciklus műfaji jellemzői 59
2.2. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK ELEGIDIÁVAL KÖZÖS VERSEINEK BEMUTATÁSA 62
2.2.1.1. Bevezetés 62
2.3.2. AZ ELEGIDIA ÉS A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK VERSEINEK BEMUTATÁSA 63
2.3.3.1. Vituperatív epigrammák 1.: a protestáns ügy két árulójának bemutatása 65
2.3.4.1. Laudatív epigrammák 1.: Frigyes állhatatos hívei 67
2.3.4.2. Laudatív epigrammák 2.: a protestáns oldal (idealizált) hadvezérei 70
2.3.3.2. Ellentétes beékelés: vituperatív epigramma 2.– a protestáns ügy árulója 73
***Machiavelli a* Sebes agynak késő sisak*ban. "Machiavelli iskolája"* 74**
***2.3.3.3.1. Exkurzus. Egy magyar nyelvű röpirat és forrása Wallenstein meggyilkolásáról* 81**
2.3.4.4. Laudatív epigrammák 4.: a protestáns ügy mellett álló uralkodó 85
2.3.2.3. Elégiák 3.: tehetetlen királyok panaszai 88
2.3.3.6. Vituperatív epigramma 6.: a katolikus oldal (démonizált) hadvezére 104
2.3.2.5. Elégikus prosopopoeiák 1.: allegorikus országalakok 106
***2.3.4.6. Beékelés: laudatív epigramma – a protestáns oldal (idealizált) diplomatája* 108**
2.3.3.7. Beékelés 2.: vituperatív epigramma – az angliai spanyol követ 111
***2.3.3.7.1. Színlelés és elkendőzés a* Sebes agynak késő sisak*ban* 113**
2.3.2.6. Elégikus prosopopoeia 2.: a kontinens panasza 116
2.3.3.7. Ellentét: vituperatív, allegorikus epigramma – a pápa 118
***2.3.2.8. Elégikus, aposztrophikus prosopopoeiák* 122**
2.3.2.9. A versciklus záródarabja: A Religio-vers és magyar fordításai 123
2.3.2.9.1. A *Sebes agynak késő sisak* Religio-verse 125
2.3.2.9.2. Az idegen elem: egy különös kaméleon 129
***2.3.3. Exkurzus: igaz vallás és üldöztetés Szenci Molnár Albert és Rimay János Religio-versében* 133**
***2.3.3.1. Szenci Molnár Albert változata* 133**
***2.3.3.2. Rimay János változata* 135**

2.4. AZ ELEGIDIA TOVÁBBI, A MAGYAR VÁLTOZATBÓL HIÁNYZÓ VERSEI 139
2.4.1.1. Elégikus prosopopoeia 139
2.4.2. Elégia: bizonytalankodó protestáns uralkodó 140
2.4.1.2. Elégikus prosopopoeia 140
2.4.3. Laudatív epigramma: a svéd kancellár 141
3.1. A MAGYAR VÁLTOZAT ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI 141
3.2. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK ÖNÁLLÓ VERSEI 142
3.3.1. A VÁLTOZATOK TANULSÁGAI ÉS A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK 144
3.3.2. A retorikai szerkezet filológiai tanulságai a *Religio*- és *Hungária*-versekben 148
3.4. A MŰ ISMERTSÉGE, TERJEDÉSE 149
3.5. A SZTOIKUS ESZKÖZTÁR 150
3.6. A HAZAI VERSES HAGYOMÁNY NYOMAI A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAKBAN 154
3.6.1. A Balassi-strófa kezelése 154
3.6.2. Közmondások, áthallások 156
3.6.3. Az antik irodalom fordításbeli jelenlétének háttere 163
3.6.4. A röplap-irodalom nyomai a *Sebes agynak késő sisak*ban. 164
3.7. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK ÉS LASKAI JÁNOS: PATRIA ÉS RELIGIO 164

4. A *SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK* SZERZŐSÉGÉNEK KÉRDÉSE 169

4.1. VALLÁSOSSÁG ÉS HAZASZERETET A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAKBAN 169
4.2. KOMLOVSZKI TIBOR HIPOTÉZISE 169
4.2.1. PRÁGAI ANDRÁS ÉLETRAJZA 170
4.2.2. MEGJEGYZÉSEK PRÁGAI ANDRÁS HERMETIZMUSÁHOZ 171
4.2.3. A FEJEDELMEKNEK SERKENTŐ ÓRÁJA 173
4.2.3.1. Általános jellemzők 173
4.2.3.2. Az I. Rákóczi Györgyhöz címzett előszó és forrása 175
4.2.3.3. Az Olvasónak szóló ajánlás: Prágai András hieroglifa-elmélete és annak forrása 176
4.2.3.4. Prágai András hiéna-ábrázolása 182
4.2.3.5. A *Fejedelmek serkentő órájá*nak I. Rákóczi Györgyhöz írott ajánlólevele és az alternatív Trója-történet hagyománya; a mitológiával kapcsolatos nézetek fő forrása 183
4.2.3.6. Prágai András nézetei a tisztes hazugságról. Az előszó egy sokat idézett részlete 189
4.3. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK ÁLLAMELMÉLETI VONATKOZÁSAI 191
4.4. A SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK ÉS AZ ERDÉLYI DIPLOMÁCIA 195

5. A FORDÍTÁS TÖRTÉNELMI HÁTTERE. SEBES AGYNAK MIÉRT KÉSŐ A SISAK? 197

6. FÜGGELÉK 205

6.1. A LATIN ÉS A MAGYAR VERSCIKLUS SORRENDJÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA 205
6.2. SZÖVEGEK 207
6.2.1. A *Scena Europaea personis suis instructa* latin előszava 207
6.2.3. Johann Joachim Rusdorf Bethlen Gáborról írott epigrammái 208
6.2.4. Rimay János Religio-versének korrekciós kísérlete 210

7. OLVASMÁNYJEGYZÉKEK 215

7.1. A JOHANN JOACHIM RUSDORFNAK TULAJDONÍTOTT MŰVEK BIBLIOGRÁFIÁJA 215
7.2. IRODALOMJEGYZÉK 222

1. BEVEZETŐ

1.1.A harmincéves háború korának verses magyar politikai arcképcsarnoka

Grex agit in scena mimum, pater ille vocatur,
Filius hic, nomen divitis ille tenet;
Mox ubi ridendas inclusit pagina partes,
Vera redit facies, dissimulata perit.
(Petronius Arbiter: *Satyricon*, § 80.)[1]

Ez a munka a *Sebes agynak késő sisak*nak és általam megtalált forrásának elemzését kísérli meg; nem a harmincéves háború eseményeit átfogóan bemutató történelmi tanulmány; így tehát nem a korszak politikai történetének teljes korrajza (s még csak nem is Johann Joachim Rusdorfnak, a latin eredeti szerzőjének szentelt monográfia). Csak említés szintjén foglalkozhatom olyan, irodalomtörténeti szempontból a korszakra nézve meghatározó jelentőségű problémákkal, mint a sztoicizmus hazai recepciója, a kor politikai elméleteinek hazai felbukkanása, vagy a magyar nyelvű politikai irodalom két, viszonylag korai fejezete, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának költészete. Mindezekben a kérdésekben csak a forrásokkal és a fordítással kapcsolatos vonatkozásokra szorítkozom, erőm szerint igyekezvén ellenállni a nagyobb kitérők csábításának.

(Ezen a témán Juhász Leventével közösen kezdtünk el dolgozni: a vele együtt végzett munka eredményeire – a szegedi konferencia-előadásra, amelyből ItK-tanulmány is készült– e dolgozatban is támaszkodtam, leginkább talán a kézirat filológiai bemutatását tartalmazó részben. A forráskiadást szintén közösen gondoztuk, a jegyzeteket azonban, amelyeket beépítettem a dolgozatba, én készítettem.)

E dolgozatban az eredeti szerzőjére vonatkozólag sem tudok minden fontos vonatkozást megemlíteni; ezt egy Johann Joachim Rusdorfról írott monográfiában lehetne megtenni, amelynek végén magyar érdekű műveinek fordításai találhatóak. Ehelyütt több fontos ok miatt is el kell tekinteni ettől. Először is nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy a munka el van végezve (ez ugyanis nincs így). Bár az alapvető tájékozódás talán már megtörtént, e munkához komoly alapkutatások hiányoznak még, Münchenben, Berlinben és Kasselben is. Természetes ugyanakkor, hogy e munkálatok nem koncentrálhatnak csupán Rusdorf magyar vonatkozású tevékenységére, mivel mindmáig hiányzik egy teljes irodalmi tevékenységét leíró monográfia; ez nem csodálható, tekintettel a nagymennyiségű röpiratra és levélre,

[1] Idézi CURTIUS 1963, 149. Magyar fordításban:
„Mint a színészek a pódiumon: apa-mezben az egyik,
Ez fiu ott, az dúsgazdag tiszte szerint,
Ám a szövegkönyv végét jelzi vidám szerepüknek,

amelyek hozzáférhetők nyomtatásban, s különösen pedig a publikálatlan kéziratos hagyaték nagyságára, illetve könyvtárának megkutatatlanságára. Ezek a hatalmas hiányosságok még akkor is fennállnak, ha az első lépéseket Krüner monográfiája, illetve a Rusdorf műveiből készült különböző válogatások már megtették; a dolgozat végén igyekszem összesíteni a ma ismert, Rusdorfnak tulajdonítható röpiratokat. Most tehát figyelmemet Rusdorf tevékenységén belül a *Sebes agynak késő sisak* eredetijét adó forráscsoportra, a *Scena Europaea*-ra és variánsaira, illetve az *Elegidia et poematia epidicticá*ra, majd magyar érdekű levelezésére koncentrálom, s ezen felül csak néhány magyar érdekű művének leírását adjuk, a teljesség igénye nélkül. Úgy gondolom, hogy mindezek jócskán elegendő okot szolgáltatnak az életmű monografikus feldolgozására, hiszen a diplomata életművével való ismerkedés során meggyőződésemmé vált, hogy ez a férfiú a harmincéves háború korának politikai publicisztikájában a magyar érdekek egyik legelszántabb és legtermékenyebb, ráadásul jelentős hatást kifejtő nyugat-európai híve és képviselője volt. Ezt még akkor is így van, ha Rusdorf egy sokáig vereségre ítélt választófejedelmet szolgált, az ügy ugyanis, amelyet képviselt (a protestáns, illetve birodalomellenes érdek a Habsburg-egyeduralom ellenében) végső soron a háború nyertesének tekinthető. (Maga Erdély nem sokáig élvezhette a vesztfáliai békébe foglalt előnyöket: alig tizenkét év múlva, II. Rákóczi György lengyel hadjáratával bekövetkezett a fejedelemség bukása, s a század végére fokozatosan betagozódott a katolikus és abszolutista Habsburg-birodalomba, gyakorlatilag megfosztva régi jogaitól.)

A *Sebes agynak késő sisak* című versciklust már felfedezése óta jelentős figyelem övezi a régi magyar történelemre vonatkozó verses források sorában; e figyelem ellenére azonban több kérdést máig nem sikerült megválaszolni. Thaly Kálmán öt verset beválogatott a versciklusból *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* című gyűjteményébe, Rajka László elkészítette első, igen alapos filológiai leírását, Komlovszki Tibor a szerzőség kérdését igyekezett tisztázni,[2] Stoll Béla az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó fejezetében a politikai tárgyú költészet egyik korai példájaként tárgyalta.[3] A versciklust Komlovszki illesztette Klaniczay Tibor manierizmus-koncepciójához,[4] mint 1630 körüli költészetünk protestáns szellemben fogant, ám az újsztoikus filozófia hatását is magán viselő darabját; ő volt az, aki a versciklus teljes szövegét a Régi Magyar Költők Tárában is megjelentette, Prágai András életművéhez kapcsolva az alkotást.[5] Rózsa György művészettörténész figyelmét az irat képre utaló sajátosságai ragadták meg. A mű rajtuk kívül is számos kutató

Arcuk igaz színt ölt, és a komédia kész.” PETRONIUS 1963, 98.
[2] KOMLOVSZKI 1966.
[3] STOLL 1964.
[4] KLANICZAY 1960 nyomán.

(köztük leginkább Keserű Bálint és Bene Sándor) figyelmét felkeltette, azonban a versciklus értelmezését erősen akadályozta, hogy latin forrása teljesen ismeretlen volt, vele kapcsolatban csupán hipotézisek láttak napvilágot. Voltak, akik valóságos fejedelmi-hadvezéri képtárat gyanítottak a verssorozat hátterében. Nekem adatott meg az a szerencse, hogy minden kétséget kizáróan azonosíthattam a versciklus fő forrásául szolgáló művet, amely az Apponyi-gyűjtemény katalógusában, a 2024-es tételszám alatt szerepel. A versciklus forrásául szolgáló mű Johann Joachim Rusdorf *Elegidia et poematia epidictica...*[6] című, metszetekkel illusztrált késő humanista versgyűjteménye. A kiadvány 1631-ben, uppsalai impresszummal, névtelenül jelent meg. Az attribúció a Magyar Evangélikus Levéltár alább ismertetendő Rusdorf-másolata alapján már a 18. században is elfogadott volt; a címlapon feltüntetett kiadási hely azonban valószínűleg koholt; ez azonban, mint látható lesz, jól megokolható. Bizonyos katalógusok (*Antiquarian Booksellers Association, Löwendahl Rare Books*) Frankfurtot jelölik meg kiadási helyként, kiadóként pedig Friedrich Hulsiust; ezen információt az uppsalai egyetemi könyvtár példányának előzéklapján található, valószínűleg 1932-es könyvaukciós bejegyzés is megerősíteni látszik.[7] Ugyanakkor a British Library katalógusa a metszetek készítője, az ifjabb Crispin van de Passe akkori tartózkodási helye alapján Párizst veszi fel valószínű kiadási helyként. Mint ahogyan az a későbbiekben látható lesz, nézetem szerint itt nem elsősorban az a kérdés, hogy hol jelent meg, hanem az, hogy az impresszum miért éppen Uppsalát jelöli meg a kiadás helyeként; mielőtt azonban sorra vennénk az irat filológiai, történelmi és művelődéstörténeti vonatkozásait, meg kell kísérelnem annak magyarázatát, hogy a magyar nyelvű változat miért ennyire heterogén tartalmú: hogyan lehetséges, hogy ennyire sokféle vonatkozással rendelkezik. A sokféleség oka is igen összetett; egyfelől a körülményekben, másfelől magában az iratban keresendő. Az előbbiek közismertek: a mű egy olyan korban keletkezett, amikor a független Erdély utolsó nagy virágzását élte; ez a virágzás éppúgy volt szellemi, mint politikai jellegű. Az irat fordítója minden bizonnyal abból a szellemi körből került ki, amelynek tagjait már a kortársak is heidelbergi peregrinusoknak neveztek, s amely a kor egyik legműveltebb magyar értelmiségi csoportja volt. Ehhez járul még, hogy az eredeti művet korának egyik méltatlanul elfeledett figurája készítette, aki gazdag jogi-humanista műveltsége és a kortárs eseményekben való közvetlen szerepe miatt igen fontos kortárs szemtanúként értékelhető, akinek viszonylag objektívnek mondható

---

[5] *RMKT XVII/8*, 1976, 36–107.

[6] A mű teljes címe az első, metszetekkel díszített címlapon: *ELEGIDIA ET POEMATIA epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus.* Impressa Uppsaliae. A második címlapon szereplő cím: *ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt, virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia;* Anno MDCXXXI. *(Díszes elégiák és versek, a legkülönlegesebb és leghíresebb, ma élő és ismert férfiakról, erényekről és tettekről, illetve egész Európa jelenlegi és eljövendő állapotáról.)*

[7] Ez utóbbi adatot Jürgen Beyer bocsátotta rendelkezésünkre; szívességéért ezúton mondok köszönetet.

nézőpontját nem torzítják el a kor igen-igen mély nemzeti, vallási és társadalmi ellentétei. Ez egy művelődéstörténeti szempontból is igen izgalmas korszak, hiszen (Keserű Bálint két kifejezésével élve) a ’nem-reneszánsz hermetizmus’, illetve a ’rajongók’, váradalmak kora jelentős szellemi erjedést, gyarapodást hozott mind a vallásos, mind a világias jellegű kultúrában. Ugyanakkor a vallási ortodoxia erői is megnövekednek, további szellemi fellendülést indukálva; a jezsuita ellenreformáció például nemcsak felekezeti harcokat, hanem új kultúrprogramot és igen jól működő oktatási rendszert is magával hozott, s ez a lutheránus, illetve a kálvinista ortodoxiáról is elmondható. A harmincéves háború hihetetlenül gazdag eseménytörténete és irodalmi, illetve irodalom alatti termése is hozzájárult ahhoz, hogy egy igen sokrétű motívumrendszer, beszédmódok összetett hálózata alakulhatott ki; ezek jelentős része tükröződik a fordításban.

Ez úgy lehetséges, hogy az eredeti mű műfaját a fordítás nem vehette át, hiszen az a korabeli magyar költészettől idegen, neolatin eredetű struktúra volt. A fordító az idegen eredetű anyagot a kortárs magyar hagyomány toposzkészletével és műfaji rendszerével töltötte fel: nem csupán szolgaian fordította, hanem, mint látható lesz, módosította és nosztrifikálta is a latin versciklust. Mindenekelőtt tehát ismertetem a versciklus eredetijének általam azonosított szerzőjére vonatkozó információkat, s bemutatom azt az életművet, amelyben az eredeti alkotás született. Ezután elemzem az eredeti változatainak szövegszerű eltéréseit, majd azoknak a magyar hagyomány számára sikeresen adaptálható szerkezetét, illetve annak változatait vizsgálom, végül pedig a versciklus párhuzamait a kortárs magyar irodalmi hagyomány jelenségeivel, illetve megkísérlem a szerzőség kérdésének az eddigieknél megnyugtatóbb lezárását is. E munka tanulságait felhasználva igyekszem feltárni, hogy a neolatin hagyományok hogyan alakulnak át a harmincéves háború korának népnyelvű, propagandisztikus irodalmára jellemző, egyedi változattá; s ami talán még izgalmasabb, hogyan őrzi mégis a megváltozott fordítás az eredeti bizonyos sajátosságait. Módszerem összehasonlító filológiai jellegű, amely a történelmi, művelődéstörténeti, poétikai és a retorikai megfontolásokat sem nélkülözi.

A versciklus teljes szövegét kritikai kiadásban az RMKT–sorozat nyolcadik kötete közli;[8] ez előtt Thaly Kálmán tett közzé belőle néhány magyar érdekű részletet.[9] Az eredetivel való összevetés során kiderült, hogy a szövegben található javításokat a kiadás több alkalommal következetlenül jelöli vagy figyelmen kívül hagyja, de a rímelés vagy szótagszám alapján tett emendálás sem teszi minden esetben jobbá a szöveget; s a kiadás több, a sorok

[8] RMKT XVII/8, 1976, 36–107.

[9] THALY 1864, 104–109, illetve 118–126. A Bethlen Gábor-verset és Hungaria panaszát teljes terjedelmében közli, a Buquoiról és a Wallensteinről szólóból részleteket közöl. Thaly meglehetősen szabadon és a korra jellemző módon jelöletlenül változtatja meg a szöveget; szótagszámot érintő javításait azonban bizonyos

rendjét illető hibát is figyelmen kívül hagy. A forrás nehéz hozzáférhetősége és eddigi ismeretlensége mellett tehát a kiadás pontatlanságai miatt is érdemesnek látszott a kutatással egyidőben egy olyan szövegkiadás megjelentetése, amelyben eredeti és fordítás együtt olvasható; a kiadás megjelenés alatt áll. A szöveget Juhász Leventével közösen vizsgáltuk felül, míg a jegyzeteket jómagam készítettem; a filológiai munkálkodás eredményeit, illetve a jegyzetanyagot felhasználtam e dolgozat írásához.[10]

A Sebes agynak késő sisak kutatásaim szerint tehát egy latin nyelvű forráscsoportra megy vissza, amelynek legkésőbbi darabja, az 1631-ben megjelent *Elegidia et poematia epidictica*. E műnek két korábbi változata is ismeretes, egy vaskosabb első variáns, a *Scena Europaea personis suis instructa*, illetve sajátosságait tekintve az *Elegidiá*hoz közeli *Scena Europaea sine fuco et morsu...*, 1629-ből. E latin művek szerzője Johann Joachim Rusdorf.

1.2. A latin változat szerzője: Johann Joachim Rusdorf

1.2.1. A pfalzi államférfi élete

Johann Joachim Rusdorf (1589-1640) V. Frigyesnek, Pfalz urának, a későbbi téli királynak diplomatája volt. Életútjáról és munkásságáról a 19. század óta nem készült összefoglalás. Friedrich Wilhelm Krüner, e munka[11] szerzője is regisztrálja, hogy míg a 18. században többször is kiadták levelezésének jelentősnek ítélt részleteit, a német érdeklődés valamelyest megcsappant iránta. Az Erdély történetét vizsgáló magyar művek már a 19. században is rendre megemlítik nevét, s a levelezésében foglalt információkra hivatkoznak; olyan művekről van szó, mint Szilágyi Sándor és Szekfű Gyula korszakos fontosságú munkái. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy mára Rusdorf nekünk egyértelműen fontosabbá, értékesebbé vált, mint maguknak a német művelődéstörténet kutatóinak. Vásárhelyi Judit – aki Rusdorf magyar érdekű leveleinek kiadásával, és Szenci Molnár-könyvének vonatkozó fejezetével talán a legtöbbet tette Rusdorf magyarországi megismertetéséért – azzal magyarázza az elfeledettséget, hogy a diplomata egy balszerencsés uralkodót szolgált, illetve nem voltak olyan feltűnő jellemhibái, amelyek a kor legismertebb politikusait, Mazarint, Richelieu-t vagy Buckinghamet híressé tették a korban. Nézetem szerint emellett a tényező mellett figyelembe kell venni, hogy a harmincéves háború forrásai kimeríthetetlenül bőséges anyagot jelentettek és jelentenek a kor német területeken lezajlott eseményeit kutatók számára. Csak ebből az időszakból megszámlálhatatlan mennyiségű, de több tízezres nagyságrendű röpirat, röplap, diplomata-levél, jelentés, beszéd, feljegyzés, emlékirat látott napvilágot; még ez utóbbiakból

---

helyeken az RMKT is átveszi.

[10] RUSDORF–PRÁGAI 2006.

[11] KRÜNER, 1876. Életének eseményeit legújabban WALTER foglalta össze (WALTER 2004).

is többszáz ismeretes,[12] a politikai gúnyversek áradatáról nem is szólva. Rusdorf alakja, amelyet az utókor számára írásai őriztek meg elsősorban, így halványulhat el a megannyi markáns figura és jelentős esemény között. Számunkra azonban, noha a háborúval kapcsolatos magyar érdekű források mennyisége sem lebecsülendő, erős magyar kapcsolatai, Erdély érdekében kifejtett kitartó munkálkodása eddig is fontossá tették a kor néhány szakértője számára, s a *Sebes agynak késő sisak* forrásának szerzőjeként ez a már meglévő érdeklődés csak tovább erősödhet.

Apja, Georg von Rusdorf kálvinista nemesember a bajorországi ellenreformáció elől kényszerült menekülni. Johann Joachim Passauban született 1589-ben. A kor legjelentősebb egyetemein, előbb Heidelbergben, Altdorfban, Baselben, majd Franciaországban és Itáliában folytatott tanulmányai során jogi és humanista képzésben részesült; a klasszikus nyelveken kívül jól tudott franciául, olaszul, angolul és spanyolul is.

Ludwig Camerarius és Johann Christoph von Grün kancellár mellett Rusdorf hamarosan a pfalzi választófejedelem diplomatáinak elitjébe emelkedett. Már igen korán, 1613-ban, mindössze huszonnégy évesen abban a kitüntetésben részesült, hogy ő köszönthette elsőként ünnepi beszédével az Angliából új hitvesével (Erzsébet angol hercegnővel) visszatérő választófejedelmet.[13] Frigyes 1618-ban nevezi ki tanácsossá Rusdorfot, aki – a svédekhez pártoló Ludwig Camerariussal ellentétben – még azután is tovább szolgálta urát, miután a cseh királyság megszerzésének kudarca már biztossá vált. Rusdorf számos politikai tárgyú művet írt, amelyek között beszédeket, nemzetközi jogi jellegű iratokat és röpiratokat is találunk (ezek egy része a 18. században látott napvilágot). Bár egy fiatalkori humanista verse is ismeretes, a fehérhegyi csata után jelenik meg először a politikai publicisztika színpadán, V. Frigyeshez mindvégig hűséges, a korabeli közhangulatot tekintve mérsékelt politikai beállítottságú röpirataival. 1621-22-ben Digby angol követ kíséretében Bécsben találjuk mint Frigyes ügynökét, ám diplomáciai tevékenysége 1622-27 között válik igazán önállóvá, amikor a száműzött téli király londoni követeként tevékenykedik; ezt megszakítja egy párizsi és egy hágai út miatt. 1625 november 12-én kelt, Ludwig Camerariushoz írott levele alapján tudjuk, hogy Digby bécsi angol és Gondomar angliai spanyol követ a fejedelmet elmarasztaló véleménye (sőt, intrikái) ellenére kiállt Bethlen Gábor mint protestáns szövetséges mellett, s

[12]Ezeket a háborúra vonatkozó műveket igen értékes külön katalógus tartja számon. Ebben a közkatonától a vezető politikusokig és diplomatákig úgyszólván minden társadalmi réteg feljegyzései olvashatók, kiváló terepet kínálva a kutatás számára.

[13]A mű még ebben az évben megjelent Heidelbergben a következő címmel: *Oratio Gratulatoria In Auspicatissimum Ex Britannis Reditum Serenissimorum Ac Potentissimorum Principum: Friderici Quinti Comitis Palatini Ad Rhenum, Sacri Romani Imperii Electoris, Ducis Bavariae: Et Elisabethae, Magni Jacobi Britanniarum Regis, Filiae Unicae.* Krüner ugyanakkor monográfiájában *Panegyricus ineditum Serenissimi Electoris Friderici V.* címen említi a művet és nem jelzi, hogy nyomtatásban megjelent volna (KRÜNER 1876, 26).

tőle levelet is kapott 1625. szeptember kilencediki,[14] gyulafehérvári keltezéssel, melyben Bethlen a protestánsoknak ajánlja szövetségét;[15] Jakab király azonban bizalmatlan az általa kiszámíthatatlannak tartott erdélyi fejedelemmel szemben.[16] A két követ és a király negatív véleménye egyáltalán nem meglepő, hiszen az angol politika ekkoriban még a spanyolokkal kötött dinasztikus kapcsolat létrehozására törekedett; ehhez járul még, hogy Jakab király ekkor is, később is a béke fenntartását tekintette elsődleges céljának, noha élete végén a Horace Vere vezette kicsi és rosszul ellátott expedíciós hadsereg indítását a protestánsbarát rendek végül is keresztülvitték a király és Buckingham ellenében.

Rusdorf a szövetség létrehozása érdekében Pfalzi Frigyes és Bethlen Gábor találkozóját is igyekezett megszervezni, a képeket kedvelő angol király számára pedig arcképet kért Bethlentől.[17] 1626 végén konkrét közvetítői szerepet is vállalt: előkészítette Bethlen belépését a hágai szövetségbe.

Rusdorfot egyéb szálak is fűzték az erdélyi fejedelemhez: egyik nőtestvére, Maria Catharina annak a Brandenburgi Katalinnak volt udvarhölgye, akit később Bethlen feleségül vett. „Önmagáról és családjáról Rusdorf ezekben az írásokban nem sokat árult el. Egyedül Molnár Alberttől érdeklődött a Brandenburgi Katalin kíséretében Erdélybe költözött nőtestvére egészségi állapotáról.”[18] Ebből a levélből az derül ki, hogy bár valószínűleg nem tartotta szorosan rokonával a kapcsolatot, érdeklődött sorsa iránt. Arról, hogy Rusdorf maga is járt volna Erdélyben, nincsen tudomásunk E munkájában nem csupán a fejedelemről, hanem Erdély népéről is jó véleménnyel van, a fejedelemség politikai állását pedig a Habsburgok protestáns ellenfelei közül a legszilárdabbnak tartja.

Rusdorfnak megjelent egy olyan, szintén magyar érdekű latin versgyűjteménye is, amely nem a *Sebes agynak késő sisak* forrását adó munka egy változata, noha tartalmilag nem teljesen független attól. A munkát Rusdorf álnéven, Anastasius de Valle Quietisként 1628-ban jelentette meg a nyomdahely feltüntetése nélkül. A mű címe *Tyrocinia poetica* és latin nyelvű, vegyes műfajú és tartalmú verseket tartalmaz. A British Library tulajdonában lévő példányhoz hozzákötötték a *Scena* hosszú változatát. Noha a munka részletesebb tanulmányozása egyelőre nem állt módomban, annyit Gömöri György segítségével megtudtam a kiadványról, hogy öt, versformánként elkülönülő könyvre oszlik. Magyar szempontból e mű sem érdektelen, hiszen három olyan Bethlen Gáborról írott vers is szerepel benne (a harmadik, *Elegidia et epigrammata* című könyvben), amely nem szerepel a *Sebes agynak késő sisak*

[14] CUHN 1789, II, 112.
[15] CUHN 1789, II, 113.
[16] CUHN 1789, I, 321–322, idézi GÖMÖRI 1989, 62. Szintén ezt a helyet használja SZEKFŰ 1983, 156.
[17] VÁSÁRHELYI 1991, 162.
[18] VÁSÁRHELYI, 1991, 108. Az utalást tartalmazó levél 1626 június 16-i keltezésű, s a 147–152. oldalakon található.

forrásában. Ezekről (melyek 18. századi másolatát sikerült idehaza Viskolcz Noémi segítségével fellelni, majd azonosítani), alább még ejtek néhány szót; szövegüket a függelékben közlöm.

Az *Elegidia* kiadása idején Rusdorf Frigyes követeként hosszabb időt töltött Bécsben, 1631 júniusától 1632 decemberéig. Az európai politikai színtéren ekkoriban új felvonás kezdődött: Gusztáv Adolf lützeni halála (1632 november nyolcadikán) ismét a császár pozícióit erősítette; két héttel a svéd király után pedig az egykori téli király is meghalt, a protestánsok ügye átmenetileg meggyengült; Ferdinánd császár abban bízott, hogy véget vethet a háborúnak.[19] A svédek vezette protestánsok azonban a röpiratban is szereplő Oxenstierna kancellár politikai, illetve Weimari Bernát katonai vezetésével királyuk halála után sem álltak el a háború folytatásától, s négy év múlva új szövetséges vette át a Ferdinánd és szövetségesei elleni harc irányítását: az iratban is szereplő Richelieu bíboros kormányozta Franciaország.

Rusdorf 1637-ig rendszeresen résztt vett a birodalmi gyűléseken, továbbá az európai nagyhatalmak fővárosaiba is, Párizsba, Bécsbe és Londonba is gyakran ellátogatott, folyamatosan munkálkodva Pfalz ügyeinek rendezésén. 1637-től Hágában tartózkodott, ahol 1640. augusztus 20-án meghalt.

1.2.2. Rusdorf magyar érdekű munkái

Rusdorf levelezésében számos magyar levelezőpartnernek írott munka található; ezeket a Magyar Tudományos Akadémia a 19. században lemásoltatta; a levelek Vásárhelyi Judit gondozásában meg is jelentek. A levelek a kasseli Murhardsche Bibliothek kézirattárának anyagában őrzött négy vaskos kötetben találhatóak, 2° Ms. iurid. 46-49 jelzettel. E köteteket maga Rusdorf állította össze, címzettek szerint csoportosítva jelentéseit, illetve leveleit. Az első, francia nyelven íródott leveleskötet címe: *Lettres, advis et memoires et affaires d'Estat de Rusdorf, escrits en francais au Frédéric V., Roy de Bohème, etc. MDCXXIX*. Rusdorf Pfalzi Frigyesnek küldött jelentéseit tartalmazza. Ennek anyagából a következő forráskiadás első kötete válogat: *Mémoires et négociations secretes pour servir a l'histoire de la guerre de 30 ans, red. par Ern. Guil Cuhn.*- Leipzig, Weygand 1789. A kötet összesen 167 jelentést tartalmaz, amelyek 1623 márciusa és 1627 januárja között jöttek létre; néhány levelet jelentéktelen rövidítésekkel ad közre. A kötet németül is megjelent, *Geheime Unterhandlungen...* címmel, ugyanott és ugyanakkor, mint a francia változat. Az első kötet

[19] FRANZL 1989, 261.

anyagához érdekes adalékot jelent a Zweibrückenben fellelhető anyag, amely Rusdorf hagyatékának részét képezte, ebben ugyanis Pfalzi Frigyes levélben elküldött utasításai Rusdorf számára.[20]

A második kéziratkötet magyar szempontból a legfontosabb. Mint ahogyan a címe is mutatja, vegyes tartalmú, latin nyelvű gyűjteményről van szó: *Rusdorfii... Litterae de republica ad diversos reges, principes... scriptae, in quibus totius fere Europae, imprimis autem rerum Palatinarum status secundum temporum formas et mutationes, ingenua orationis libertate describitur, Annum circiter MDCXXX.* A magyar érdekű levelek másolata: MTAK Tört. oklevéltan 2° 37. v. kötet; *Joachimi Rusdorfii nobilis Germani litterae de Republica ad diversos reges, principes, illustres viros, oratores, anno 1630.* Ebből a másolatból készült Vásárhelyi Judit kiadása; eszerint Rusdorf levelezőpartnerei között Bethlen Gábor (hét levél, 1624-28, kötetbeli sorszámuk: 26-32), Bethlen István (két levél, 1624-25, 33-34), Bethlen Péter (két levél, 1628, 35-36), Szenci Molnár Albert (két levél, 1624-26, 120-121), Csuti Gáspár (Caspar von Chusithius névalakban), egy levél, 1626, 203), illetve Strassburger Pál szerepel (8 levél, 1624-1626, 88-196.). Ha azonban a Vásárhelyi-féle kiadást összevetjük a Murhardsche Bibliothek kéziratkatalógusával,[21] arra jutunk, hogy a kiadás egy levéllel kevesebbet tartalmaz, mint a nyomtatott katalógus: a Strassburger Pálnak írott levelek közül egy hiányzik. Sajnos ez a regiszter nem közli a levelek dátumát, csak darabszámát, így az is elképzelhető, hogy számtani hibát vét, de az eltérést ellenőrizni kell. Tanácsos lenne Kasselbe utazni, hiszen nem csupán erről a sejtésről van szó: a németországi kéziratanyag jelentős részét felölelő elektronikus katalógus ugyanis egy ismeretlen dátumú Bethlen Istvánnak írt Rusdorf levelet is tartalmaz, amely valamivel az eddig ismeretesek után, 1625 február 24-én kelt. Mivel az internetes nyilvántartás is csupán az első és az utolsó levél dátumát tartalmazza, még az sem elképzelhetetlen, hogy a gyűjteményben további, magyar Rusdorf-levelek lappanganak.[22] Emellett Strassburgernek több irata is van a kézirattárban, amelyek az 1631-es erdélyi követségére vonatkoznak, éppen a *Sebes agynak késő sisak* forrásának megjelenése idején. Strassburger e követségével utoljára Szilágyi Sándor foglalkozott.[23]

A Vásárhelyi–féle kiadás témánk szempontjából több fontos adalékot is tartalmaz (amelyekre az adott kérdéseknél fogok utalni), a további kutatás szempontjából igen lényeges kérdéseket is fölvet. Az első, s talán legfontosabb, hogy Rusdorf első levele Bethlen Gáborhoz miért váratott magára olyan sokáig, hiszen ismeretes, hogy Bethlen volt az egyik

[20] MONOK 2003.
[21] KREMER 1963.
[22] A levél megrendelése folyamatban van, a Rusdorf-levelek részletes listájával együtt.
[23] SZILÁGYI 1882b.

első olyan európai uralkodó, aki felismerte a csehek mozgalmának jelentőségét, és melléjük állt; közvetlen levelezést Bethlen és Pfalzi Frigyes között mégis csak 1624-ből ismerünk.[24] Nehéz elképzelni, hogy az első ismert levél valóban az első kapcsolatkeresés lenne Rusdorf és Bethlen közt, hiszen már az első ismert Bethlennek írott levél mellé írt, Szenci Molnár Albertnek szóló kísérőlevélben utal arra, hogy még évekkel azelőtt, 1619-20-ban Heidelbergben megismerkedett ifjú Bethlen Istvánnal, akinek ekkor, 1624.júnusában külön levelet küldött, amely szintén fennmaradt. Nehezen képzelhető el, hogy négy évig nem tartották a kapcsolatot egymással, s csak ezután ír biztató szavakkal az ifjú Bethlennek, s mondja őt Bethlen Gábor méltó utódjának. Ez a forráscsoport tehát csak a jéghegy csúcsának tűnik, a német levéltárak, illetve kézirattárak még rejthetnek további fontos, magyar vonatkozású Rusdorf-anyagokat; (ezeket a vizsgálatokat a későbbiekben igyekszem megtenni).

A harmadik kötetben Oxenstiernával folytatott levelezése található. E gyűjtemény, amely latin nyelvű leveleket tartalmaz, teljes terjedelmében megjelent Cuhn kiadásában, a már említett *Mémoires et négotiations secretes...* második kötetében. Krüner szerint ezek a levelek 1624-1628-ból származnak; meglehetősen furcsa, hogy a nyomtatott kötet tartalmaz nem kevesebb, mint hat terjedelmes levelet 1629-ből, két levelet 1630-ból, és egyet 1632-ből is. (A levelek latin nyelven íródtak.) A kéziratos kötet ugyanakkor tartalmaz még egy Rusdorf-művet, amely kiadatlan; címe *Suasoria matrimonii, Confusus incertusque aliquamdiu animi fui[...]*. A szerző több művében is foglalkozik az angolok dinasztikus házassági terveivel, mint ahogyan arra levelezésében is utal. (A művet Krüner nem említi).

A negyedik kötet címe *Rusdorfii Farrago exhibens diversas de republica Litteras, Legationes et Relationes etc. MDCXXXIV.* Vegyes, saját levelek és fogalmazványok gyűjteménye. Mindössze egy-két darabja látott napvilágot, Arckenholz: *Mémoires concernant Christine... de Suède* című forráskiadványának második kötetében. Több művének fogalmazványát, illetve vázlatát is tartalmazza; az *Elegidia* szempontjából nem érdektelen *Elegia de Praesente rerum statu in Germania* című, 28 disztichonnyi terjedelmű munkája, amely napvilágot látott W. J. C. G. Casparson: *Nachrichten von der Person und dem Leben Johann Joachimus von Rusdorf...* Frankfurt und Leipzig, 1762. című forráskiadványában. A levélgyűjteményt vegyes, szinte kivétel nélkül politikai tartalmú feljegyzések, emlékeztetők, fogalmazványok tarkítják, amelyek egy része (mivel a kasseli kéziratkatalógusban csak "Pro memoria" címmel szerepel) bizonytalan tartalmú.

Rusdorf kéziratainak második legjelentősebb csoportja Münchenben, Ludwig Camerarius gyűjteményében maradtak ránk, amelybe a 18. század folyamán a von Loen-féle

[24]Bethlen 1624. június 16-án kelt levelét l. SZILÁGYI 1866, II. 133–136.

kéziratanyag is bekerült. E gyűjteményből valók Szenci Molnár Albert Camerariushoz írott levelei is, amelyet Dézsi Lajos tett közzé először, 1908-ban.[25] Vásárhelyi fontos tanulmánya e levelekből csak az egyik Rusdorf-említést emeli ki. A Dézsi által közölt, Camerariushoz írt másik Szenci Molnár-levél is tartalmaz ilyet; az 1624 július 29-i levélen kívül az 1626-os kassai is tartalmazza a pfalzi diplomata említését, mégpedig úgy, mint aki először nyújtott támogatást Szenci számára a nyugati politikai körökkel való kapcsolattartásban.[26]

Az említett kötetek Camerariushoz, illetve fontos kortárs személyiségekhez írott Rusdorf-leveleket foglalnak magukban, illetve politikai tárgyú röpiratainak tisztázatait tartalmazzák. E gyűjtemény fontos lehet az *Elegidia* szempontjából is, hiszen a levelekben Rusdorf gyakran nyilatkozik műveiről, éppen a versciklus korai változata keletkezésének idején. Az öt kötetnyi Rusdorf–kéziratot tudomásom szerint még nem vizsgálták át magyar szempontból, ami azért lenne különösen lényeges, mert a vegyes leveleket tartalmazó kötet még tartogathat meglepetéseket: a müncheni kéziratok katalógusa nem írja le részletesen a levelek címzettjeit. Természetesen maga a Camerarius-gyűjtemény is tartalmazhat még további, magyar szempontból fontos dokumentumokat. Ezen anyagból válogatnak a következő kiadások:

A Mieg–Nebel-féle kiadás[27] II. kötetének 244-410. lapjain: ötvenkét Rusdorf-levél található, amelyek Ludwig Camerariushoz íródtak, 1623 és 1627 között. Az OSZK katalógusa a kétkötetes gyűjtemény sorozatcímét hozza, amely : *Monumenta pietatis et litteraria virorum... selecta quorum pars prior exhibet Collectanea Palatina.* Frankfurt, 1701.[28] Ebben a műben magyar vonatkozású levelek is találhatóak (mint például Keserűi Dajka János levele David Pareushoz), de ezek nem Rusdorf tollából származnak. Mivel (a Camerarius-levelezéshez hasonlóan) Rusdorf itt is egy vele nagyjából egyenrangú, s azonos érdekű társával, voltaképpen egy bizalmas barátjával beszél, ezekben a levelekben is megjelenik az a nagyfokú őszinteség, nyugodtság és racionalitás, amellyel Rusdorf urának ügyéhez közelített. A levelek rendre említik Bethlent, mint akit meg kell nyerni a szövetségnek; egy helyütt Rusdorf még sajnálkozik is, hogy kevés hírhez jut Erdéllyel kapcsolatban, ezek a darabok azonban nem tartogatnak további magyar vonatkozásokat.

Simon Friedrich Hahn *Collectio Monumentorum* című munkájának első kötetében (.Brunsvigiae, 1724.) a 875–1048 oldalon, illetve a másodikban (uo., 1726.) a 777–927. lapon találhatóak Rusdorf-írások. A kötetek szintén eddig még napvilágot nem látott követi jelentéseket tartalmaznak, amelyek azonban nincsenek jelentősebb utalások a magyarországi

[25] DÉZSI, 1908.
[26] UO.
[27] MIEG-NEBEL 1701.
[28] A könyvtártörténeti gyűjteményben fellelhető mű jelzete 628.357.

eseményekre.

Rusdorf müncheni hagyatékának legteljesebb gyűjteménye azonban nem szűkölködik Erdélyre és Bethlen Gáborra való utalásokban: a *Consilia et negotia politica*,[29] Friedrich von Loen kiadványa Frankfurt am Mainban, 1725-ben jelent meg. Loen az angol királynak szóló, francia nyelvű ajánlása és az olvasóhoz címzett előszava után a szerző, azaz Rusdorf előszava következik. Ebben elbeszéli, hogy itt olyan műveit másolta és gyűjtötte össze, amelyek aktuális eseményekről szólnak, s így, egyben kívánta azokat megjelentetni (szándékát azonban csak Friedrich von Loen valósította meg, egy évszázaddal később). Ezek a darabok tehát tudomásunk szerint korábban nem láttak napvilágot, azonban, mint az látható lesz, elküldte őket azokhoz az európai hatalmasságokhoz, akikhez címezte őket; leggyakrabban Jakab angol királyhoz, illetve Károly walesi herceghez.

Az e kiadványban közreadott művek között szerepel a *Metamorphosis Europae* (1627) című röpirat, amely sok szempontból hasonlít az *Elegidiá*hoz és változataihoz. Amellett, hogy már címében is Ovidius-utalást tartalmaz az *Elegidiá*ban is nagyon lényeges *Átváltozások*-beli Európa-történetre (részletes elemzését lásd a vonatkozó fejezetben), meglehetősen terjedelmes, prózai változata a harmincéves háború bemutatásának; az a konfliktusban részt vevő területeket (Bajorországot, Erdélyt, Velencét) írja le; az egyes egységek határát a margináliák jelzik, akárcsak a háborút érintő általános kérdések tárgyalását. Természetesen felbukkan a vallási aspektus is, ám itt is általános sztoikus bölcsességekben, a politikai események által aktualizált elmélkedés formájában. Noha a szerző itt megemlíti a kellő mértékű kegyesség hiányát a világban, ezt még emblémák és allegóriák nélkül teszi. A politikai irat a nyomtatvány 219-306. lapjain található. Úgy vélem, érdemes lenne megfontolni a mű lefordítását és kiadását az erőteljes magyar vonatkozások miatt.

A diplomata irodalmi eszközökkel többször is kifejezett, látványos érzelmekben gazdag rajongása mögött azonban racionális és jéghideg politikai megfontolások is álltak. Jól tükrözi ezt levelezésének az a részlete, amelyet Szekfű szintén a fenti gyűjteményből, saját fordításában idéz: „[A] közjóra nagyobb haszon és nagyobb előny nem származhatik, mintha a magyarországi békét sikerül megakadályozni.”[30] Az államrezon kialakulásának idején természetes is, hogy a diplomatát nem csupán a magyarok iránti szimpátia – vagy ellenszenv – motiválta, hanem az a felismerés, hogy Pfalz ügye csak akkor vehet kedvező fordulatot a bajor invázió után, ha a Habsburgok európai egyeduralomra irányuló kísérlete kudarcot vall. E kudarc eléréséhez pedig nem elegendő a nyugati protestáns szövetségesek katonai és gazdasági ereje: hozzá kellene férni egy olyan hatalom erejéhez, amelynek nem kell félnie a

[29] LOEN 1725.
[30] SZEKFŰ 1983, 203. p. Az idézett részlet latin eredetije a *Consilia et negotia politica* 237. lapján található.

Habsburgok elleni háború felvállalásától, mivel ereje képessé teszi annak sikeres megvívására. Ez a hatalom természetesen nem lehetett a kicsi Erdélyi Fejedelemség, ez az ország lehetett azonban a kulcs még mindig hatalmas Török Birodalom erejéhez. Nem Rusdorfon és Bethlen Gáboron múlt, hogy a keleti nagyhatalmat végül is nem sikerült jobban belevonni az összeurópai küzdelembe: belső hatalmi harcai, és a feszült ázsiai helyzet kötötte le a birodalom erejét. Mint ahogyan az a háború során bebizonyosodott, a vallási érdekek alárendelődhetnek a politikai érdeknek: az államérdek a kereszténység történetében talán először fontosabbá vált a vallási szempontoknál. Erdély hadbalépése mindenképpen fontos volt a Habsburgok figyelmének megosztása szempontjából is; s mivel a nyugati nagyhatalom a Török Birodalommal fennálló béke bármi áron való megtartására törekedett. A török vazallus Erdély területe biztonságban volt a császáriak támadásával szemben; ha tehát mindent elsöprő török támadás nem is, de kisebb magyar-török csapatok időről időre betörtek a királyi Magyarország területére, s Bethlen egy pillanatig még az egykori Magyarország teljes területének megszerzését is megkísérelte. Rusdorf nagyon komolyan vette ezt a nyugati kortársak szemében gyakran ellenszenves és fenyegető erőt: mint ahogyan azt a *Consilia* iratai is bizonyítják, a diplomata angol követsége alatt, a *Sebes agynak késő sisak* eredetijének megírásakor, 1624-1627 között szerzett röpirataiban Jakab királyt rendszeresen figyelmezteti a keleti szövetséges fontosságára. Ezt teszi *Rationum et argumentorum collectio…* című, 1623-as impresszummal készített iratában, amely szintén a *Consiliá*ban található.[31] Az olvasóhoz címzett előszó két évvel később, 1625-ben kelt, s tartalmaz utalást a művel kapcsolatos negatív reakciókra is, tehát a mű eljutott a királyhoz. Itt vetődhet fel a gondolat, hogy Rusdorf angol követi ténykedésének nem biztos, hogy kizárólag Buckingham intrikái vetettek véget: Jakab király háborúhoz kapcsolódó politikáját erősen támadó röpiratai is hozzájárulhattak ehhez. Ezen előszó szerint a diplomata tervezte az Angliában szerzett politikai érdekű iratainak összegyűjtött kiadását, s kéziratait nyomdakész állapotba hozta; ennek megvalósulásáról azonban Loen kiadványa előtt nincsen tudomásunk. Rusdorf ezen magyar szempontból szintén érdekes iratában meglehetősen (s tőle talán szokatlanul is) vehemensen igyekszik az angol királyt figyelmeztetni arra, hogy a Habsburgok a történelem során számos alkalommal szereltek le egy háborút, vagy előztek meg felkelést a házasságok segítségével, s ez most a spanyolok szándéka is. A politikai cselvetés részleteiről és következményeiről bővebben a Jakab angol királyról, fiáról, Károlyról, Buckingham hercegről, Horace Were angol hadvezérről, Gondomar angliai spanyol követről és II. Ferdinánd császárról szóló vers kapcsán esik szó. E probléma tehát erősen foglalkoztatta Rusdorfot, s ez a magyar iratnak is fontos jellemzője. Ezt a fordulatot hozó eseményekhez

[31] LOEN 1725, I, 65–86.

képest talán kevésbé fontos manővert egy kicsit túlságosan is gyakran említi és elemzi, míg például a fehérhegyi csatára vagy a Ferdinánd-féle *Edictum Restitutionis*ra nemigen utal, a már említett taktikai okokból. A Habsburgok fogásainak leleplezésére Rusdorf történelmi példákat idéz. Elsőként Guicciardini művének[32] V.-VI. könyve nyomán XII. Lajos és Izabella királyné házasságát említi. Ezután a későbbi magyar utalások közvetlen forrása, Thue[33] nyomán, V. Károly császár és Eleonóra házasságát hozza szóba; ezekkel a Habsburgok háborút szüntettek be Itáliában, illetve zavargásokat, lázadást előztek meg, csendesítettek le.

Szintén Thue alapján mondja el II. Herkules ferrarai herceg és V. Károly lányának történetét; majd pedig Báthory Zsigmond hasonló tartalmú történetét beszéli el, szintén a francia történetíró műve alapján. A történet szerint (melynek forrása Thue-nál Paolo Giovio történeti munkája) Báthory hitvese éppen I. Ferdinánd lánya, Mária Krisztierna lett volna; a jezsuiták mesterkedésének köszönhetően ezzel a házassággal álltatták. A magyar történelem epizódjainak azonban ezzel még nincs vége: visszatérvén Magyarország három részre szakadásának idejébe. Rusdorf egy bizonyos Szepesi Jánost emleget, akit a magyar nemesek szeretetből és tiszteletből választottak meg; e figura természetesen Szapolyai Jánost jelenti. Pontosan mondja el a történetet, bár János Zsigmondot az elején Johannes Stephanusnak titulálja, s csak később lett szerinte belőle Johannes Sigismundus. Martinuzzi György és Castaldo zsoldosai is szóba kerülnek, szintén Thuanus nyomán (X. könyv). Ennek a János Zsigmondnak bizony szintén egy – Johanna nevű – Habsburg hercegnőt igértek, szintén a magyarokkal vívott háborút elkerülendő; a hölgyet aztán végül Francisco Hetruriae-hez adták férjül. Rusdorf elbeszélése szerint emiatt az akció miatt várháborúk következtek. Noha a szövetség nem jött létre, a törökök tudomást szereztek róla és büntetőhadjáratot folytattak: „…cum Turcis egerat et Pannoniae annum MDLII. Funestum fecerat, in exilio et squalore moreretur.”[34] A pfalzi diplomata ezen felül elmondja Fráter (Martinuzzi) György történetét is: mint ismeretes, őt a Habsburgok zsoldosvezére, Castaldo csapatai gyilkolták meg – ez pedig természetesen Rusdorf előadásában újabb bizonyíték az osztrák uralkodócsalád csalárdságára. Buquoy és Dampierre tábornokok alakja is szóba kerül, a Bajor szerencséjének ellenpontjaként:

> „A minden hadjáratában szerencsés Bajor soha nem kísérelt meg semmit, amit ne vitt volna véghez, szerencséje pedig, amelyet csak egyszer kísértett meg, rendíthetetlenül vezérelte. Tanúsítja ezt számtalan kivívott győzelme, a számos elfoglalt ország, visszaszerzett tartomány, bevett város, melyek közül egyet sem ostromolt hiába.

[32] GUICCIARDINI: *L’historia d’Italia* című művéről van szó (pl. Firenze, 1561).
[33] THUANUS, Jacobus Augustus: *Historiarum sui temporis*. A számtalan kiadásban megjelent mű több tucat példányban megtalálható a Berlini Staatsbibliothek állományában; abban a könyvtárban, amelyben Rusdorf könyvei is fellelhetők. (pl. Patisson, Párizs, 1604–1608).
[34] LOEN 1725, I, 69.

> De milyen volt az osztrákok és a spanyolok szerencséje? Erejük mit sem ért, és hadjárataik, előretöréseik Csehországban vagy másutt lassúak vagy hatástalanok voltak; semmi emlékezetes dolgot nem vittek végbe, csak miután a Bajor csatlakozott. Dampierre-t és Buquoi-t meggyilkolták, csapataikat szétverték, a császár testvérét megfosztották seregétől, Don Corduát megfutamították Frankendal ostrománál, majd egységeit ama nevezetes csatában felmorzsolták, Spinolát Bergen ostrománál[35] verték és futamították meg. De térjünk vissza témánkhoz"[36]

A diplomata ezzel a leírással igyekszik kisebbíteni Ferdinánd érdemeit a katolikus szövetség sikereiben; s ehhez eszközként többek között éppúgy Buquoi és Dampierre halálát használja fel, mint a magyar változat. Rusdorf ezek után a katolikusok belső ellentéteit, elsősorban pedig a bajor-spanyol rivalizálást elemzi, s úgy látja, hogy egy nyílt háború lehetetlen a két nagyhatalom között: a Liga tekintélye és a Szentszék megóvják őket ettől; akkor pedig értelmetlen elvenni az infánsnőt feleségül, ha nem lehet visszaszerezni Pfalzot. Ezen felül sem várható a bajor uralkodótól hasonló lépés, hiszen a nőiági örökösödés nem lesz előbbre való a férfiáginál; márpedig ez kellene ahhoz, hogy Károly király hozományként megkaphassa Pfalzot.

Bár Gömöri György igyekezett átfogó képet adni a harmincéves háború korának magyar eseményeit feldolgozó kortárs angol kiadványairól, Rusdorf ezirányú tevékenységére csak utalásszerűen tért ki.[37]

Az életmű szerteágazóságát és izgalmasságát mutatja, hogy Rusdorf Angliában is fontos szellemi kapcsolatokat alakított ki, amelyek érdemesek a kutatás figyelmére. Bernardus Comenius álnéven, 1634-ben kiadott egy iratot. A *„Dissertatio Irenica"* című munka például, amely Angliában, 1639-ben született, John Dury tollából, kifejezetten Rusdorfhoz íródott, az ő (nyilván az elmérgesedett politikai helyzetből fakadó) kételyei s Henry Alting nézetei inspirálták.[38] Maga a munka a Hartlib-anyagban maradt ránk, amellett, hogy egy másik másolata a kasseli Rusdorf másolta kötetek egyikében is megtalálható.

1.2.3. A Rusdorf magyar kapcsolataira vonatkozó egyéb források

---

[35] A hollandiai Bergen városát 1622-ben hosszasan ostromolta, de Mansfeld és Braunschweigi Keresztély táborának elhagyására és felégetésére kényszerítette.

[36] „ Bavarus in omnibus expeditionibus fortunatissimus nihil tentavit, quod non perfecerit; & illius fortuna inconcusso pede, semel tantum lacessita, perrexit. Tot victoriae partae, regna recuperata, provinciae receptae, hostes debellati, urbes, quarum nullam incassum obsedit, expugnatae testes sunt. Fortuna vero Austriacorum et Hispani qualis fuit? Nihil viribus autem, expeditiones et progressus in Bohemia et alibi, vel lenti, vel sine effectu fuere; nihilque memoratu dignum gestum, nisi juncto Bavaro; Tampirius et Bucquoyus caesi et illorum exercitus deleti, Imperatoris frater castris exutus, Cordua Frankendalii obsidione fugatus, mox notabili praelio attritus: Spinola Bergae obsidio fractus et depulsus. Sed redeamus ad orbitam." LOEN I. 1725, 74-75.

[37] GÖMÖRI, 1989.

[38] TURNBULL 1947, 202.

Az Erdéllyel foglalkozó történettudomány Rusdorfot igen régóta ismeri: a diplomata neve és Erdélypártisága már Szilágyi Sándor és Szekfű Gyula munkáiban felbukkan, jó néhány alkalommal. Szekfű híres Bethlen-könyvében például időről időre felbukkan Rusdorf alakja, mint egyike azon (nem túl sok) nyugati diplomatának, aki átlátta Erdély és a magyarországi helyzet fontosságát a protestáns szövetség ügyének szempontjából. A fenti idézet egybecseng a többi levélből kiolvasható magatartással: míg az erdélyiekhez írott levelekben, versgyűjteményében és politikai röpirataiban rajongással szól a fejedelemségről és annak vezetőjéről (l. eddig még publikálatlan Bethlen-epigrammáit a függelékben), a saját oldalán álló államférfiaknak e kapcsolat racionális oldalát hangsúlyozza. Rusdorf viselkedése mögött tehát nem elsősorban szentimentális ragaszkodást, hanem jéghideg politikai megfontolást kell látnunk.

Szekfű könyve számos fontos adalékkal szolgál a *Sebes agynak késő sisak* hátteréhez: könyve szerint Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságának gondolata "Pfalzi Frigyes okos felesége, Erzsébet fejében született meg."[39] E gondolat pedig (noha Szekfű ezt a momentumot nem említi) Johann Joachim Rusdorf közvetítésével jutott el az erdélyi fejedelemhez. Kicsit furcsa, hogy ennek ellenére a pfalzi diplomata említés nélkül maradhat egy éppen a Bethlen-féle diplomáciai erőfeszítéseket vizsgáló, napjainkban készült tanulmányban. A mű Thomas Roe, az angolok portai követe mellett csak Thurnt említi, mint a Bethlen érdekében markánsan fellépő diplomatát.[40] A *Sebes agynak késő sisak*ban szereplő, így később részletesen bemutatandó Thurn és Jägerndorf mellett Strassburger Pál (azaz voltaképpen Paul Strassburger) svéd követ is sokat tett Erdélynek a nyugati szövetségi rendszerhez való csatlakozásáért. Magyar oldalról pedig azt a Bethlen által kinevelt diplomata-garnitúrát kell okvetlenül megemlítenünk, akik követjárásaikkal az erdélyi fejedelem szolgálatában állva munkálkodtak Erdély minél jobb nyugati elismertetésén. Közöttük idegen származásút is találhatunk, mint például Matthias Quadot. Ebbe a körbe tartoztak azok a magyar, jórészt nemesi származású figurák, akik levelezésükkel és emlékirataikkal a korszak fontos, mindeddig nem kellően kiaknázott forrásanyagát hozták létre; közéjük tartozott többek között Cseffei László, Bethlen Péter, Bethlen István, Bornemisza Pál, Pálóczi Horváth János, Dániel János; néhányuk emlékiratainak, leveleinek adalékait e dolgozatban is igyekszem minél inkább hasznosítani.

Az említésekből és idézetekből kiderül, hogy Szilágyi és Szekfű egyaránt jól ismerte a pfalzi diplomata levelezését, és meglehetősen nagy jelentőséget tulajdonított Rusdorf Erdélypárti tevékenységének. Kiemelten fontos e kapcsolat szempontjából, hogy az erdélyi

[39] SZEKFŰ i.m. 222.
[40] PIRI 1999.

fejedelem és a pfalzi uralkodó már igen korán, 1620-ban egyezséget köt egymással, s ennek szövege napvilágot is lát, feltehetőleg Middleburgh-ban.[41] Bethlen Gábor V. Frigyeshez írott levele még keletkezésének évében, 1620-ban[42] napvilágot látott röpirat formájában is, bizonytalan nyomdahellyel, de feltehetőleg Angliában vagy Amszterdamban. Az angliai katalógusok 1620-21 között nem kevesebb, mint 35 Bethlen Gáborral foglalkozó röpiratról tudnak; a német és németalföldi termés minden bizonnyal ennek sokszorosára rúghat, az egyéb műfajokba sorolható reflexiókat, mint például a Bethlennel foglalkozó verseket nem is említve.[43]

A diplomata életútjával és magyar érdekeltségű leveleivel behatóan Vásárhelyi Judit foglalkozott, aki Szenci Molnár Albertről szóló könyvében ismerteti Rusdorf és Molnár levelezését. A diplomata azonban nem pusztán Szenci Molnárral állt kapcsolatban: a magyar partnerekhez írt levelek előszóval, illetve rövid tartalmi összefoglalóval ellátott kiadása Vásárhelyi Judit gondozásában jelent meg. Az általa közölt levelek legkésőbbi darabja 1628 elejéről való: Rusdorf ebben ajánlólevelekkel látja el Bethlen Pétert angliai peregrinációjára, illetve ír ugyanekkor az erdélyi fejedelemnek is (ez az utolsó ismert levél, előtte nem kevesebb, mint hét alkalommal tett így), amely szintén unokaöccse peregrinációjáról számol be. A pfalzi diplomata erdélyi levelezőpartnerei között ezen kívül megtaláljuk és ifj. Bethlen Istvánt, valamint Szenci Molnár Albertet is. 1624-ben Szenci Molnár Angliából hazatérve összekötői szerepet is vállalt Rusdorf és Bethlen Gábor között. Habár Szenci Molnár az, aki a leghíresebb és vele legdokumentáltabban kapcsolatban lévő ember, a források arra látszanak utalni, hogy kapcsolatuk éppen a *Sebes agynak késő sisak* keletkezése előtti években, 1628 táján szakadhatott meg, bár a levelezés minden darabja sajnos nem áll rendelkezésünkre. Fokozottan fontosak tehát azok az adatforrások, amelyek a harmincas évek követi tevékenységéről nyújtanak adatokat a számunkra.

A Szilágyi Sándor által közölt Rákóczi-levelezés egyik darabjából világossá válik, hogy a pfalzi diplomata később sem szakította meg kapcsolatát Erdéllyel. Rákóczi György 1632 augusztusában a következőket írja Szalánczi Istvánnak, állandó portai követének:

> „Im ezen mai napon indítom ismét Dániel Jánost Bécsben póstán Rusdorf uramhoz az Friderik követihez, akarván az által is tudósítani a királt, hogy én kész volnék az kereszténység szolgálatjára, de az postulatumokra még választ nem vöttűnk, kivel ha ő felsége késik, el kezd múlni az idő."[44]

A fejedelem ugyanebben a levélben több különböző terjedelmű, a politikai eseményeket

[41] A kiadások adatai Gömöri György tanulmányából származnak (GÖMÖRI 1994).
[42] A levél kelte 1620. augusztus 28.
[43] Lásd GÖMÖRI i. m. 55., ill. LEFFLER 1911.
[44] SZILÁGYI 1883; az utalást Viskolcz Noéminek köszönöm.

tárgyaló kiadvány küldéséről is rendelkezik:

„Im egy könyvet küldtem több újságokkal együtt, Kegyelmed adja Cornelius [Haga] uramnak, noha nem mind igaz, a kit benne írnak."

A „könyv" megjelölés eléggé szokatlannak tűnik: egy nyomtatott műre utal, amelynek azonban kétségtelenül politikai tartalma volt; az sem kizárt, hogy éppen az *Elegidiá*t, vagy a *Scená*t küldte tovább, de erre természetesen nincs semmiféle bizonyíték. Valószínűleg kisebb terjedelmű, feltehetőleg latin vagy német nyelvű röpiratokról, illetve röplapokról (újságokról, azaz *Neue Zeitung*-okról) lehet szó; Cornelius Haga a protestáns németalföldi tartományok portai követeként jó kapcsolatot ápolt az erdélyi udvarral; a még Bethlen Gábor idején kezdődött kapcsolat láthatólag megmaradt I. Rákóczi György fejedelemsége idején is.

Így tehát biztos, hogy Rusdorf továbbra is figyelemmel kísérte az erdélyi diplomáciai eseményeket, 1627 utáni tevékenységének feltérképezése azonban nehéz feladat, mert rendszeres levelezése Erdéllyel az ezt követő időszaktól kezdve nem maradt fenn. Az erre vonatkozó egyéb források mégis azzal kecsegtetnek, hogy talán sikerülhet a latin eredeti Erdélybe kerülésének nyomára akadnunk. Dániel János, aki maga is heidelbergi peregrinus volt Bethlen Péter oldalán, még Bethlen Gábor idejében, s bizonyosan személyesen is ismerte Rusdorfot. I. Rákóczi György egyik igen fontos diplomatája volt, hiszen éppen az egyik legfontosabb szövetséges, Svédország királyi udvarában képviselte Erdély érdekeit. Különös és kissé gyanús egybeesés: éppen a svéd követ megy éppen Rusdorfhoz, éppen azon szövetség megújításáról tárgyalni, amelynek létrehozásán Rusdorf és a svédek felé irányított *Elegidia* is munkálkodik, egyetlen évvel azután, hogy a mű megjelent. Elképzelhető, hogy ekkor merült föl a két egymást jól ismerő diplomata fejében a versciklus magyarításának gondolata.

A vargyasi Dániel-levéltár vizsgálata fontos adalékokat szolgáltathat az erdélyi svéd követ tevékenységéhez. Már 1862-ben megjelent egy válogatás, amelynek anyaga Thaly Kálmán, a kötet szerkesztője szerint, egy érdekes dokumentumot is tartalmaz: Bethlen Gábor állítólagos *Memoriale*-ját, amelyet Dániel Jánosnak adott még Brandenburgi Katalin kezének megkérése előtt.[45] Szilágyi Sándor veszi észre az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* vonatkozó kötetében,[46] hogy az iratban Bisterfeld neve igen, míg Bethlené nem szerepel, tehát az irat valószínűleg Rákóczi Zsigmond idején keletkezett.

Haller Gábor naplója szintén a magyar versciklus keletkezésének időszakát mutatja be, a peregrinációs napló műfaji keretein belül. Ebben a sokféle forrással rendelkező, komplex világképben a politikai pasquillusoknak is megvan a maguk helye: éppen az irat keletkezése

[45] DÁNIEL–THALY 1862, 95–97.
[46] SZILÁGYI 1882, 49–50. j.

idejéből egy pasquillus nyilvános előadásáról tudósít.[47]

I. Rákóczi György, noha a fentebb, Dániel János kapcsán idézett sorok a protestáns szövetség melletti elkötelezettségét látszanak bizonyítani, csak nagyon későn, az 1640-es évek elején csatlakozott újra a háborúhoz. Nincs olyan kortárs jellemzés, amely ne megfontoltságát, illetve szigorú, puritán szemléletét emelné ki; egy ilyen fejedelmet hadba vinni igen nehéz feladat. Az események mindenesetre Rákóczit igazolták: a beavatkozáskor a svédek is saját érdeküket néző, ingatag szövetségesnek bizonyultak, így pedig Erdélynek európai mércével mérve viszonylag csekély, s területvédelemre kevéssé alkalmas katonai erejével lehetetlen volt jelentős hadi sikereket elérni. Rákóczi ugyanakkor nem vallott kudarcot: nagy diplomáciai fegyvertényt hajtott végre, amikor Erdélyt is bevették a vesztfáliai békébe, így a jórészt Bethlen Gábor által szerzett, de Rákóczi által megőrzött előnyök belekerültek ebbe az Európában példátlanul nagy területet átfogó nyugat- illetve közép-európai jogi konstrukcióba.

Rusdorf tevékenységének pontos feltérképezéséhez szükség lenne Ludwig Camerarius vagy Axel Oxenstierna iratain túl is a kor legfontosabb személyiségei, különösen diplomatáinak anyagának átnézésére, mint Mersenne; Grotius, Descartes, vagy éppen Huygens, Samuel Hartlib, illetve John Dury, akivel Rusdorf szintén kimutatható kapcsolatban állt; ez utóbbi a protestáns megbékélésről szóló *Dissertatio Irenica* című, 1639-ben készült írását Rusdorfnak ajánlja. Rusdorf a református–evangélikus megbékélés érdekében, politikai szándékoktól vezérelve élénken érdeklődött az irénikus elképzelések iránt: levelezésben állt a groningeni Johann Heinrich Altinggel, az irénikus mozgalom jelentős ideológusával is.[48]

Amint az a magyarokhoz írott levelekből kiderül, Rusdorf személyesen is ismerte a magyar diplomácia vezetőit, különösen Szenci Molnár Albertet és Bethlen Istvánt, illetve Bethlen Pétert említi szívesen, Molnárhoz fűződő kapcsolatát Vásárhelyi Judit részletesen is ismertette, utóbbiakkal pedig Heidelbergben, a húszas évek elején ismerkedett meg, amikor az erdélyi peregrinusok Pfalz központjában végezték tanulmányaikat. Kevésbé ismert, ám e dolgozat szempontjából fontos adalék, hogy Rusdorf később, 1628-ban Angliában és Párizsban egyaránt találkozhatott a fejedelem peregrináló embereivel, Bethlen Péterrel, Cseffey Lászlóval, illetve Pálóczi Horváth Jánossal.[49] Akkoriban Rusdorf a francia királyi udvarban tevékenykedett pfalzi követként. Erre a becses adatra a későbbiekben, a forrásváltozatok elemzésekor térek vissza.

---

[47] HALLER i.m., a naplót elemzi SZABÓ 2006.
[48] A Rusdorf–Dury kapcsolatról l. TURNBULL 1947, 23,34, 205; a Dury-műről, ill. Rusdorf Altinggal való kapcsolatról uo. 202.
[49] SZILÁGYI 1881.

1.2.4. Dobai Székely Sámuel kéziratgyűjteményének Rusdorf-másolatai

Az Evangélikus Országos Levéltárban Dobaitól számos saját kezű irat maradt fenn; ezek segítségével minden kétséget kizáróan megállapítottam, hogy a kézirat első lapjának verzóján szereplő Petrarca-vers és a latin Biblia-citátum, csakúgy, mint a kézirat végén található Horatius-idézet Dobai Székely Sámuel kezétől származik. Az Evangélikus Levéltárban, ugyancsak Dobai Székely iratai között található Rusdorf öt Bethlen Gáborról írott epigrammájának 18. századi másolata; köztük van az is, amely az *Elegidiá*ban szerepel. Tekintettel arra, hogy a versek nem hozzáférhetőek, szövegüket a függelékben közlöm. A másolaton Rusdorf neve és titulusa egyaránt szerepel, tehát már ebben az időben is úgy tudták, hogy az *Elegidiát* Rusdorf írta. A kézirat nem utal a versek pontos forrására, ugyanakkor a szerzőt a valóságnak megfelelően kortárs költőnek és német nemesnek mondja.[50] Az *Elegidia* erdélyi fejedelmet dícsérő darabján kívül a versek forrása az a *Tyrocinia poetica* című versgyűjtemény, amelyet Rusdorf álnéven, Anastasius de Valle Quietisként jelentetett meg hely nélkül 1628-ban. Lehetséges, hogy az epigrammákat tartalmazó kézirat nem véletlenül éppen Dobai Székely Sámuel iratai között maradt ránk: nem zárható ki teljesen, hogy Dobai felismerte az *Elegidia* és a magyar versciklus közötti hasonlóságot. Mivel azonban kétségtelen, hogy az erdélyi fejedelemről szóló verset a fordító jelentős mértékben kibővítette, kizárólag ennek alapján nehéz lenne összekapcsolni a két művet. Valószínűbb tehát, hogy Dobai Székely Sámuel Bethlen Gábor és kora iránti fokozott érdeklődése miatt került a két kézirat egy gyűjteménybe.

1.2.5. Kalászatok a bécsi Állami Levéltárból

A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv iratai között sikerült további dokumentumokra bukkannom, amelyek Rusdorf életére, s a bécsi udvarral való tárgyalásaira vonatkozó fontos információkat tartalmaznak. Ezek a konvolútumok a császári udvar legfontosabb irányító testületének, a titkos tanácsnak *(Geheimrat)* Pfalz ügyeivel kapcsolatos iratait gyűjtik össze. Nem csupán a tanács üléseinek jegyzőkönyveit, illetve az előterjesztett javaslatokat találhatjuk ezekben, hanem a bécsi angol követek jelentéseit is. Ez utóbbiak között bukkantam egy német nyelvű tárgyalási jegyzőkönyvre *(Protocollum)*, amely a bécsi angol követ, Robert Anstruther, Károly angol uralkodó, illetve Pfalzi Frigyes személyes képviselője, Johann Joachim Rusdorf közötti tárgyalás menetét rögzíti (a dokumentum szövege a dolgozat függelékében olvasható). A tárgyalás időpontja 1630. október hetedike, témája (s ez a vizsgált

[50] Az eredetiben: *Joachim Rusdorfius Nobilis Germanus Poeta Coaevus: DE GABRIELE, BETHLEN, PRINCIPE TRAN[SSYLVA]NIAE; Aliud ejusdem; Aliud alludit ad ipsum; Aliud, Allusio ad ipsius nomen* (melyben Bethlent Gábriel arkangyalhoz hasonlítja); *Aliud alibi* (ez utóbbi utal az *Elegidia*-beli versre).

korszakra, az 1620-as évek második felére igen jellemző) Pfalz állapotának rendezése, illetve V. Frigyes státusa volt. Rusdorf vezető szerepét mutatja, hogy a tárgyalásokon mint V. Frigyes megbízottja vesz részt, s az még inkább, hogy valamivel később, 1631 júniusa és 1632 decembere között Pfalz követeként szolgált a császári udvarban.

További irat egy II. Ferdinánd által aláírt *Salvus Conductus*, azaz menetlevél, amely Rusdorf sértetlenségét hivatott garantálni.[51] Ferdinánd ehelyütt pozitívan nyilatkozik Rusdorfnak a háborúban betöltött szerepéről; ez a kedvező vélemény pedig egybecseng azzal a saját kutatásaim alapján másutt megerősített megállapítással, hogy a Habsburg császár és Rusdorf nézetei többször egybeestek; talán ez is hozzájárul az *Elegidiá*ban olvasható Ferdinánd-vers visszafogottságához.

Ugyanebben az iratanyagban található egy tárgyalás jegyzőkönyve is, amelyet Pfalz sorsának rendezéséről Károly angol király, Robert Armstruther, Ferdinánd angliai követe, illetve – Frigyes nevében –Rusdorf folytatott. Ehelyütt is az erkölcsi és jogi kártalanítás józan, mértéktartó kérelme az, ami kitűnik a pfalzi diplomata szavaiból, s Rusdorf Frigyes majdani örököseinek érdekeit is szem előtt tartja. Fontos adat, hogy még követi tevékenysége után, viszonylag későn, 1634-ben is mint Frigyes egyik vezető diplomatája lép fel az angliai udvarban.

A levéltár kézirattár részlege további tanulságokat tartogatott: olyan, javarészben kézzel másolt, vaskos köteteket, amelyek a háború eseményeit elbeszélő röpiratok és pasquillusok anyagát tartalmazzák, helyenként egyleveles nyomtatványokat is a kéziratgyűjteménybe kötve. Ezek a jelentős terjedelmű, több kéz által készített feljegyzések támogatták a korszak diplomatáit abban, hogy a történéseket minél pontosabban regisztrálhassák és követhessék. Minden bizonnyal Rusdorf is hasonló anyagokat felhasználva készítette mindig jól tájékozott röpiratait, amellett, hogy a jelentősebb itáliai és francia történelmi összefoglalásokat is szívesen forgatta: Guicciardini és Thuanus (Thue) sokszoros hivatkozása mellett egy a történetírás módszertanát illető megjegyzés kapcsán a Charion-krónika előszavát is idézi.

Angliából való visszatérése után Rusdorf lett a Hágába száműzött pfalzi udvar vezető személyisége, mivel Ludwig Camerarius – aki mindaddig a választófejedelemség diplomáciájának irányítója volt – a svédek szolgálatába állt. Rusdorf birodalmi gyűléseken (mint az 1636-os, igen jelentős regensburgi), illetve a német fejedelemségekkel folytatott diplomáciai tárgyalásokon képviselte országát. Frigyes utóda, Károly Ludwig éppúgy

[51] Az ezt tartalmazó iratok levéltári jelzete: Palatina 1628-1631. (11.) alt. 7a, 7b. Az „1630." feliratú csomag (1-108. ceruzával számozott lap), 23–26. lapokon található. II. Ferdinánd salvus conductusa Johann Joachim Rusdorf számára; az irat hátlapján, a bal felső sarokban a következő megjegyzés található: *"1. Julij. 1630. Decretum Salvus Conductus für den von Rußdorf."*

megbízott benne, mint atyja. Az ő szolgálatában, 1640-ben, Hágában érte a halál; itt található sírfelirata az igaz ügy mellett a végsőkig kitartó, művelt diplomatának nevezi.[52]

Nem kis mértékben az ő erőfeszítéseinek is köszönhető, hogy Frigyes örökösei végül az 1648-as vesztfáliai békében visszakapták Pfalzot, bár Felső-Pfalz a bajorok kezén maradt. Halálának évében, az örökösök érdekében írott munkája (*Vindiciae Causae Palatinae*..., 1640) az ekkortájt kiformálódó nemzetközi jog eszközeivel igyekszik bizonyítani az öröklés jogosságát. Erről a művéről szól a *Consilia et negotia politica*... című Rusdorf-beszédeket, röpiratokat és leveleket tartalmazó kiadvány.[53] A diplomata e munkájából tájékozódhatunk Rusdorfnak saját művével kapcsolatos nézeteiről. A gondolatmenet legfontosabb eleme az örökösök igazának bizonyítása. Ezúttal a politikai diskurzus zárt, legbizalmasabb körébe nyerhetünk bepillantást: az új fejedelem és leghűbb hívének magánbeszédébe, amely gyökeresen eltér a Rusdorf által kifelé tanúsított, alapjában békekereső, konfliktuskerülő magatartástól. Ez még annak ellenére is igaz, hogy a levelet később kiadásra készítette elő. Elmondja, hogy a pápa a hit eszközeivel valójában politikai hatalmat gyakorol, s Istené helyett saját érdeke mozgatja; azt a hatalmat szolgálja, amelytől hatalmát valójában nyerte: nem az Istent, hanem a Német-római Császárság uralkodóját. Az ő vallása tehát hamis vallás: nem Isten közösségi, hanem a politika önző céljait szolgálja. Jakab angol király ingadozásáról is sokkal keserűbben, őszintébben beszél: azt mondja, semmilyen nemes eszközzel nem lehetett elérni, hogy határozottan a protestánsok mellé álljon, de amit nem akar szabad akaratából megtenni, megteszi azt szándéktalanul, öntudatlanul. A parasztok szerint hagyni kell, úgymond, a patakot saját medrében folyni, nem szabad erőszakosan eltéríteni, s így is megöntözi a földjeinket. Retorikailag sikerült fogással él: ezzel a pejoratív hatású metaforával érzékelteti ellenszenvét a király iránt. Beszél a követi életről is; azt mondja, nehezen jut információkhoz, mert élőszóban kevés a megbízható forrása, a levelezés pedig töredékes információkat ad; gyakran eltér a tárgytól, vagy önkéntelenül is igen fontos híreket hallgat el. A levél műfajából adódóan: nem kérdezhetünk vissza a számunkra fontos részletekre. Ehelyütt is a színház-metaforát használva beszél a háború szereplőiről, és arról, hogy miért éppen úgy beszél róluk, ahogyan beszél: miért hallgatja el nyilvánvaló bűneiket, mint például Miksa bajor uralkodó tettét, amellyel elűzte Frigyest Pfalzból. Rusdorf itt azzal védekezik, hogy napnál is világosabb, ki követett el jogtalanságot, ki akarja a háborút, illetve ki az ártatlan és békeszerető. Nem szükséges túl nagy ellenállást kiváltani az ellenpárt tagjaiból, s az elődök bűnéért az utódokat is megbélyegezni. Itt tehát előbukkan egy igen fontos elem, amelynek a magyar irodalomban különösen fontos jelentősége van: a *simulatio* és a

[52] Szövegét idézi VÁSÁRHELYI 1991, 100.
[53] LOEN 1725.

dissimulatio, azaz a színlelés és az elkendőzés politikai stratégiája, amelyről a Gondomar-vers kapcsán még lesz szó.

2.1. A *Sebes agynak késő sisak*

2.1.1. A magyar versciklus kéziratának fizikai jellemzői

A nyolcadrét, bőrbe kötött kézirat (jelzete: OSzK, Oct Hung. 69) két politikai tárgyú verses művet tartalmaz: a *Sebes agynak késő sisak* (4r–85r) után későbbi írással a *Thököly haditanácsa* című munka következik (85v–94v), a kötet végén pedig vegyes feljegyzések találhatók, a másoló tollából (95r–96r) [54]. A dolgozatom tárgyát képező versciklus előtt tartalomjegyzék található (1r–3v). A kéziratot újrakötötték. „A 9x17 cm nagyságú jegyzőkönyvecskébe csak a kötés után írták be a szöveget," véli Rajka László, a másolat első ismertetője.[55] A *Sebes agynak...* utolsó lapján (85r, kézi számozással 164) világosan látható, hogy egy szó végét a kötés során levágták; és méretei is kisebbek (7,5x15 cm) a Rajka által 1915-ben regisztráltaknál. Alighanem Rajka még az eredeti kötést látta, melyet aztán másikra cseréltek ki, vagy újrakötöttek. Ezt a gyanút erősíti meg, hogy az OSzK mikrofilm-másolata bizonyosan nem a kötés mai állapotát rögzítette. A filmen ugyanis egy olyan lap is megtalálható, melyről egyetlen eddigi leírás sem tett említést. A korábbi kötés belső oldalán egy, a kézirathoz tartozó, erősen megrongálódott lap volt található, amelyen egy teológiai témájú, valószínűleg a kéziratnál későbbi bejegyzés olvasható; ezt a lapot az újrakötés során leválasztották a kéziratról. A bejegyzést, mely szinte bizonyosan egy unitárius – esetleg szombatos – teológiai munkából származik, még nem sikerült azonosítani. A szöveg a zsidók üdvözülésének lehetősége mellett érvel. Igen különös még, hogy az RMKT leírása a kézirat sorsára vonatkozó megjegyzéseket tartalmazó lapot a kötéstáblához ragasztottként regisztrálja,[56] hiszen az a kézirat mai állapotában, a mikrofilmen és Rajka László leírásában egyaránt látható, tehát a kötéstábláról minden most vizsgálható, illetve rekonstruálható állapotában le van választva. Az eredeti kézirat vizsgálatakor megállapítható, hogy a restauráció során a kötéstábla után egy újabb lapot is bekötöttek, s ezt a műveletet a kötet végén is elvégezték. Az ívfüzetezés alapján nem zárható ki, hogy a kötet elejéről három lap is hiányzik a kéziratból; az első ívfüzet negyedik lapjának létét a mikrofilm igazolja. Ez az előzéklap minden kétséget kizárólag az eredeti kézirat része volt, mivel a következő lap bejegyzéseinek tintája nyomokat hagyott rajta. Az mindenesetre a kézirat sorsának egy elveszett fejezetére utal, hogy unitárius vagy szombatos vallásra utaló bejegyzés található a

[54] A kézirat vizsgálatában nyújtott segítséget Bajáki Ritának és Vadai Istvánnak köszönöm; a vers a Stoll-féle bibliográfiában az 51. számmal szerepel (STOLL 1960, 53).
[55] RAJKA 1915, 103. A Stoll-féle bibliográfiában 16 cm-esként regisztrált; a bőrkötés méretét rögziti (STOLL i.m. uo).

kézirat elején. Noha a szakirodalom eddig nem említette, a kézirat lapjai vízjellel is rendelkeznek: ez egy kiterjesztett szárnyú kétfejű sast ábrázol, mely fölött korona található; a sas két fejének két oldalán M és G, fölöttük P betű található. A vízjelhez tartozó papírmalmot mindeddig nem sikerült azonosítanom.

A versciklus kéziratának utolsó oldalán található szótöredék lényeges, bár a korábbi tanulmányokban kellően nem elemzett szerepet tölt be a kézirat teljességének kérdésében. Az utolsó – az *Elegidiában* nem szereplő *Religio ad samaritanos Christianos* című – vers Rajka leírásában „20 strófa, az utolsó töredék", nem említi azonban az alatta található, kétféleképpen olvasható fél szót, amibe az újrakötés során belevágtak, bár az sem kizárt, hogy Rajka az általa még épen látott szó alapján minősíti a strófát töredéknek. (A *Sebes agynak...* utolsó, 85. levelének verzóján elkezdődik a *Thököly haditanácsa* című vers, melyet ugyanaz a kéz később írt be a kötetbe, szinte biztosan a jegyzetfüzet üres oldalait felhasználva.) A kérdéses szó olvasható úgy is, mint a *Finis* első négy betűje, de úgy is, mint a latin nyelvű forrás egyik, a kéziratban nem szereplő verscímének eleje: *Civitates Imperiales*. A fordítás alapjául szolgáló kiadványban a kéziratban szereplők mellett még további négy vers található: *Venetii, Georgius Wilhelmus Elector Brandenburgicus, Civitates Imperiales, Axelius de Oxenstiern*. A forráskezelés alapján elképzelhető, hogy az a kézirat még teljes volt, amelyről a másoló dolgozott, ám maga már valamilyen okból nem fejezte vagy fejezhette be a versciklus másolását. Ugyanígy védhető azonban az a feltételezés is, hogy a másoló kezében is csonka példány volt; nem lenne azonban logikus éppen e négy megszólaló elhagyása a szöveg végéről, hiszen a versciklus többi részét kihagyás nélkül fordítja. A kötet első oldalain található tartalomjegyzék megoldást kínálhatna a problémára, ám ez a kéziratban szereplő versekhez képest sem teljes. Rajka szerint a másoló – aki egyébként figyelmetlenségből kihagyta egy vers címét a tartalomjegyzékből – utólag, a másolás befejeztével írta be a tartalmat a kötet első három lapjára. Az utolsó vers, a *Religió*ról szóló azonban nem szerepel itt – erre logikus magyarázat lehet, hogy az utolsó cím helyhiány miatt nem fért el a lapon, bár a címeket igen szellősen írta le a másoló, mintha nem is akart volna több címet lejegyezni.

A vers eddig követett fordítási módszerét figyelembe véve ugyanakkor mégis elképzelhető, hogy az utolsó négy latin vers fordítása is szerepelhetett a versciklusban, esetleges további betoldásokkal együtt. Nem zárható ki azonban az sem, hogy az igaz vallás alakjának panaszával ért véget a versciklus (ez esetben a szótöredék olvasata is más), az utolsó vers azonban mindenképpen csonkának tűnik számomra. Annak is lehet jelentősége, hogy a másolat az utolsó egy-két oldalon láthatólag sietősen készült; megszaporodnak a rövidítések, s a sorhatárok is romlottá válnak; az utolsó három sor két sorba írva szerepel. Ez

[56] RMKT XVII/8,1976, 505.

a jellegzetesség arra látszik utalni, hogy a versciklus töredékben maradt ránk, s az eredeti magyar változat hosszabb lehetett.

A szakirodalom eddigi megállapításaival szemben kétségtelennek tűnik, hogy a *Sebes agynak késő sisak* és a kötetben utána következő *Thököly haditanácsa* című vers ugyanazon kéztől származik, a bejegyzések között azonban láthatólag időkülönbség van. Az utóbbi mű témáját adó esemény, a haditanács 1680–1681-ben zajlott le, így a mű is ekkoriban keletkezett. Az első versciklus kéziratában felbukkanó, sokszor alapvető történelmi és mitológiai tájékozatlanságot eláruló hibák egy részét egy későbbi kéz igyekezett kijavítani. Mivel a másoló nem csupán névalakokat, hanem helyenként értelmi hibákat is korrigál, az is elképzelhető, hogy a másolat eredetije a javításkor is kezében volt. Az emendálás során a margón megjelölt számos, a versciklusban szereplő közmondást és főként antik szerzőktől származó idézetet is, bár több ilyen tartalmú szakaszt (mint az alább részletesen is elemzett, tulok-hasonlatot tartalmazó strófa) nem jelölt meg. A kéziratot a possessori bejegyzésnek megfelelően 1688 táján másolhatták, noha kétségtelen, hogy a versciklusnak létezett korábbi változata is; mielőtt a possessorbejegyzést szemügyre venném, a korábbi említéseket szeretném bemutatni.

2.1.2. A kézirat sorsa, a versciklus felbukkanásai

2.1.2.1. A gyulafehérvári regestrum bejegyzése (1638-39)

Klaniczay Tibor Rózsa György kandidátusi értekezéséről írott opponensi véleményében[57] vetette fel, hogy a Rákóczi-levéltár 1638-39-es rendezésekor készült gyulafehérvári regestrumban[58] utalás található a versciklusra. A megfelelő szövegrész (mai átírásban) így szól: „Levél szín alatt ülők formájára elsőben deákul, azután Magyarul iratott versek, királyok, hercegek és egyéb rendek felől.” Rózsa György ezt az azonosítást nem tartotta helyesnek, véleménye szerint „a levélszín, azaz lombsátor, vagy baldachin alatt uralkodókat volt szokás ábrázolni s a levéltári adat talán a Thuróczi-krónika 1488-as augsburgi kiadásának fametszeteire vonatkozik.”[59] (Noha ezzel a hipotézissel nem értek egyet,[60] Rózsának a *Sebes agynak késő sisak*kal kapcsolatos sejtése, mely szerint a versciklus forrásvidéke inkább a röplapok, mint a képsorozatok körül keresendő, igen termékenynek bizonyult számomra.) Ha azonban az inventárium bejegyzésével kapcsolatban figyelembe

[57] KLANICZAY 1972.
[58] A regestrum modernkori másolata a az ELTE Egyetemi Könyvtárának kézirattárában, jelzete BEK G 104a.
[59] RÓZSA 1972, 147.
[60] A képekhez tartozó szöveg leírása nem illik a krónikákra; erre a műfajra a kétnyelvűség még olyan esetekben sem jellemző, ha azt a Tinódinál megtalálható ’históriás ének’ értelemben vesszük. A Thuróczi-krónikához hasonló művekben a kép egyébként sem játszik olyan kiemelt kompozíciós szerepet, mint az *Elegidia* típusú röpiratok esetében, tehát szinte biztos, hogy nem a fent megadott módon írnának le egy krónikát, hanem inkább a szerző nevét, a rövid címet, vagy a műfajt emelnék ki.

vesszük a latinszótárak adatait, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ez a kifejezés magára az *Elegidiá*ra és a *Sebes agynak késő sisak*ra utal. Kortárs példa erre Szenci Molnár Albert szótára: „scena gf. levél szén, az minemö alat az comaediat jatzottac."[61] A gyulafehérvári jegyzékben szereplő megfogalmazás ráadásul szinte pontosan az *Elegidia* elődjének alcímét idézi: ***Scena*** *Europaea Personis suis instructa.* ***Praecipuas Regum, Principum, Rerum publicarum*** *[...]* (kiemelés tőlem, F. S.). Ha tehát (mint ahogyan azt már Komlovszki Tibor, még a latin forrás ismerete nélkül, megsejtette) e leírás valóban az általunk vizsgált latin és magyar munkára vonatkozik, a gyulafehérvári bejegyzés idejéből kiindulva leszögezhetjük, hogy a magyar versciklus keletkezési ideje 1631 és 1638 közé tehető.

2.1.2.2. Wesselényi Ferenc levele (1664)

Jankovics József tanulmánya, amelyet a dolgozat Jägerndorfról szóló részéhez is felhasználok majd, Wesselényi nádor egy Lippay Ferenchez írott levelével foglalkozik, amely egy igen talányos részletet tartalmaz. A levél 1664 július 29-én, a Gömör vármegyei Sümöcén kelt, alig két hónappal azután, hogy Gyöngyösi István: *Márssal társolkodó murányi Vénus*ának ajánlása kelt.[62] Fatális véletlen és újabb nagy szerencse, hogy éppen az irat egyik leghomályosabb értelmű részletére utal a nádor, éppen olyan értetlenül firtatva annak jelentését, mint a modernkori olvasók:

> „Mivel az [ti. Teplice] táján egy oly magyar szót hallottam, kit sem értek, sem tudok, az az Jagendorff [sic] Hercegnek Kassán ilyen írást írtak: Az jó halál megfojtotta parsitját. Che vol dire [a. m. mit akar ez jelenteni], az a parsitja, édes Páterem, kegyelmedet kérem, tanítson meg engem az fojtott parsitjára."[63]

Az idézet, amely Jankovicsnál sajnos azonosítatlan maradt, nem egy ismeretlen versből, hanem a *Sebes agynak késő sisak* Jägerndorfról szóló darabjából származik; a vers elemzésekor természetesen vissza fogok térni Jankovics e homályos szöveghelyet értelmező magyarázatára, amelyet a versszöveg kontextusa is megerősített. E helyütt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a versciklusról mint szóbeli darabról esik szó, a mű tehát elterjedt és ismert volt a harmincéves háború lezárulta után is. Olybá tűnik ráadásul, mintha csak egyetlen strófáját ismerné a Gyöngyösi István által oly szépen megénekelt művelt és irodalomkedvelő férfiú, s úgy véli, a herceg kassai sírfeliratának, vagy egy neki írt versnek a szövegével találkozott. Ráadásul feltehetőleg szóban, vagy dalban, énekben előadva. Nem

[61] SZENCI MOLNÁR 1604.
[62] 1664. augusztus 27-én, a stubnyai fürdőből.
[63] JANKOVICS 2006. 97-98.

látok rá okot, hogy a vers egy strófája az eredetiből kiszakadva, önállóan terjedjen; valószínűbbnek látszik, hogy a nádor az egész verset hallotta, vagy látta, de a többi részét megértette. Az, hogy nem pontosan emlékszik a homályos kifejezés környezetére, azért lehet, mert ezt a levelet egy 1664 áprilisában elküldött, de elkeveredett levél helyett írja, két hónappal később, s így vélhetőleg nem emlékszik egészen pontosan. Jól mutatja erőteljes érdeklődését a magyar nyelv iránt, hogy magát az egyedi szófordulatot megjegyezte, vagy feljegyezte. Ami az igazán meglepő, az az, hogy a hapax legomenon majdnem pontosan így szerepel a kéziratban is:

„Mert Nemzeczégemnek,
Kassán fujtatta meg,
Az jó halál parsittyát.”

Ez az alak tehát csak akkor lehet másolási hiba eredménye, ha a ma ismert kézirat ekkortájt egy teplicei ember tulajdonában volt, mivel Wesselényi ehelyütt találkozott a kifejezéssel (a másolat a nádoré nem lehetett, hiszen akkor egészen pontosan idézné a kontextust). Feltehetőleg azonban maga a kézirat tartalmazta ezt a rendhagyó alakot, Kassa város, mint a fordítás keletkezési helye nem lehetetlen ugyan. de sokkal valószínűbb, hogy a szövegkörnyezetben előforduló városnév miatt került a nádor emlékezetébe. Mindenesetre érdekes egybeesés, hogy Gyöngyösi ismerhette a *Sebes agynak késő sisak* szövegét; ha szövegszerű azonosságot nem is, tartalmit azért találhatunk a két alkotás között, közös mesterük, Ovidius révén.

2.1.2.3. Zámbol Ferenc másolata (1688)

Térjünk vissza a ma ismert egyetlen kézirathoz! *Sebes agynak késő sisak* kéziratát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik; a kézirat Jankovich Miklós híres gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeum egykori könyvtárába az 1830-as években. Korábban a már említett Rusdorf-vers másolatokat is birtokló Dobai Székely Sámuel tulajdona volt, aki jelentékeny könyvgyűjtőnek számított.[64] Saját kezű tulajdonosi bejegyzésének tanúsága szerint Dobai 1752-ben, Komáromban jutott a kézirathoz. Jankovich Dobai halála után több mint két évtizeddel Eperjes városában vásárolta meg a gyűjtemény megmaradt részét Dobai özvegyétől.

[64] Dobai Székely kisnemesi családból származott, filozófiát és jogot tanult Eperjesen és Sárospatakon, de megfordult több jelentős nyugat-európai egyetemen is. Jogi tanulmányai után Eperjesen tanított, majd katonaként több háborúban is szolgált 1753-as nyugalomba vonulásáig. Eközben olyan széles műveltségre tett szert, hogy az altdorfi akadémia tagjai közé választotta. Nyugalomba vonulása után fordult teljes figyelemmel az értékes könyvek és kéziratok beszerzése felé, gyűjteménye azonban már ekkor is jelentős volt.

A *Sebes agynak késő sisak*ot tartalmazó kötet legkorábbi datált bejegyzése azonban nem Dobaitól, hanem egy névtelen tulajdonostól származik: a könyvet e birtokosa 1688. április 25-én[65] kapta a partiumi területeken református prédikátorként működő Szokolyai Istvántól.[66] A bejegyzés teljes szövege a következő:

> "A[nn]o 1688 Die 25 Aprilis. Nemzetes Szokolay Istvany Uram Ayándékozta ezen kőnyvet mellyet őrők emlékőzetűl meg tartok; hogy ha el nem lopják.
>
> Innen másik kéz következik:
>
> I[ste]nben el nyugodot Sallay János, Zambol Ferencz Névő Vei, tőkélletlenül irta, s azert hát miert n[em] veszi hasznát."

Meggyőződésem szerint a bejegyzés jelentését mindmáig nem sikerült megnyugtatóan értelmezni. A problémát bonyolítja, hogy a két mondat eltérő kéztől származik, és vizsgálódásom szerint a második mondat írója azonos a *Sebes agynak késő sisak* másolójáéval. Ez pedig végső soron nemigen jelenthet mást, minthogy az ajándékozás után másolták be a szöveget a könyvbe; kevésbé valószínű, hogy a másoló utólag visszakapta a kötetet, és ezen második alkalommal, utólag tüntette fel saját nevét (Zámbol Ferenc) a másolat elején. A vers szövegében nagyszámú javítás található, és mindig pontosítja, korrigálja a – még így is aránylag pontatlan, s két helyen, illetve esetleg a végén is hiányos – szöveget. Sallay neve úgy kerülhet bele a szövegbe, hogy a kötet esetleg a megboldogult apósé lehetett, az első kéz tehát feltehetőleg Sallay Jánosé.

Összegzésképpen tehát a következő variáns tűnik a leghihetőbbnek a számomra: 1688-ban Sallay János egy üres kötetet kap, amelybe Zámbol nagyjából ebben az időben másolja be a Sebes agynak késő sisak szövegét. Feltehetőleg több évtizedes (mintegy ötven éves) másolatból dolgozhatott, ezért fordul elő a kétszer három sornyi bizonyítható, és a versciklus végén található, feltételezhető hiány, illetve a számos elírás, amely elsősorban az idegen neveket érinti; ezeket egy kortárs másoló aligha tette volna meg. Más a helyzet a Thököly haditanácsa esetében: ez a mű a bemásolás előtt mindössze néhány évvel keletkezett, és jelentősen pontosabb, tisztább másolat, mint az előző műé; ennek ellenére ez utóbbi szöveget is korrigálta a Sebes agynak késő sisak szövegét jelentősen emendáló kéz (amely feltevésem szerint nem egyezik sem Sallay, sem Zámbol írásával, s Thaly Kálmánéval sem, akinek két, verstani szempontú javítása világosan elkülöníthető a korábbiaktól). Ma már csak

---

[65] Az RMKT jegyzeteiben az adat kétszer is tévesen, 1683-ként szerepel (RMKT XVII./8. 1976. 505).

[66] A kéziratban "Szokolay Istvany" alakban található. Szokolyai Anderko István 1620-ban született Szokolyán. Debreceni tanulmányai és szatmárnémeti rektorkodása után külföldön, Franekerben, Groningenben és Leidenben tanult. 1648-tól debreceni rektor, majd berettyóújfalui lelkész lett. A vele kapcsolatos utolsó utalás 1654-ben Hajdúszoboszlóról származik. Több kiadást is megért imádságoskönyv-fordítása a *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* (1648, Leiden, RMNY. 2216). A korábbi szakirodalom egy része tévesen azonosítja őt az 1720-ban elhunyt, azonos nevű marosvásárhelyi lelkésszel, s ez a tévedés az RMKT-ba is átkerül. A hibára Zoványi Jenő hívja fel a figyelmet (ZOVÁNYI 1977, 612.).

találgatható, hogy valóban Zámbol volt-e a hibás a szöveg másolási tévesztéseit illetőleg, vagy maga a másolás eredetijéül szolgáló mű volt nehezen olvasható, illetőleg csonka. A kézirat végén álló szótöredék elhelyezkedése miatt feltehetőleg nem őrszó, hanem inkább egy „Finis” felirat lehetett. Ha pedig ez így van, akkor a másolás eredetijéül szolgáló kézirat lehetett csonka.

[A második, ma már kevésbé valószínűnek látszó magyarázat[67] szerint az érthetetlen utalás, melyet a tulajdonos Sallayra tesz, világítja meg a helyzetet: Szokolyai Anderkó István, aki a partiumi területeken protestáns prédikátorként működött, Sallay hagyatékából juthatott a kézirathoz, olymódon, hogy kapcsolatban állt a családdal, esetleg ő prédikált Sallay temetésén is. Az erősen javított szövegű (és, mint látni fogjuk, vélhetőleg csonka) művet Szokolyai a bejegyzés névtelen szerzőjének ajándékozta, melyet az megőrzött. Az “azert hát miert nem veszi hasznát” megjegyzés tehát eszerint Szokolyaira vonatkozik; ugyanakkor értékesnek tarthatták a kéziratos könyvecskét, hiszen a névtelen bejegyző ajándékként jutott hozzá.]

2.1.2.4. Az első cím szerinti említés: Thököly Imre iratainak jegyzéke (1708)

A kéziratról készült első címmel együtt való említése a 18. század elején következett be. Thököly Imre könyveinek és iratainak 1708-as, törökországi listáján a következő bejegyzés szerepel: „Sebes agynak késő sisak, egynéhány árkus papiroson.”[68] Mind az akadémiai irodalomtörténet,[69] mind pedig az Új Magyar Irodalmi Lexikon[70] téves adatot közöl a kézirat sorsával kapcsolatban: azt nem Komáromi János, Thököly titkára hozta haza 1705-ben, hanem Thököly egy másik bizalmasa, Pápai János, néhány évvel később, 1708-ban. Magát a jegyzéket is Pápai készítette,[71] aki egy igen színes emlékiratot hagyott ránk diplomataként töltött életéről, de ebben az iratra vonatkozólag nem található további információ.

Rajka László – valószínűleg a terjedelminek látszó megjelölés alapján – ezt a kéziratot nem tartja azonosnak a fennmaradt példánnyal. Úgy véljük, az inventárium leírási technikája alapján (mely egyszerűen a kézirat bizonytalan terjedelmét rögzíti ilymódon) a bejegyzésben említett és az általunk ismert kézirat azonossága nem zárható ki teljesen, már csak azért sem, mert közismert a rokonság a Rákóczi- és a Thököly-család között. Ettől függetlenül szinte bizonyos, hogy a mű több másolatban is terjedt; a kézirat bejegyzése alapján legalább még egy másolatnak mindenképpen kellett lennie.

Nem tekinthető lényegtelennek a kérdés, hogy vajon Pápai és az erdélyi fejedelem

[67] A hipotézisért Labádi Gergelynek tartozom köszönettel.
[68] THÖKÖLI–THALY 1873, 600.
[69] A fejezet Hopp Lajos munkája (KLANICZAY 1964, 368).
[70] A szócikket Héjjas Eszter készítette (PÉTER 2000, 1170).

kezében a Zámbol-féle példány járhatott-e? A mű leírásából ez nem derül ki, de az évszámok egészen pontos egyezése mindenképpen ezt látszik sugallni; egy ilyen Habsburg-ellenes, protestáns szellemben íródott kéziratot, amelyben Bethlen Gábor is szerepel, a fejedelemnek ajándékozni nem tűnik kizártnak. Az, hogy utána az 1681-re datálható *Thököly haditanácsa* következik, még inkább megerősíti ezt a gyanút. A fenti felsorolásból azonban egészen bizonyosra vehető, hogy a kézirat több másolatban létezett.

2.2. A versciklus latin forrásváltozatai

A *Sebes agynak késő sisak* forrásáról mindeddig annyit tudtunk biztosan, amennyit az alcím elárul: a mű "deák versekből magyar énekekben fordíttatott". A megszólalók személye, a versek tartalma és sorrendjük szinte tökéletes azonossága alapján teljes bizonyossággal állítható, hogy a magyar versciklus eredetije az uppsalai impresszummal, 1631-ben névtelenül megjelent *Elegidia et poematia epidictica*, ez a röpiratszerű, latin nyelvű versciklus, vagy – ami kevésbé valószínű ugyan, de teljességgel nem lehet kizárni – ennek a műnek egy mindeddig ismeretlen, ehhez igen hasonló változata. A kötet lapjainak verzóján a szereplőkről készült rézmetszetek láthatók. A metszetek többsége felett egy-egy latin jelmondat áll. A képekkel szemben találhatóak a latin nyelvű disztichonokban írott versek. A mű szerzőségét Brunet anonim-lexikona[72] is megerősíti. Az említett Rusdorf-monográfia nem veszi fel Rusdorf művei közé az *Elegidiá*t, igaz, szerzője elsősorban történeti, s nem irodalomtörténeti szempontokat követett. Mint látni fogjuk, az ugyanakkor bizonyos, hogy Rusdorfot már a 18. századi Magyarországon is az *Elegidiá*ban szereplő Bethlen-vers, azaz voltaképpen az *Elegidia* szerzőjének tartották, az attribúció tehát megalapozott.

A latin forrásnak a felfedezéskor két változata került elő: egy korábbi, hosszabb, *Scena Europaea personis suis instructa* című, amely 1629-ben, hely nélkül, illetve 1631-ben, stralsundi impresszummal látott napvilágot, és az *Elegidia et poematia epidictica*, amely 1631-ben, uppsalai impresszummal jelent meg. Az első változat terjedelme többszöröse a másodikénak, amelynek szereplői szinte teljes azonosságot mutatnak a *Sebes agynak késő sisak*kal, a forráskérdés tehát egyértelműnek tűnt, egészen a mű egy harmadik variánsának előkerüléséig. Ez a versciklus a *Scena Europaea sine fuco et morsu publico vulgata* címet viseli, és 1628-ból való. Ebben a fejezetben sorraveszem a három különböző variánst. Mivel szerkezetük nézetem szerint alapvető fontosságú a *Sebes agynak késő sisak* – a hazai verselési gyakorlatban meglehetősen egyedi – struktúrájának megértése szempontjából.

---

[71] THÖKÖLI–THALY uo.
[72] BRUNET 1889.

2.1. A *Sebes agynak késő sisak* forrásváltozatainak szerkezete

Bár a *Sebes agynak késő sisak*ból első látásra nem rajzolódnak ki szigorú kompozíciós elvek, a szerkezetből mégis többféle rendező elv is kiolvasható. Mivel a magyar változat – bizonyos módosításokkal– átveszi az *Elegidia* felépítését, amely viszont a korábbi változaton, a hosszú *Scena* szerkezetén alapul, érdemes az *Elegidia* után a korábbi változatokat is megvizsgálni, annál is inkább, mivel egy a régi magyar irodalomban másutt tudomásom szerint elő nem forduló, s részletes elemzésre szoruló struktúrával állunk szemben.

2.1.1. A legfontosabb forrásváltozat: az *Elegidia et poematia epidictica*

2.1.1.1 A címben szereplő jelző jelentése

Ahhoz, hogy megérthessük a változat koncepcióját, vizsgáljuk meg a címben szereplő retorikai eredetű kifejezést, már csak azért is, mert az "epidictica" jelző már a *Sebes agynak késő sisak* előtt felbukkant a régi magyar irodalomban, ekkor még retorikai jelentésben. Rimay János használja, mégpedig kitüntetett fontosságú kontextusban. Az *Epicedium* előbeszédében a költő arról ír, hogy az irodalom olyan "szélesebb áradású, folyamatos szónoklás",[73] amelyet Cicero a forumról száműzött díszbeszédnek, epideiktikonnak nevezett. A kifejezés pontosan a Rimay által említett kontextusban értendő. Cicero *Orator*-ában a terminus kétszer is szerepel, s tisztázza, miért éppen erre a jelzőre van szüksége az *Elegidia* kiadójának (feltehetőleg magának Rusdorfnak). Egyértelműen erre az összefüggésre utalhatott Rimay, s áttételesen Rusdorf is:

> "Minthogy azonban a beszédnek számos fajtája van, méghozzá különfélék, egyazon mintához nem mérhetők: dicsérő beszédek, szónoki gyakorlatok, történelmi tárgyú szónoklatok és olyasfajta rábeszélő célzatúak, amilyen *panegyricus*t Isocrates írt, és még sokan mások, a szofistáknak nevezett bölcselők; és a többi fajta szónoklat, mely egytől egyig távol áll a törvényszéki szócsatáktól, valamint az a műfaj is teljes egészében, melyet görögül *epideikton*-nak (díszbeszéd) neveznek, s melyet mintegy bámulat tárgyául, gyönyörködtetésre alkottak – mindezeket nem ölelem fel munkámban ezúttal. Nem mintha elhanyagolható volna, hiszen mintegy dajkája annak a szónoknak, akiről képet akarunk alkotni, s akiről kissé részletesebben óhajtunk szólni."[74]

> "Tehát az említett szónoki stílus, a díszbeszéd stílusa, kellemes, könnyed, gördülékeny, sziporkázó ötletekkel, szépen csengő szavakkal teljes; a szofisták stílusa ez: pompázásra alkalmasabb, mint párharcra; az iskolákba s a tornacsarnokokba való; megvetik és száműzik a *forum*ról. De mivel ennek emlőin nevelkedett az ékesszólás,

[73] PIRNÁT 1966, 201.
[74] CICERO 1987, 214.

mely később magától is új színeket öltött és erőre kapott, nem volt fölösleges a szónoklatnak mintegy a bölcsőjéről szólanunk. De mindez csak játék, díszfelvonulás; szálljunk le immár a csatasíkra, a harc mezejére."[75]

Cicero szerint ez a beszédfajta száműzetett a *forum*ról, azaz a politika színpadáról; ennek dacára a *Scena* előszava hasznosságot, mottója pedig feddést emleget. E jelző alkalmazása ezek alapján is értelmezhető: Rusdorf igyekszik művét felszínesnek beállítani, ami ezúttal annyit tesz, hogy a címben a versciklus költői voltát, s nem igazságértékét hangsúlyozza. Mégis, ahogyan elemzésünkből az remélhetőleg már eddig is nyilvánvalóvá vált, egy igen átgondolt, politikai és erkölcsi mondanivalóval alaposan megterhelt műről van szó, amely a könnyedség látszata mögé bújva súlyos vádakat, világos értékrendet sugall, nem véletlen, hogy a munka szerzője nem merte vállalni nevét. Mégha eljárása a későhumanista irodalomban topikusnak tekinthető is, fontos hangsúlyozni, hogy a fordító tollán is megmarad valami ebből a retorikai fogásból. A versek jellemzője ugyanakkor nem csupán a díszesség, hanem a dicsőítés is, még akkor is, ha a címadásnak megfelelően a versek jelentős részében a dícséret ironikusan értendő.

Szenci Molnár Albert szótárában hasonló értelemben szerepel a kifejezés; a szó nála *epidicticon* alakban,'meg mutató, meg dícsérő' jelentésben áll. Jó példa ez arra, hogy mennyire tudatosan fordította le a poétikai és retorikai terminusokat is, hiszen a kifejezés nem csupán retorikailag, hanem poétikai értelemben is használatos, s ebből a szempontból valóban bemutató, leíró verset jelent.[76]

Kibédi Varga Áron tanulmánya egy másik irányból közelíti meg a kérdést: a képet alkalmazó műfajokról értekezve közelít a jelzőhöz, az arisztotelészi retorikai hagyományra támaszkodva. Eszerint Arisztotelész másként használja fel a jelzőt: a beszédeket két csoportja osztja, az értelemre hatókat (genera causarum) megkülönbözteti az érzelmeket befolyásolóktól (genus epideiktikon). A tanulmány ezen a ponton a versciklusra érthetően jellemzi az *Elegidia* retorikai hatásmechanizmusát, és műfaji hagyományát, így érdemes hosszabban idézni:

„ [A]z ünnepi beszédekben a csodálat a megcélzott indulat, míg a jogi processusokban és a politikai beszédekben szimpátia (együttérzés) és ellenszenv (félelem) katartikus dialektikájára törekszenek. A képek tehát kétféle módon hathatnak az emocionális meggyőződésre. Egy kép vagy egy képsor tartozhat az epideiktikus „nemhez" és szándékosan készíthetik úgy, hogy a néző csodálatát és lelkesültségét felébressze az iránt, amit ábrázol, de lehet közvetlen ösztönző jellege is, tehát lehet

[75] UO. 216.
[76] BÁN 1971.

mintegy a deliberatív „nemhez” tartozó, amely mint ilyen, a nézőt felszólítja, hogy meghatározott érzéseket hagyjon kifejlődni magában, sőt ezeket esetleg tetteibe is ültesse át. Ebben az összefüggésben elsősorban a szentképekre gondoljunk, hiszen ezek is részesülnek a retorikus dialogizálásban, a néma meditáció egy áhitatos kép előtt egyfajta reakció: csodálat a szent előtt, ami fokozatosan a megbánás (ima) és a tettvágy aktív érzésévé változik át (jobbá tenni az életünket). Hasonló pszichológiai-retorikai folyamatokat könnyen megfigyelhetünk porték, például államférfiak vagy családtagok arcképei előtt is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ritkán lehet élesen elválasztani az epideiktikus és a másfajta portrékat, valószínűleg csak a nagy hősök képei tisztán epideiktikusak, míg más esetekben inkább egy olyan folyamatról kell beszélnünk, amely az admiratio-val kezdődik, és a persuasio aktívabb formáival végződik. Emellett kérdéses az is, vajon a kép csak az indulatok retorikájának hordozója-e, vagy tartalmazza a racionális argumentáció formáit is.”[77]

Az *Elegidia* az elemzett jelző segítségével azt állítja magáról, hogy csodálandó személyiségek képeit mutatja be: eszerint tehát a szereplők beszéltetése által előadott dícséreteket egytől egyig komolyan kell vennünk. Ugyanakkor azonban, mint ahogyan arra a fenti tanulmány is utal, a képi ábrázolások ritkán ennyire egyértelműek, talán csak a szentek ábrázolásai azok. Habár a versciklusban előfordulnak szinte protestáns szentként tisztelhető figurák is (Obentraut, Gusztáv Adolf vagy éppen Bethlen Gábor), az ellentábor alakjai is képviseltetik magukat, ez utóbbiaknál pedig a képek hatásmechanizmusának második, deliberatív, ösztönző módja lép előtérbe. A katolikus figurák monológjai egyértelműen ironikusan olvashatóak: ezt az értelmezést támogatja az irat értékrendje és az allegorikus szereplők panaszai is. A magyar változatban, mint ahogyan az éppen az Obentraut-versnél lesz látható, ez az ösztönző mód lép elő azoknál a figuráknál is, akiket a latin változatban inkább csak a csodálat tárgyául szolgálnak.

2.1.1.2. Az átszerkesztés jellemzői

Mindezek alapján úgy látszik tehát, hogy az *Elegidiá*ban jelentős feszültségek vannak rejtve: a hosszú *Scena* megrövidítésével egy olyan feszes szerkezetű mű jött létre, amelynek nincs is a konfliktus szempontjából semleges szereplője. Az újrarendezés a protestáns propaganda szempontjai alapján történhetett, hiszen a katolikus királyok a protestáns fejedelmek és hadvezérek után kerültek, s noha a *Scena* bizonyos blokkjai egyben maradtak, általában igaz, hogy a protestáns tábor szereplői pozícióelőnnyel is bírnak a császári

[77] KIBÉDI VARGA 1993, 171.

szolgálatban állókhoz képest. Ezen egyik fő törekvés monotóniáját a szerző (vagy szerkesztő) azzal ellensúlyozza, hogy időről időre ellentétpárokat tesz egymás mellé: Obentraut, a hősi halált halt protestáns hadúr után Wallenstein, a leghíresebb s egyben leghírhedtebb császári hadvezér, a szerencsétlen, de jó oldalon álló Frigyes után a szerencsés, ám állhatatlan értékekre hagyatkozó, önhitt Ferdinánd következik, s nincs ez másképpen a diplomatáknál sem: a felmagasztalt Richelieu után az álnokként beállított Gondomar jön a sorban, míg az árulók, Anhalt és Hohenlohe grófja után a sírig hű badeni herceg és a jägerndorfi őrgróf következik. A hosszú *Scena* még rejtettebben jelentkező feszültségei az új változat megváltozott szándékainak megfelelően immár nyíltabban hatják át a versciklust.

A magyar változat – ahogy korábban említettük – egyetlen lényeges ponton rendezi át a már így is megmozgatott szereplőket: a császárt a versek elejéről a huszonnyolcadik helyre teszi, éppen a Gusztáv Adolfról szóló vers után. Lipsius *Politicá*jában mintha csak Ferdinánd császár a szerencsét és önmagát dícsérő monológjának bírálatát olvasnánk: "A' jó Fejedelem nem becsülli nagyra a szerencsét: az elme és okosság uralkodik nála."[78] Ezen túl azonban a forrást követve jelentős visszafogottságról tesz tanúságot a fordító, amikor Ferdinándot is pusztán az öndícséret eszközével bírálja, s nem teszi jelentősen markánsabbá a Habsburg uralkodó kritikáját.

Szintén a *Scena* előbeszédéből tudjuk meg, hogy Rusdorf már kész szövegeket szerkesztett egybe ebben a kiadványban.[79] Ilyen, korábban akár egyes alkalmakra, akár egy versgyűjtemény számára megírt költemények lehettek azok a Bethlenről szóló epigrammák is, melyekre korábban Dobai Székely Sámuel kéziratgyűjteményéről szólva utaltunk, s melyek a *Tyrociniá*ból másoltattak ki; ezek a versek Rusdorf röpiratai számára is íródhattak. A szereplők ábrázolásának momentumai alapján tehát nem lehet egyértelműen következtetni a fordítás időpontjára, hiszen eredeti versei a húszas években, hosszabb idő alatt keletkeztek; ugyanakkor egy-egy alkalommal a fordító kiegészíti az *Elegidia* eseményeit, mint Jägerndorf, vagy (valószínűleg) Bethlen esetében. A két legpozitívabban ábrázolt hős éppen Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor: megjelenítésük jól mutatja, mennyire egybeesett szerző és fordító politikai állásfoglalása, s bemutatásuk eszközei is hasonlók. Gusztáv Adolf esetében Rusdorf egyes szám második személyben (az öndícséretet elkerülve) készít dicsőítő leírást: a fordítás ebben is hasonlít mintájához. Noha az *Elegidia* természetesen a református érdekek mellett való kiállás jegyében készült, ám humanista epigrammagyűjteményként is értelmezhető; a magyar fordítás olvasatában még szélesebb rétegek számára is – habár nem minden

[78] LASKAI 1978, 365.
[79] „Quae, hic vides, amice lector, elegidia et poematia epidictica, sic enim vocare potes, sparsa et instar foliorum Sibyllae disjecta collegi, et in unum velut fasciculum, ut tuae lectioni servirent, compegi." Az előszó teljes latin szövegét l. a függelékben.

részletében közérthető– propagandisztikus jelleget nyer.

2.1.1.3. Az *Elegidia* illusztrációi

Már az *Elegidia* címlapja is igen fontos információkat tartalmaz, az ikonográfia nyelvén mutatja be a két tábor ellentétes tulajdonságait. A címlap bal oldalán egy páncélos alak, Mars áll, a jobb oldalon pedig Pallas, szintén fegyverben, kezében Gorgófejes pajzzsal. (Ez a toposz, Mars és Pallas szembeállítása Lipsius leveleiben és a *Politicá*ban is felbukkan). Az ellentét világos: a céltalan, értelmetlen, vérszomjas öldöklés áll szemben itt az erkölcsileg (és jogilag) alátámasztható, igazságos háborúval, amelynek nem a hatalom gyarapítása, hanem a hit és az erkölcs védelme a célja.

A két mitologikus alak a harmincéves háború két táborával való azonosítása a fölöttük lévő zászlókkal történik: Mars feje fölött a kétfejű birodalmi sast, míg Pallas fölött oroszlánt ábrázoló zászló található. A latin változatban Csehország és Németalföld, noha mindkét szereplő nőalakként szólal meg, szintén koronás, kardot tartó oroszlán alakjában jelenik meg; ez az állat szerepel a Németország fejedelemségeinek címereit ábrázoló metszeten is. A Németországot jelképező, a címerpajzsot a mellén hordó, koronás, két feje körül egy-egy glóriával ábrázolt figura szintén kétfejű sas, ám ikonográfiai szempontból eltér a címlapon látható állattól, az ugyanis ezek közül egyik jellemzővel sem bír. Az egyik állat a Habsburg Birodalmat, míg a másik a Német-római Császárság alá tartozó német fejedelemségeket jeleníti meg; amely tehát az elnyomó hatalom és az általa elnyomott germán tartományok ellentétét ábrázolja: a Szent Birodalomnak szentségtelen uralkodója van. II. Ferdinánd igen nehezen tudta kicsikarni a birodalmi rendektől német-római császárrá való választását; a protestáns rendek a tervet a protestáns [s főképpen a református] érdekekkel szembeni eljárásnak tekintették, s nem voltak hajlandók Ferdinándot német-római császárként elismerni. Ezért lehetséges, hogy az iratban a német birodalmi sas koronás, míg a Habsburg-sas nem. A császárválasztás körüli zavarra utal más értelemben a *Sebes agynak késő sisak* is. A versben Ferdinánd elődjére, V. Károlyra utalva mondja:

„Heted Clemens Papa,
Holot coronaszta,
Bonnonia városban,
Addig meg nem nyugszom,
Mig meg nem lesz soldom,
Ezzel mégyek Rommaban,
Pápátul meg nyerem,
Hogy imádgyon minden,

Az hármas coronában.”

Noha, mint látható, az *Elegidia* címlapja is tartalmaz a képekből kihüvelyezhető utalást erre, ez a latin versből hiányzik; ezen a ponton a fordító erőteljesebben helyezkedik szembe Ferdinánddal, mint Rusdorf, akinek versekbe foglalt célzásai nem mennek ilyen messzire.

Ahogyan a szereplők bemutatásakor már szóba került, a metszetekkel díszített változatban hibás illusztráció is akad. Amellett, hogy IV. Fülöp képe helyett apjáé, III. Fülöpé szerepel a kiadványban, az allegorikus nőalakok ábrázolása sem mindig megfelelő. Csehország, Németalföld koronás hím oroszlán alakjában jelennek meg; ez különösen a két férjet választott, megalázott hajadonként ábrázolt Csehországnál meglepő, de ez utóbbi szereplő ugyanígy jelenik meg a *Bohemia ad proceres Europae*-vers mellett is. Németország (*Germania*) ugyanakkor kétfejű sasként jelenik meg, noha monológjában ez a szereplő egy tragikusan meggyalázott ifjú hölgy. Oxenstierna kancellár kötetzáró, hosszú monológja mellett pedig csupán a kancellár címeit felsoroló ovális keret áll, noha kétségtelen, hogy nem éppen lényegtelen szereplőről van szó, sem a versciklus, sem Rusdorf szempontjából.

Ezek a kép és szöveg közötti diszkrepanciák talán zavarhatják a mai olvasót, de a korabeli röplapokra, röpiratokra igen jellemzőek voltak. Ennek két fő oka volt: az első, hogy a jó illusztrációk, különösen a rézmetszetek még a XVII. század első felében sem voltak túl gyakoriak, ezért igen gyakran egy kép több kiadványban is felbukkant, s elterjedt volt a metszetek másolása is. Ezek után semmiképpen sem meglepő, hogy az *Elegidiá*ban megjelenő metszetekhez igen hasonló portrékkal többhelyütt találkozhatunk; a legtöbb hasonlóság a kor eseményeit talán legrészletesebben bemutató, s így számos magyar vonatkozással bíró *Theatrum Europaeum* metszeteivel fedezhető fel. Bethlen Gábor képmása is az egyik legelterjedtebb, ’kalpagos’ Bethlen-ábrázolás, amely Lucas Kilian augsburgi rézmetsző metszete után készült, és a fejedelmet 1620-ban ábrázolja.[80]

A másik tényező, amelyet figyelembe kell vennük kép és szöveg ellentmondásával kapcsolatban, az a naprakészség igénye. Első hallásra talán furcsán hathat ez a megfontolás éppen ezzel a kiadvánnyal kapcsolatban, hiszen a versek java része 1624 és 26 között keletkezett, míg a munka e változata csak 1631-ben látott napvilágot. Az azonban kétségtelen, hogy a *Scena* új változatának elkészítésekor szempont lehetett a svédek előretörése, illetve annak ideológiai támogatása, még akkor is, ha egy mérsékelt hangvételű munkáról van szó. Egy ilyen aktuális politikai célzat pedig természetesen erős késztetést jelent a mielőbbi

[80] A *Theatrum Europaeum*ban is ez a kép szerepel; az ábrázolások jelentős részben ugyanazokra a mintául választott metszetekre mennek vissza. A Bethlen-kép azonosítása többször is megtörtént már, lásd Kerekes 1943, az eredményt a Gemeinsamer Bibliothekversbund–katalógus (www.gbv.de) is megerősíti. Az Apponyi-katalógus azonban, illetve Vásárhelyi Judit tanulmánya ugyanakkor a metszet alkotójaként Egidius Sadelert nevezi meg (APPONYI, VÁSÁRHELYI 1991;101.) Sadeler metszete a fejedelmet nem kalpagban, hanem törökös hajviselettel ábrázolja.

megjelentetés mellett, még akkor is, ha a sietség esetleg a képek és a szöveg egységének rovására ment (ez a probléma egyébként körülbelül mindössze az illusztrációk egytizedét érinti). Ha sejtésünk helyes, az sem kizárt, hogy a politikai események korábban már általunk is érintett, alapvető fordulata miatt volt szükség a sietségre, de meglehet, hogy ez csupán a politikai tárgyú röplapokat jellemző naprakészségre törekvés miatt történt. Egy bizonyos: ebből a szempontból is előtűnik az irat egyik fontos sajátossága: a metszetekkel ellátott, több év alatt készült latin disztichonokban írt epigrammagyűjtemény szinte szétfeszíti a röpirat műfaji kereteit, kimunkáltsága, igényes, reprezentatív megjelentetése és humanista műveltséganyaga révén.

2.1.1.5. A mű retorikai struktúrája

Az versciklus alapvetően a *genus deliberativum* beszédnembe tartozik, ugyanakkor a *genus iudiciale*hoz sorolható elemeket is tartalmaz. A voltaképpeni vádlók, az allegorikus ország-alakok csak a mű végén lépnek föl: a *Sebes agynak késő sisak*ban több szereplő is ugyanúgy vall a Habsburgokat jelképező saskeselyű ellen, az *Elegidiá*ban pedig Európa fogalmaz meg konkrét vádat a nyugatról jött szörnyeteggel szemben.

A császári oldal hadvezéreinek bírálatát az öndícséret visszássága mellett szintén a protestáns területek allegorikus nőalakjainak panaszai erősítik fel: Wallenstein például azzal büszkélkedik, hogy Csehország mostani állapota neki köszönhető. Ez a kijelentés teljes jelentőségét csak Csehország panasza után kapja meg: a hadszíntéren aratott győzelem főbenjáró bűnné válik. Wallenstein példája nem egyedi: hasonló párhuzam állítható fel Tilly és Germánia alakja, illetve Tilly és Keresztély dán király között is. Így rajzolódik ki az a kompozíció, mely valójában már Rusdorfnál is az újsztoikus etika alapján nyugvó bírálatot tartalmaz.

Csak a magyar versek írója buzdít nyíltan harcra az igaz vallást megrontó és a protestánsok hazáját és jogait támadó katolikusok ellen, akik, mint feljebb láthattuk, Isten, a haza és a természet ellen egyaránt vétenek. A ciklus utolsó részében fellépő Belgium is jóval nyíltabban szólítja fel Európa uralkodóit a spanyolok elleni szövetkezésre a magyar, mint a latin változatban.

Több helyen erősebben retorizált a szerencse-motívum; Wallenstein például a magyar versben nem csak a mindenható – és így Isten helyébe lépő – Fortunára hivatkozik, hanem egyenesen Policrates kockájával játszik. A fortuna-motívum a több versben is felbukkanó “roka hájjal megkent” szerencse-tengely képével is gazdagodik.

Nem kizárt, hogy a *Scena* szintén ismert volt a fordító előtt, hiszen a *Sebes agynak késő sisak*ban a *Scená*hoz képest nem jelenik meg teljesen új szereplő, míg az *Elegidiá*hoz

viszonyítva öt új szereplőt találunk. A rövidebb változat kiválasztása egyszerűen terjedelmi okokkal is indokolható, amellett, hogy az *Elegidia* közelebb áll a röpirat műfajához, mint terjedelmesebb elődje Az alábbiakban megvizsgáljuk a művek szerkesztési elveit; jelentős mértékben támaszkodva a *Scena* előszavára, hiszen az *Elegidia* apparátus nélkül jelent meg.

2.1.1.6. A politikai beszédmód használata

Arányait tekintve ebben a verzióban bukkan fel legmarkánsabban a meggyalázás-toposz, melyet Bene Sándor a magyar változatban több versben is regisztrál.[81] A latin változatban a többi allegorikus alak másként és másként határozza meg a romlását okozó tényezőt: lehet tűzvész (*Bohemia ad Proceres*), fizikai és nemi erőszak (*Germania*), vagy éppen két kérő kegyetlen vetélkedése (*Bohemia*). Az erőszak és a nemiség a többi allegorikus nőalaknál is felbukkan: a Németországot sirató Németalföldnél, illetve a már említett *Európa*-versben kapcsolódik össze, nézetünk szerint nem csupán a latin változatban, amely ez esetben durvábban fogalmaz, mint a magyar, hanem a *Sebes agynak késő sisak*ban is. (A nemi erőszak-toposz tehát már a latin változatban szerepel, s a fordító nézetünk szerint inkább enyhíti, mint elmélyíti azt. A Csehországról szóló verssel kapcsolatban a toposz fordítás közbeni módosítása jelentős tartalmi változással is jár; erről bővebben később.)

A fordítás nyomán megjelenő hangsúlybeli változások a helyi viszonyoknak is köszönhetők. A magyar versnek az allegorikus alakok esetében figyelembe kellett vennie a kárpát-medencei protestánsok és katolikusok speciális helyzetét is, így például a *Hungaria*-vers pártoskodásra vonatkozó topikus célzása a hazai felekezeti ellentétekre is utalhat. A *Religio*-vers igaz hitet eláruló szamaritánusai pedig ebben az összefüggésben akár a katolikus párt mellett álló magyarok is lehetnének, ugyanakkor a darab szándékoltan általánosan fogalmaz: Európa pártütő, hitét változtató részét próbálja rábírni az igaz hit mellett való kiállásra. A fordító nem a jól bejáratott, erőteljes protestáns polemizáló retorikát használja, amelyhez oly sokan magától értetődő természetességgel nyúlnak a korban.

Talán éppen a két országrész közti ellentét miatt volt szükség arra, hogy Ferdinánd a magyar változatban az irat második harmadában, közvetlenül a háború e szakaszában legfontosabb ellenfele, Gusztáv Adolf után kapjon helyet, hiszen a királyi Magyarország uralkodójaként a két táborra szakadt magyarság számára Ferdinánd volt a katolikus oldal legvitatottabb személyisége.

Az *Elegidia* szövegéből kirajzolódó befogadói pozíció egyszerre jogi (bíró) és művészi jellegű (érzelmileg megindult szemlélő). A *Sebes agynak késő sisak* emellett a megindító és

[81] BENE, i. m.

mozgósító jelleget erősíti: a már idézett Obentraut mellett *Religio* beszédében is (ezek valóban szónoklatok) az igazság melletti nyílt kiállásra szólít fel, szavait szinte közvetlenül az olvasóhoz intézve; ezt a retorikai megoldást az e szempontból is visszafogott *Elegidia* kerüli.

2.1.1.7. Az *Elegidia et poematia epidictica* fordításának humanista vonásai

A magyar versciklus művészi értékét nem kis mértékben az antikvitás hagyományaihoz fűződő kreatív viszonyulás, a hagyományok és a jelen összecsengetése is biztosítja. Az eredeti mű késő humanista szellemben íródott ugyan, amely a jelen eseményeit a görög-római irodalom közhelyeivel ábrázolja, feltűnő ugyanakkor, hogy az *Elegidia* sorai mennyire kevés konkrét antik történeti és mitológiai utalást tesznek: Rusdorf az *Elegidiá*ban nem, vagy alig használja fel az antikvitás történeteit mondandójának illusztrálására. A mű klasszikus-humanista műfajokban az antik művek toposzait használva, de a jelen eseményeire koncentrálva szól. Azonban versenként mindössze egy-két antik mitológiai vagy történeti utalást tesz (ez alól természetesen Európa alakja kivételt képez, hiszen itt a mitológiai történet az allegorikus ábrázolás alapját jelenti; emellett kivétel még Oxenstierna, aki a magyar versciklusban nem szerepel). Ennek tükrében tűnik igazán érdekesnek az a sajátosság, hogy a magyar versciklus nem csupán a bibliai utalásokkal és a magyar közmondásokkal gazdagítja a munkát, hanem számos (több tucatnyi) antik történeti és mitológiai epizóddal is; ezek sajátos módon mindig összhangban állnak az aktuális szereplő háborúban betöltött szerepével, bár egy-egy ízben (mint az Európa-vers Titius-epizódja) talán túlságosan lazán kapcsolódnak az eredeti vershez.

Rusdorf ugyanakkor egy igen érdekes levélben tanúbizonyságát adja, hogy nem áll messze tőle az antik történelem és a harmincéves háború eseményeinek összekapcsolása: egy számunkra különösen fontos, e dolgozatban többször is említett levélben, amelyet Szenci Molnár Albertnek írt. A kérdés a következőképpen merül fel:

> "Mindaz, amit szerencsétlen hazámról és a német háborúról írsz, olyannak tűnik, mintha Phoebus tripusáról hangzott volna el; ha azt akarod, hogy én is mondjak és előadjak valamit, nem jut más pillanatnyilag eszembe, minthogy egy összehasonlítást téve írjam le röviden ennek a háborúnak az állását, majd pedig a dolgok és tervek alakulását Germániában. Nem tűnik számomra képtelennek, hogy ez a háború, amely a teuton birodalomban oly nagy szenvedéllyel, erővel és hevességgel folyik jelenleg, azzal hasonlítható össze és ahhoz mérhető, amelyet az athéniak és a peloponésosiak egykor egymás ellen viseltek."[82]

[82] VÁSÁRHELYI 1980. 340–341.

Az első mondat különösen annak fényében izgalmas, hogy tudjuk: Rusdorf az eseményekről szóló versciklusát néhány év múlva – feltehetőleg 1631 és 1638 között – magyarra fogják fordítani. Szenci Molnár írt egy harmincéves háborúról szóló művet Rusdorfnak, aki Phoebus Apolló oltáráról származottnak mondja az alkotást; ez pedig egyértelműen irodalmi igényességgel megszerkesztett műre utal, amely feltehetőleg latin nyelven íródott. Sajnálatos, hogy e dolgozat megírása előtt nem állt módunkban utánanézni Rusdorf kéziratos hagyatékának, abban ugyanis szerencsés esetben nem csupán több Szenci Molnártól származó levél, hanem egy, a kortárs német eseményekről szóló, feltehetőleg latin nyelvű vers is ránk maradhatott. Ezt azonban mindenképpen érdemes lenne megtenni.

Az eljárás, hogy a történetíró a kortárs események és az antikvitás történelmi epizódjai között kapcsolatot keressen, a humanista történetírás alapvető módszerei közé tartozik; ennek ismert példáit hosszan lehetne sorolni; ehelyütt csupán két Machiavelli-munkára, a Livius-kommentárokra, de különösen Firenze történetéről szóló művére utalok.[83]

Fontos azonban, hogy Rusdorf éppen a peloponészoszi háborút emeli ki: a történelemben ugyanis ez az első polgárháború, amely a sokáig szövetségben élő Athén és Spárta között robbant ki. Rusdorf számos párhuzamot vázol fel a Thuküdidész könyvében olvasható történet[84] és a harmincéves háború között, különös tekintettel a háború okára, amely természetszerűleg foglalkoztatta Rusdorfot: hiszen, ahogyan arra a Frigyes-vers is utal, sokan a pfalzi választófejedelmet okolták a kirobbant háborúért, pedig annak oka valójában az ellenség, azaz a katolikusok nagyravágyása; e sorokat a Csehországot bemutató versnél elemezzük. Thuküdidész műve a testvérháború hatásait is ábrázolja, igen megrázóan ábrázolva annak borzalmait;[85] nem vitás, hogy az antik történetíró nagy hatással volt Rusdorf műveinek a pusztulást ábrázoló, érzelmekre ható részeire, s így az e vizsgálódás szűkebb tárgyát képező műre is. A látszólag fennkölt célokért, valójában azonban érdekből létrehozott, s az első adandó alkalommal felbontott szövetségek; hogy az ármány, a cselvetés és a bosszú erényként van feltüntetve a háborúban; hogy a semleges felet mindkét harcban álló oldal sanyargatja, igyekezvén erőszakkal a saját oldalára állítani; mindezek bemutatására a versciklusban bőségesen találunk példát.

2.1.2. A *Scena Europaea* mottója

Rusdorf művéhez Niketasz Akominatosz Konstantinápoly helyzetéről írott munkájából

[83] MACHIAVELLI 1978.
[84] THUKÜDIDÉSZ 1999.
[85] Uo. 238–239.

választott idézetet, amely tulajdonképpen nem tesz mást, minthogy megadja a helyes olvasás módját. Az idézet a következőképpen hangzik:

> "A szelíd lélek számára a feddés több élvezetet okoz, mint fájdalmat; annak emléke ugyanis a lélekben szikrákat kelt, amely mintegy a tüzet a hamu alól felélesztve a jövőben megóvja a hasonló bűnök elkövetésétől."[86]

A mottó a negatívan ábrázolt, rejtett feddésben részesülő katolikus uralkodóknak, haduraknak, illetve a protestáns ügyet eláruló választófejedelmeknek van címezve. A *repraehensio* ugyanakkor nem pusztán feddést jelent: retorikai fogalomként használva cáfolatot is takar. Ezt a jelentést szintén figyelembe kell vennünk: a protestánsok és katolikusok közti harc nem csupán a hadszíntéren, hanem (talán a történelem során először tömeges méretekben) a politikai röpiratok mezején is zajlott. A mű tehát, amellett, hogy a későbbi variánssal megegyező jellemzésében az "epidictica" jelző szerepel, nem pusztán a politikai beszédmódoktól független mezőn, a gyönyörködtetés terepén mozog. Ezt az előszó is tanúsítja: amellett, hogy a *Scena* gyönyörködtet, hasznos olvasmány is. A mű nem csupán állít, hanem tagad is: a katolikus oldal röpiratai és röplapjai által hangoztatott nézeteket cáfolja. Nem nehéz példát hozni, hiszen az irat majd' mindegyik élő szereplője a viták keresztüzében állt: ha valaki ezekről a vitatott személyiségekről beszél (mégha őket beszélteti is), elkerülhetetlenül cáfol bizonyos nézeteket. Rusdorf maga is vitatott személyiség volt, aki éppen úgy ki volt téve a katolikus propaganda támadásának, mint ura, Pfalzi Frigyes, vagy éppen az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor. Az ellenük irányuló intrikák mellett, amelyek az angol udvarban terjedtek, ehelyütt kell megemlíteni az *Anhaltische Kantzley* röpiratsorozatát: a mű közvetlenül a fehérhegyi csatavesztés után az állítólag Prágában maradt pfalzi diplomáciai iratok közül válogat, Camerarius, Frigyes és Rusdorf munkáit megjelentetve; a protestáns célszemélyek saját röpiratban cáfolták az *Anhaltische Kantzley*-ban közzétett rágalmakat, mire újabb katolikus röpirat jelent meg, *Nachtrab Anhaltischer Kantzley…* címmel.[87]

2.1.3. A *Scena Europaea sine fuco et morsu publico vulgata*[88]

A magyar változat eredetijének kérdése idáig egyszerűnek látszik, hiszen a második verzió, amely igen közel áll a *Sisak*hoz, az első variánsnak mintegy harmada, s a verssorrend is javarészt azonos. Ehhez képest fontos újdonság, hogy a fentiek újabb kiadásai mellett felbukkant a mű egy további, harmadik változata is. A mű *Scena Europaea sine fuco et morsu*

---

[86] „Mansuetis ingeniis reprehensiones plus fere voluptatis adferunt, quam doloris, eorumque memoria scintillas in animis, velut ignem sub cineribus delitescentem, ad cavenda in posterum similia delicta excitat." (a *Scena Europaea* címlapjának versején olvasható).

[87] A kiadványok pontos adatai a függelékben, a Rusdorfhoz kapcsolható művek bibliográfiájában találhatóak meg.

publico vulgata címmel, 1629-ben, Augsburgban látott napvilágot. Az új variáns szövegéhez Balázs Mihály jóvoltából férhettem hozzá, aki Wolfenbüttelben összevetette az általunk kiadásra előkészített latin *Elegidia*-szöveget a *Scena* e változatával; ekkor derült ki, hogy ebben a korai, augsburgi változatban eggyel több magyar szereplő van, mint a többi variánsban, a *Sebes agynak késő sisak*ot is beleértve. Ez az új szereplő idős Bethlen István, aki Erdély kormányzójaként állt Bethlen Gábor fejedelem, majd annak halála után Brandenburgi Katalin mellett; ez az első hatalomváltás éppen a kiadás évében, 1629-ben következett be. 1630-ban, a fejedelemasszony megbízhatatlansága okán az erdélyi rendek magát az addigi kormányzót választották meg Erdély urának, de erről a tisztről néhány hónappal később le kellett mondania I. Rákóczi György javára. Noha ez a váltás is békésen zajlott le, már ekkor ellentét volt Bethlen István és Rákóczi között; a későbbiekben (éppen a magyar versciklus keletkezésének időszakában, 1636-ban) Bethlen török segítséggel megpróbálta visszaszerezni a fejedelemség vezetését, maga, illetőleg fia, Bethlen Péter számára, de Rákóczi seregei a nagyszőlősi csatában megverték hadait. Az újonnan előkerült latin változatban Bethlen István kegyes, fegyvert csak a közösség és az igaz vallás érdekében fogó férfiúként szerepel, ez a vers azonban mégsem került át a magyar verzióba annak ellenére, hogy – amint látható lesz – ez a verzió igen közel áll az *Elegidiá*hoz. Bethlen István alakjának kimaradása gyengíteni látszik annak a Bene Sándornak a szíves szóbeli közlésben megfogalmazott gyanúját, aki a *Sebes agynak késő sisak*kal kapcsolatban felvetette Laskai Jánosnak, Bethlen István hívének szerzőségét; Laskai nyilván nem hagyta volna ki a lehetőséget Bethlen István kedvező beállítására– már ha a fordítás az új *Scena*, s nem az *Elegidia* figyelembevételével készült. Arra a kérdésre, hogy miért kerülhetett a kormányzó a latin műnek e változatába, e fejezet végén kísérlek meg választ adni.

Az augsburgi kiadás szerzői név nélkül, 1629-ben jelent meg. Az előszó egy bizonyos Lazarus Puteanusnak van címezve, akiről eddig annyit sikerült megtudni, hogy a Loire melletti Cavallionból származik, és a strassburgi egyetem jogi fakultásán végzett; több disputációja is megjelent itt 1596-97-ben. Az ajánlás szerint Feurs város tanácsosa volt. A dedikációban az olvasható, hogy a latin versek szerzője ismeretlen; a rövid előbeszéd a politikai színház toposzkészletét használja. Ha figyelembe vesszük, hogy Rusdorf éppen ekkoriban volt Frigyes követe Párizsban, elképzelhető, hogy a kiadás mögött mégis az eredeti mű szerzőjét kell sejtenünk. Ez annál is inkább valószínű, mivel a csak ebben a variánsban szereplő Bethlen Istvánt Rusdorf jól ismerte: több levele is fennmaradt, amelyet a kormányzó fiainak, Istvánnak és Péternek írt. Az augsburgi *Scena* többi változtatásából is kihüvelyezhető, hogy azokat maga Rusdorf tette a szövegbe: a Jakab királyról írott disztichonokban egy olyan

[88] E fejezet korábbi változata: FAZEKAS 2006b.

jelentős pontosítás található, amely kendőzetlenül fejti ki Rusdorf véleményét az általa pfalzi követként alaposan megismert, s éppen ekkoriban a katolikus és protestáns tábor között igencsak ingadozó angol politikáról. Míg az *Elegidia* éppen csak említi a Fülöppel kötött álnok szerződést, s Gondomar spanyol követ álnokságát, a *Scena* részletesen elbeszéli, hogy bár a spanyol követ vezette félre az angol királyt, Jakab mégsem egészen ártatlan abban, hogy az angolok nem álltak időben a protestáns ügy mellé: noha saját jogarát nem szennyezte be vérrel, ürügyek kitalálásával odázta el a beavatkozást. A *Sebes agynak késő sisak* ez esetben az *Elegidia* kevésbé szókimondó megoldását követi.

Noha az új variáns szereplői azonosak az *Elegidiá*ban lévőkkel (az egyetlen kivétel a már említett Bethlen István), ez a *Scena* inkább követi az eredeti, hosszú *Scena* felosztását: a szereplőket típusokba rendezve mutatja be; a királyok után az allegorikus országszereplők, fejedelmek, hadurak, tanácsosok és követek, majd az egyes vallások képviselői következnek. A kétféle kiadványtípus tartalmának elrendezése a címhez igazodik: a *Scena* a "rendezett", míg az *Elegidia* a "rendezetlen" típusú változat; ez utóbbi mélyén talán az események időrendjében haladó koncepció hatása fedezhető fel. Habár a *Sebes agynak késő sisak*ban szereplő versek sorrendje az *Elegidiá*nak megfelelő, rendezetlen típus, arra a tényre lettem figyelmes, hogy ott, ahol a latin változatok címei eltérnek egymástól, a magyar vers névalakjai egyes esetekben az *Elegidiá*val szemben a másik, augsburgi *Scena*-variánst követik. A felszíni vizsgálat arra látszott utalni, hogy a magyar változaton mindkét munka hatása érezhető lehet. Noha szereplőit tekintve csak a kormányzó felbukkanásában különböznek, a versekben több jelentős terjedelmi és tartalmi eltérés is található a két latin változat között. A részletes összevetés mindenképpen eredményesnek ígérkezett, hiszen a magyar fordítás gyakran jelentősen eltér az *Elegidiá*tól.

Összevetésünk mindhárom forrásra kiterjedő részében azokat a pontokat vesszük sorra, amelyeknél az irat értelmezése problematikus, vagy a magyar változat nem áll szilárdan az *Elegidia* mellett; az azonban bizonyos, hogy az eddig fellelt változatok közül egyértelműen az *Elegidia* áll a *Sebes agynak késő sisak*hoz a legközelebb, annak ellenére, hogy nyomokban mintha a rövid *Scena* hatása is érzékelhető lenne.

A II. Ferdinánd császárról szóló vers a versciklusok legváltozékonyabb darabja. A Ferdinánd-vers befejezése a két rövid latin változatban is jelentősen különbözik. Az *Elegidia* befejezése nem céloz a Habsburg uralkodócsalád bukásának lehetőségére. „Nem csak a háborúban tanultam meg ellenségeimet legyőzni, de megtanultam élni az öröklés előnyével is." A *Scena* erre mitológiai képbe burkolt utalást tesz: ha Ferdinánd alatt bukott volna el a Birodalom, akkor végzetét Kadmosz saját ivadékai okozták volna, felfegyverzett kezükkel[89].

[89] *Metam*. III. 1–137. (OVIDIUS 1975, 69–73).

Ez a mitológiai utalás pedig Ovidius segítségével fölfejthető: e hős az Átváltozásokban kétszer is szerepel. Kadmosz, miután megölte Arész kígyóját, amely elpusztította embereit, Pallasz Athéné tanácsára a szörny fogait a földbe vetette, s abból harcosok keltek ki. Ezek azonban egymásra támadtak: Athéné „polgárháborúnak” nevezi harcukat. Az összecsapásból végül öten menekültek meg;ezekkel alapította meg Kadmosz Théba városát. A politikai utalás egyértelműnek látszik: II. Ferdinánd monológja szerint a császár akkor bukhatott volna meg, ha polgárháború támad ellene. A cseh, magyar, birodalmi német és osztrák protestánsok szövetsége, mint ahogyan az látható lesz, 1620-ban valóban megkísérelte letaszítani trónjáról; erre céloz Rusdorf.

A *Sebes agynak késő sisak* megfelelő helye csak a szégyent említi, amely egy nagy birodalom utolsó uralkodóját éri:

„ Regen az Austriát,
Szivenek tartoját,
A Rommai birodalom,
A’ Béczi Herczegen,
Elt, s holt, mint egy sziven,
Az Rommai hatalom,
Az Károly kezdette,
Rajtam lenne vege,
Érkeznek gyalázatom.”[90]

Az irat tehát itt a *Scena* változatához áll közelebb, ugyanakkor azzal nem tekinthetjük azonosnak. Feltűnő tartalmi különbség, hogy a magyarban II. Ferdinánd hosszan tervezi császárrá koronázását; a latin verziókban ennek nem találtuk nyomát. Noha tehát a magyar verzió ugyanott változtat, mint a rövid *Scena*, nem pontosan úgy, mint ahogyan az újonan előkerült változat.

A következő fontos eltérés az irat értékrendjének kérdését érinti. Anhalti Keresztély a fehérhegyi csatát irányító egyik választófejedelem először arról ad számot, hogy milyen tényezőknek köszönheti korábbi sikereit, majd bukásának okára utal. Ezeken a pontokon három változat felbukkanása figyelhető meg, amely az események más-más értelmezését és értékelését mutatja. Anhalt az *Elegidiá*ban mind a két alkalommal a sorsra, végzetre hivatkozik. A *Scena* az első esetben a sors helyett Anhalt sikereinek okaként a szerencse munkálkodását említi, amit a sors végzése általi büntetés követ. Ez utóbbi esetben talán nem túlzás Anhalt bukásának okába a múlandó értékek túlértékelésének hibáját is belelátnunk: a protestáns fejedelem abban hibázott, hogy bizodalmát a test, illetve a szerencse javaiba vetette. Ez az értelmezés is a lipsiusi értékrend hatását mutatja. Feltehetőleg a kortárs

megítélés kettőssége is rejlett e változtatás mögött, abban a tekintetben, hogy maga Anhalt mennyire volt saját bukásának okozója. A *Sebes agynak késő sisak* ezúttal ismét a *Scenához* áll közelebb: Anhalt sikerének és kudarcának okát a szerencsében látja, azt nyomatékosan kimelve, majd pedig kudarcát Isten akaratával magyarázza:

„Enis azt mondhatom,
Volt oly okosságom,
Hogy tanáczot adhattam,
Mégh az szerenczétis,
Az Harcznak Sullyánis,
Bal kéz felöl jártattam,
Tekintem magamban,
Az Tanácz adásban,
Vakot vete az koczkám.

De ti Olasz Urak,
Hires Rommaiak,
Engem ne vadollyatok,
Hogy ti az szerenczet,
Mint arany pereczet,[91]
Üstökön nem kaptátok,
En nem vagyok oka,
Ha Isten igy atta,
Ugy vegeszte tudgyatok.”[92] (Kiemelés tőlem, FS)

Megjelenik tehát egy olyan elem, amely a latin változatokban eltűnik a humanista költői nyelv, illetve a sztoikus értékrend mögött. Míg a legfelsőbb akarat a latin változatokban sorsként van jelen, a magyarban Isten akarataként jelenik meg, nem csupán ezen a ponton, hanem a későbbiekben is: a hadba szólító legmagasztosabb erőként, mely Obentraut harcra buzdító beszédét is hitelesíti. Ezek a buzdító sorok, akárcsak az antik történeti példák, nem találhatók meg az újonan előkerült változatban sem; a magyar változat ennek a protestánsokért hősi halált halt figurának a monológját majdnem kétszeresére duzzasztja. Az eredeti versek közül a *Sisak* csak a Bethlen Gáborról szóló darabot bővíti ki ennyire.

Ha tehát áttekintjük a variánsok tanulságait, egységes kép kezd kirajzolódni előttünk. Rusdorf hosszú, először 1628-ban megjelent *Scena*-változatából készített két rövidebb, reprezentatív kiadást, amely Pfalz leendő két leghatalmasabb szövetségese, Franciaország és

[90] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 131.
[91] A *Márssal társolkodó murányi Vénus* szószedete szerint hajfonatot jelent (GYÖNGYÖSI 1998,168).
[92] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 108.

Svédország a protestáns ügynek való megnyerését célozta. Az augsburgi impresszumú *Scena* (amelyet egy francia tanácsosnak ajánlott) és az uppsalai *Elegidia* tehát (amely feltehetőleg költött svéd nyomdahellyel látott napvilágot) a két leendő szövetségesnek szól; ez annál is valószínűbb, mivel ilyen irányultságnak már az eredeti *Scená*ban is felfedezhetjük a nyomát. A Richelieu bíborosról szóló vers a sztoikus belső értékek képviselőjeként mutatja be az államférfit, Gusztáv Adolf az ideális fejedelem megtestesítője, aki ígéretes királyként diadalmasan védelmezi a protestáns szövetség ügyét, Oxenstierna svéd kancellár pedig, aki szellemi értékeivel segíti urának céljait, s akiről tudjuk, hogy Rusdorf egyik igen fontos támogatója volt, valamennyi szereplő közül a legterjedelmesebb dícséretet kapja.

Ezek után aligha véletlen, hogy Bethlen Péter és ifjú nemesekből álló kísérete, köztük Bornemissza János, Pálóczi Horváth János, vagy Cseffey László találkozhatott Rusdorffal Londonban, illetve Párizsban, éppen a mű e változatának megjelenési évében, 1628-ban.[93] Cseffey László levele ugyanis, amelyet a szóban forgó év április 8-án keltezett, nem kevesebbet állít, minthogy a két igen ifjú király, I. Károly és XIII. Lajos is igen kedvesen fogadták a látogatókat, olyannyira, hogy Londonban kerek egy hónapot időztek (a márciust töltötték ott). Rusdorf tevékenységének erről a szakaszáról annyit tudunk, hogy következő hosszú megbízatása Párizshoz kötötte (1629 novemberétől 1630 májusáig), s előtte is többször járt követként a francia, illetőleg az angol fővárosban. Alapos a gyanú, hogy 1628-ban is, tekintettel művének francia földön való kiadására. Van azonban egy másik nyom is, amelyen elindulhat a nyomozás: aligha véletlen, hogy 1628 januárjában három levelet is ír a magyaroknak. Ebből a termésből egy Bethlen Gáborhoz, míg kettő Bethlen Péterhez íródott: a „kis gróf” ekkoriban éppen Hágában időzik, s ekkor bizonyosan találkozott mind V. Frigyessel, mind pedig magával Rusdorffal, hiszen ajánlólevelet kér tőle angliai útjához, amit meg is kap, sőt, Rusdorf további szolgálatait is ajánlja.

E két magyar szereplőt is tartalmazó változat ezek után csaknem bizonyosan bizonyosan utat talált az erdélyi urakhoz, még latin alakjában. A versek sorrendje és a Bethlen István-vers hiánya ugyanakkor arra utal, hogy a fordítás később, az *Elegidia*…-féle változat alapján készült el, még akkor is, ha bizonyos elemeit tekintve e korábbi szövegváltozat is hathatott a *Sebes agynak késő sisak*ra.

2.1.4. A *Scena Europaea personis suis instructa* előszavának tanulságai

A variánsokról szóló legfontosabb információk áttekintése után térjünk vissza a korábbi, legnagyobb terjedelmű kiadáshoz, mivel annak előbeszédében pontosan meghatározott rendezési elvekkel találkozhatunk, ezen elvek azonban megváltoznak az Elegidiában, így

pedig a *Sebes agynak késő sisak*ban is. Mivel azonban gyakorlatilag ez a Rusdorf-életmű máig előkerült egyetlen olyan szövege, amely egészen bizonyosan erre a műre utal, a rövid előszót teljes terjedelmében idézem, elemzem, majd pedig külön megvizsgálom az irat mottóját, amely – az obligát humanista toposzok mellett – különösen érdekes információkat tartalmaz.

"Az Olvasóhoz.

Amiket itt látsz, kedves Olvasó, a díszes elégiákat és rövid verseket –mert így hívhatod őket–, amelyek elszórva és mintegy a Sibilla leveleiként elhányatva voltak, összegyűjtöttem és egy kötetbe szerkesztettem, hogy olvasmányodul szolgáljon. Ha valami más, ugyanehhez a témához tartozó dolog a kezünkbe jutna, azt nem fogjuk sajnálni tőled.

Az ebben az Európai színpadban *előadott színdarab*[94] *– nevezhetjük így, hiszen az egész világ nem szokott mást, mint színdarabot játszani, és színészkedni – ahogy ő mondja, alkalmas arra, hogy öt felvonásra osszuk: az elsőben királyok lépnek fel; a másodikban választófejedelmek, bíborosok és a nagyobb nemzetek fejedelmei; a harmadikban a kisebb népek fejedelmei és kegyes elöljárói; a negyedikben a hadvezérek; az ötödikben kiváló férfiak, és a közönséges tömeg. Ezeket, kedves olvasó, te magad fogod megítélni és értékelni.*

Én itt csak egyetlen megállapítást fűzök ezekhez, mégpedig azt, amit egy bizonyos kiváló és tekintélyes férfi e versekről tett. Így ő egy barátjának, mint ahogyan azt híven olasz nyelvből fordítjuk, ezt írta; s mi magunk mi többet mondhatnánk még? "Az elégiák szerzője kifinomult szellemű férfiú, és kitűnik azzal, hogy pontos ítélettel és tudomással bír az eseményeket és és terveket illetően, amelyek a legutóbbi időkben történtek; s kitűnik a valós és igazi okok, események, műveletek s végül szándékok felismerésével is, amelyeket azok követtek, akik ezeket megtették; így hát csodálni kell megfelelő, könnyed gondolataiért és értelméért, amellyel kifejti és előadja gondolatait; olyannyira, hogy semmilyen festő sem tudná ecsetjével bizonyosan sem jobban, sem megfelelőbben, élethűbben bemutatni azokat a fejedelmeket és kiváló férfiakat, akiket beszélőként mutat be, s nem tudna azok tetteihez megfelelőbb színt választani. Ha hozzávesszük a többit, ami még hátravan, a művecske nyilvánvalóan még sokkal szebb lesz, oly ritka és becses, amilyet már hosszú ideje nem láthattunk; sőt nem egyszerűen szép és alapos munka, hanem, ami még inkább becsülendő, hasznos is."

Ezt akartam elöljáróban mondani, kedves olvasóm, és arra akartalak megkérni, hogy az olvasáshoz méltányosan, és szenvedélyektől mentes érzülettel közelíts. Isten veled."[95]

---

[93] Az utalásért Monok Istvánnak tartozom köszönettel.
[94] Rusdorf a 'fabula' kifejezést használja; a kontextus miatt fordítottuk a kifejezést ilyen értelemben.
[95] Az ajánlás latin szövege a függelékben található.

A festészetre tett utalás azért izgalmas, mert a *Scena Europaea* még nem tartalmazott képeket; úgy látszik azonban, hogy az előszóból is meríthették a metszetekkel illusztrált kiadás gondolatát is, éppen úgy, ahogyan az új változat címét. Kaptunk ugyanakkor egy újabb szerkesztési alapelvet, amely szerint elemezhetőek a szereplők, nem pártállásuk vagy cikluson belüli sorrendjük, hanem társadalmi helyzetük, pozíciójuk, hatalmuk szerint. Érdemes átgondolni e szempont szerint is, mi jellemzi a szereplőket.

2.1.4.1. A mű szereplőtípusai az előszó fényében

A királyok, uralkodók verscikluson belül alkotott csoportja kicsit átszerkesztett formában bár, de együtt marad a későbbi rövidebb verziókban, így a magyar változatban is. Mint a többi, valós személyeket ábrázoló fejezetben, a királyok bemutatásában is három fő alaptípust vehetünk észre, célszerű tehát őket ebben a felosztásban felsorolni, annak ellenére, hogy a magyar műben vegyesen szerepelnek (a magyar változathoz legközelebb álló verzió, illetve a *Sebes agynak késő sisak* verssorrendjére ezután térek rá)

Az ellentétes oldalon álló hadurak, diplomaták és uralkodók jellemzése a latin eredetiben nem tartalmaz nyílt bírálatot: a versek a túlzott öndícséret ironikus eszközét alkalmazzák. A kritika már a latin változatban sem egyformán élesen nyilatkozik a különböző katolikus hatalmasságokról; minden versben érvényesülnek Rusdorf saját nézetei, illetve az adott uralkodóhoz fűződő személyes viszonya. Noha igyekszik elkerülni a nyílt sárdobálást, burkolt iróniája nem mindig kíméli pártjának ellenfeleit; a latin változat talán éppen a Rusdorf-fejezetben korábban már ismertetett okokból, talán még éppen Habsburg Ferdinánddal szemben a legelnézőbb; a magyar verzió itt valamelyest azért súlyosbít a bemutatáson, Ferdinánd hatalomvágyának ábrázolásával, amellyel a császári koronára tört. Igen izgalmas, ahogyan az egyes uralkodók és hadvezéreik között párhuzam figyelhető meg: Fülöp spanyol király és Spinola, Ferdinánd és Wallenstein, illetve Bajor Miksa és Tilly között rajzolódnak ki párhuzamok: a legfeltűnőbb ezek közül Spinola és Fülöp egyaránt kivárásra játszó, ravaszkodó taktikája, amelynek sikeréhez Gondomar angliai spanyol követ cselfogásai is hozzájárulnak.

Az idealizált protestánspárti uralkodók csoportba elsősorban két uralkodó, Gusztáv Adolf, illetve Bethlen Gábor szerepel. Az ideális uralkodót az eredetiben a svéd király, míg a magyar változatban az erdélyi fejedelem képviseli. (Míg a svéd uralkodó esetében a fordítás megőrzi a dícséretet, a fejedelem esetében duplájára bővíti, idegen elemeket (bibliai motívumok, magyar történelem hőseire való utalás) alkalmazva.) Ez a hangsúlyeltolódás jól megvilágítja a szerző és a fordító nézőpontja közötti különbséget; a verseket részletesen a következő fejezetben elemzem.

Az esendő protestánspárti uralkodók különböző indokokkal maradnak távol a harctól: vagy az erejük elégtelen hozzá (Keresztély dán király), vagy a rossz tanácsadók ármánykodása miatt hibás módon viszonyulnak az igaz ügyhöz (Jakab, Frigyes). Ezen szereplők közé sorolható Pfalzi Frigyes is, aki – részben szintén a rossz tanácsadók, Anhalt és von Ansbach miatt – a közvélemény szemében a háború okává vált. Ehelyütt nem beszél arról a kérdésről, amely – mint a bécsi Haus– Hof– und Staatsarchiv anyagából kiderül – a pfalzi diplomáciát, s azon belül is Rusdorfot a fehérhegyi katasztrófa és Pfalz elfoglalása után végig foglalkoztatta. Ez a kérdés pedig a választófejedelemség sorsának rendezése, nemzetközi jogi és politikai eszközökkel. A vesztes uralkodó itt csupán jó hírének védelmében szólal fel: nem kéri például a protestáns erőket (mint ahogyan az valójában történt), hogy tartsanak ki mellette, ezzel is elhárítva a háború szításának vádját.

A választófejedelmek két csoportra oszthatók: a Frigyeshez hű, illetve az őt eláruló urak csoportjára. Az előbbi csoport természetesen markánsan elkülönül az utóbbitól; többek között abban is, hogy egy-két kivétellel (mint Thurn grófja) mindegyikük elesett az igaz ügy védelmében. Az árulók azonban, akik a fehérhegyi csatavesztés után alkut kötöttek Ferdinánddal, valóban (Hohenlohe latin versciklusbeli szavai szerint) „nyugodtan élvezhetik a békét s javaikat.”[96] A protestánsok számára tragikus történelmi események mellett egy, a protestáns szellemben mélyen gyökerező toposz, a protestánsok üldözöttség-tudata és mártír-tisztelete tükröződik ebben.

Az árulók csoportjáról az egyes verseknél lesz szó; itt csak annyit bocsájtanék előre, hogy a magyar változat Sulla és Marius, Bellona, Mercurius és Machiavelli bevonásával sarkítja eredeti jellemzésüket, s az öndícséretbe –az értelmezést megkönnyítendő– helyenként leleplező öniróniát is beleilleszt (Hohenlohe így nyilatkozik az általa képviselt, Frigyest eláruló csoportról: „méltó halált érdemlünk”).

A hadvezérek csoportja, a királyoké, illetve a választófejedelmeké igen gyakran átfedi egymást; a csoportosításkor azt tartottuk szem előtt, hogy az egyes szereplők bemutatása esetében melyik területen elért érdemeik dominálnak; így fordulhat elő, hogy bár Bethlen is büszkélkedik hadi sikereivel, politikai szerepének fontossága miatt inkább a királyok, fejedelmek közé sorolható. E csoporton belül is élesen elválik a protestáns oldalon álló, gyakran mártíromságot szenvedő, hőskultusszal körülvett hadvezérek csoportja (Oberntraut, Jägerndorf, Badeni Frigyes, Brauschweigi Keresztély, Mansfeld), illetve a hamis értékek szerint cselekvő, katolikus oldalon álló hadvezérek típusa (Wallenstein, Spinola, Tilly).

A diplomatákról a legközvetlenebbek Rusdorf értesülései. A protestánsellenes figurák csoportjába Gondomar angliai spanyol követ, Buckingham herceg, igen befolyásos angol

[96] FAZEKAS–JUHÁSZ 2006.

diplomata, illetve Richelieu és (a csak a latin variánsokban szereplő) Axel Oxenstierna tartoznak; ide sorolható még az egyik latin változatban *(Scena Europaea sine fuco et morsu publico vulgata)* megtalálható Bethlen István kormányzó is. A versciklus negatív diplomatái közé került figurák Rusdorf személyes ellenségei is voltak, érthető, hogy talán itt a legvitriolosabbak a diplomata disztichonjai. Furcsa módon Rusdorf főképpen a rossz tanácsadókat és a diplomatákat okolja a harmincéves háborúban kialakult helyzetért; rajtuk kívül a vádak éle főképpen a spanyolok ellen irányul.

2.1.4.2. A világszínház-metafora

Az előszó általam kiemelt második bekezdése azonban szintén figyelemreméltó. Először is, egy olyan figurára látszik utalni, aki megalkotta az irat szerkezetének alapeszméjét adó színdarab-felosztást, amely eredetileg nem pusztán a harmincéves háború szereplőire, hanem az egész világra vonatkozott. Maga a világszínház–gondolat is, amely eredetileg az antik filozófiából, pontosabban Platóntól származik, a középkor teológusain túl[97] a humanizmus politikai és történeti iratainak egy részében is fellelhető, s magyar nyelven a legnagyobb hatású felbukkanása Justus Lipsius *De constantiája*[98]. A mondást Lipsius Petronius Arbiternek tulajdonítja, John of Salisbury: *Policraticus*a[99] –illetve annak minden bizonnyal költött hivatkozása – nyomán; az idézetet és előzményeit részletesen Curtius nevezetes műve elemzi.[100] A XII. században keletkezett mű több szempontból is igen izgalmas tartalmi rokonságot mutat a *Sebes agynak késő sisak* forrásával, s így magával a magyar művel is. Az "ahogy ő mondja" megjegyzés nézetem szerint (s némileg meglepő módon) nem Justus Lipsius *Politicá*jára (amelyből az alább ismertetett hatos felosztás hiányzik), hanem Salisburyre vonatkozik. Ez a munka nem csupán a világszínház-toposz első kifejtett ábrázolását tartalmazza, hanem ezt a bizonyos hatos felosztást is (melyet az angol szerző, vélhetőleg hamis hivatkozással, Plutarkhosz egy ma már ismeretlen munkájának tulajdonít). Ez a felosztás pedig az állam-test metaforikából ered: az államot irányító szervek az emberi test szerveinek feleltethetőek meg. A fej az uralkodó; a szív a vallási vezetés; a felfegyverzett kéz a hadvezetés, a fegyvertelen a bíróság és a diplomáciai testület; a gyomor az államapparátus, amely látszólag nem tesz semmit a test működéséhez, mégis táplálja azt; s végül a lábak a földművesek, akik munkája nélkül az állam összeomlik. Noha a gyomor és a lábak kimaradnak a gondolatmenetből, e struktúra hatása jól kivehető. Esetünkben ez a metaforika van tehát összevonva a szintén Salisburytől eredeztethető világszínház-toposszal:

[97] CURTIUS, 1963, 148.
[98] A szóban forgó Lipsius-hely Laskai János fordításában: „Ez széles világ játékot játszik." LASKAI 1970, 84. A toposz itáliai humanista virágzását Bene Sándor könyve tekinti át.
[99] SALISBURY 1999.
[100] CURTIUS i.m. 148–154.

ez a konstrukció adja meg a versciklus forrásának szerkezetét, s ez az elrendezés a *Sebes agynak késő sisak*ban is tükröződik. (Platón *Állam*a tartalmaz ugyan egy felosztást, az azonban csak hármas: az uralkodó réteg, a katonák és a parasztok csoportjai alkotják; Salisbury vélhetőleg ezt a felosztást árnyalja tovább.) Az állam-test metafora a magyar versekben kétszer is szövegszerűen előkerül, mindkét alkalommal a latin eredeti nyomán. Az első esetben II. Ferdinánd Habsburg uralkodó említi a bécsi herceget, mint a birodalom szívét; a második alkalommal Németországot jeleníti meg úgy a versciklus, mint Európa szívét. Ez utóbbi említés az árnyaltabb és izgalmasabb, hiszen Európa országai itt a test tagjaihoz hasonlóak:

> "Egész Europának,
> Minden országinak,
> Én vagyok elö szíve,
> Hogy ha *az* szív meg hal,
> Higyjétek az halál,
> Elhat az egész Testre,
> Az én szerencsémmel,
> Már serkennyetek f*e*l,
> Az ti egességtekre.[101]"

Látható, hogy a metafora itt más értelemben, Európára alkalmazva szerepel; míg Ferdinándra alkalmazva a szív-metafora a birodalomra nézve jelent rosszat (hiszen ha a birodalom szíve, a 'bécsi herceg' nem jól vezeti birodalmát, akkor az egész birodalom beteg, s e betegség neve: hosszas, pusztító háború), a Németországot sújtó baj érvénye ezzel a második hasonlattal egész Európára kiterjed: eszerint nincsen olyan nemzet a kontinensen, amelyet ne érintene igen érzékenyen Németország romlása. Rusdorf üzenete elsősorban azoknak az erőknek szól, akik igyekeznek kivonni magukat a háborúból, azzal az ürüggyel, hogy azt a birodalom saját ügyének tekintik. Furcsának tűnhet, hogy egy ennyire összeurópai konfliktus esetében a versciklus ezt hangsúlyozza, de ne feledjük, hogy a versek zömének megírása (1624–26) idején ez még nem volt eldöntött tény: Csehország, illetve a protestáns német fejedelemségek diplomáciai erőfeszítéseinek volt következménye, hogy a Habsburg-ellenes erők elszánták magukat a beavatkozásra. Az uralkodók (különösen a kisebb fejedelmek, mint a savoyai herceg, vagy éppen Bethlen Gábor) gyakran jelentős veszélynek tették ki pozíciójukat, még akkor is, ha a háború nem saját területeiken zajlott.

[101] E helyütt nem lehet eldönteni, hogy a szó egészség, vagy egyezség értelemben áll; mindkettő illik a szövegkörnyezetbe. Az sem zárható ki, hogy szándékos kétértelműségről van szó.

2.1.5. A latin versciklus darabjai és a neolatin műfaji rendszer

Noha a színház-metaforika és az állam-test metafora hatos felosztása elfedni látszik előlünk, a versciklusban jól felismerhetőek a reneszánsz latin költészet klasszikus műfajainak struktúrái is. Ezek a műfajok a kötet sokféleségét látszanak igazolni, s ugyanakkor rámutatnak az alapkoncepció újabb alkotórészére. Rusdorf magas szintű humanista képzésben részesült: a korszak jól képzett, későhumanista diplomata-rétegének tagja, s ezt kompozíciója éppúgy igazolja, mint *Tyrocinia Poetica* című versgyűjteménye, amely e műfajok szerinti csoportokra osztva közli verseit. A gyűjtemény címe (melynek első szavát Szenci Molnár szótára ’valami tanulásnak első kezdeti’-ként fordít) egyértelműen arra látszik utalni, hogy Rusdorf a poétikai képzés során, illetve annak hatására keletkezett darabokat gyűjtötte egybe; a szövegek ebben a gyűjteményben még a latin műfaji rendszer szerint csoportosítva jelennek meg: *Elegiacus [Jambicus; Collatitius; Fescenninus; Translatiuus J, seu liber I-V in Tyrociniorum poeticorum in quo continentur Elegiae...]; Carmina pure Jambica et Pyrrhichica; Epigrammata et Elegidia; Epigrammata ex Graeca et aliis linguis translata.* Mindenképpen érdemes tehát a neolatin műfajok hatását megvizsgálni a későbbi, e tanulmány tárgyát képező gyűjteményen is; a versciklus politikai tartalma és a neolatin hagyományok jól megférnek egymással. Ez pedig a mű egy olyan tulajdonsága, amellyel igen markánsan különbözik a röpiratirodalom átlagos színvonalú termékeitől.

Az alábbiakban Scaliger versgyűjteményének[102] és poétikájának[103] tanulságait igyekszem felhasználni, az újabb szakirodalom mellett. Scaliger neve felbukkan a régi magyar irodalomban, mégpedig a *Sebes agynak késő sisak* környezetéhez aránylag közel, Rimay János írásaiban: Balassi-kiadásában említi Scaligert és múzsáját, Thaumantiát. Mint azt Pirnát Antal könyvének utalásai is mutatják, több fontos összefüggés, értelmezésbeli adalék is kinyerhető Scaliger szövegeiből, amelyeket a Balassi-életmű értelmezéséhez jól hasznosíthatunk. Elöljáróban azonban meg kell jegyezni, hogy Scaliger poétikája nem közöl szilárd műfaji rendszert, inkább csak szempontokat ad az íráshoz, a műfaji kereteket igen tág módon határozva meg; ennyiben igazi humanista költészettannak tekinthető; Pirnát Dante regulatív szemléletű poétikájával állítja szembe ebből a szempontból.[104] Noha alig néhány bekezdés múlva szó esik az epitaphiumról, az epigrammák csoportjába magukat az ironikus öndícséreteket, illetve az ironikus jellegű sírverset sorolhatjuk. Ez utóbbi típus nagy önállóságot mutat a magyar versek esetében: míg az eredeti is megtehetné, hogy használ ilyet

[102] SCALIGER 1546.
[103] SCALIGER 1561.

(Ansbach vagy Tilly esetében), az sohasem fordul ehhez az eszközhöz. A magyar változat azonban Buquoi és Dampierre beillesztésével két olyan szereplőt léptet fel, akik előbb érdemeikkel kérkednek, ezután azonban sajnálattal emlékeznek meg arról, hogy fegyvert ragadtak a magyarok ellen, mert az mindkettőjük végzetét okozta. A propagandisztikus jelleg tehát e ponton is nyíltabbá, direktebbé teszi a versciklust, ugyanakkor pedig természetesen e versek a magyar nemzeti büszkeség felszítását is szolgálják. Ezen a ponton tehát egy retorikai érvet találhatunk arra, miért tulajdonítható a vers a fordítónak, hiszen a latin változatban csak a protestáns ügy mellett hősi halált halt figurák sírverseit olvashatjuk: a katolikus hadurak a múlandó világi javaikkal kérkednek, halálukról pedig nem történik említés.

2.1.5.1. A *Sebes agynak késő sisak: epikus vagy lírai versek?*

A versciklusban fellelhető narratív jellegű struktúra, azaz az epikusság, illetve a monológok líraisága között feszültség van. Ez a feszültség egyike a *Sebes agynak késő sisak*ot uraló leglényegesebb erőknek, hiszen egy bonyolult eseménysort ad elő, monológok, illetve aposztrophék formájában. Egy olyan eseménysort ráadásul, amelynek bemutatása egyértelmű értékítéletet vált ki; a szerző azzal, hogy a szereplők monológokat adnak elő, egyfajta retorikai minimalizmusra törekszik. Erre a minimalizmusra azért van szükség, hogy ez a megjelenítés retorikailag támogathassa a hitelesség látszatát: az eredeti mű (ahogyan azt korábbi változatának előszava ígéri, a pártatlanság toposzának felhasználásával) nem tartalmaz kommentárt, vagy szerzői véleményt; az egyetlen kivétel a Gusztáv Adolfról szóló vers. Nem így a fordítás: noha igyekszik megőrizni a pártatlanság látszatát, a szereplőkkel kapcsolatban időről időre közli a fordító véleményét; ezeket a közléseket az egyes versek elemzésekor igyekeztem számbavenni. Ezzel a minimalizmussal ellentétben a retorikai eszközöket a trópusok szintjén árnyaltság, gazdagság jellemzi, amely az aposztrophékban, illetve a szereplők által feltett retorikus kérdések sokféleségében is jelentkezik: a versek mintegy felében található aposztrophé, s a kérdések is nagyjából a versek ötven százalékát érintik; a két halmaz nem teljesen fedi egymást. A latin által alkalmazott két legfőbb retorikai eszköz tolmácsolásában a fordítás feltűnő pontosságot mutat; egyetlen kivétel Orániai Henrik monológja, amelynek latin zárlata megszólítja a harcolni rest királyokat, míg a magyar feddi őket, de anélkül, hogy beszédével feléjük fordulna. Ezzel ellentétes példa is akad: Jägerndorf monológjában a cseh hadvezér szólítja meg az erdélyi fejedelmet:

„Oh, te Bethlen Gábor,
Szolgád légyek bátor,

[104] PIRNÁT 1996, 47.

Csak bosszúmat állhassam.”[105]

Ez az aposztrophé hiányzik az *Elegidiá*ból: a fordító illeszthette a versciklusba, annak érdekében, hogy Bethlent Jägerndorfon keresztül magasztalja. A versciklusok több szereplője is elfordul a közönségtől, azaz több vers alapeszköze az aposztrophé. Ezek jelentős része már címében is jelzi az elfordulást: *Bohemia ad proceres, Belgium luget fatum Germaniae, sororis suae*, illetve a magyar versciklus utolsó darabja: *Religio ad samaritanos Christianos*.

Az aposztrophék három jelentősebb csoportra oszthatók: a protestáns oldal hívei feddik a tétlen nemeseket illetve uralkodókat, illetve példájuk követésére buzdítják a protestánsokat; a katolikus oldal mellé állók álságos érvek alapján átállásra buzdítják a protestánsokat; az allegorikus országok segítséget kérnek, illetve siratják egy testvéri állam balsorsát. Figyelemreméltó, hogy Gondomar személyében a színlelésre, míg Hohenlohénál az övéhez hasonló árulásra való buzdítással zárulnak a monológok, a színlelés tehát egyértelműen negatív eszköz, még akkor is, ha maga Rusdorf nem fűz nyílt ítéletet ehhez a viselkedésfajtához.

IV. Keresztély dán király monológja, noha teljes egészében a protestáns szövetség árulóihoz szól, címében ezt az információt nem tartalmazza, talán éppen azért, mert akkor néven kellett volna nevezni ezt a célcsoportot, Rusdorf pedig (ha módja van rá) kerülte a nyílt provokációt. Így egyszerűen a többi vershez hasonlóan a nemeseket (illetve a fejedelmeket és királyokat) szólítja meg: a versciklus többi darabja azonban leszűkíti az értelmezést: az egyes darabok többletjelentést nyernek a többi vers kontextusában. Ennek eszköze pedig a latin versciklusban az irónia; noha a magyar néhány helyen konkretizálva, megmagyarázva az eredeti utalását, eltünteti azt, az esetek többségében maga is átveszi, sőt, arra is akad példa, hogy a fordító saját betoldásában is működteti ezt a kifinomult retorikai eljárást (mint ahogyan azt a Wallenstein-versnél látni fogjuk).

2.1.5.2. Az irónia lehetséges értelmezései a versciklusban

Az eddigi szakirodalom a művet egységes tablóként mutatta be; a műben ábrázolt politikai eszményt is oly módon értelmezték, mintha az egységesen pozitív módon ábrázolná a szereplőket. Számomra – mint ahogyan talán a dolgozat korábbi fejezeteiből is kiviláglik – sokáig különös nehézséget okozott, hogy a versciklus darabjai mennyire eltérőek egymástól: eltérőek, mégpedig retorikai és poétikai szempontból. Gondot okozott továbbá a mű retorikai szerkezetének megértése: hogyan tartalmazzák ezek a dícséretek oly módon az iróniát, hogy annak éle eltéveszthetetlenül a katolikus oldal hatalmasságai ellen irányul, s ez így van mind a latin, mind a magyar változatban. S gondot okozott továbbá, hogy miért bomlik meg

[105] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 111.

minduntalan a versek retorikai, illetőleg narratív struktúrája, nem kis mértékben a fordításnak köszönhetően ugyan, de a nézőpontváltások, a közönségtől való elfordulások (aposztrophék) sorozata az eredeti darabokban is jól megfigyelhető. A szereplők részletes bemutatásakor ironikus öndícséretként definiálom a Habsburgok oldalán álló politikusok és hadvezérek magasztalását: ez a stíluseszköz pedig a fordításban is megmarad, sőt, helyenként kifejtetté válik és az új darabokkal is gyarapszik (a Buquoi- és Dampierre-versek befejezésére, vagy a Wallenstein-vers hajózással kapcsolatos betoldására talán elegendő példaként utalni)[106]. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ez a meglehetősen különös retorikai jelenség a fordítás olyan helyeire is bekerül, ahol semmi helye sem volna. A lerombolt Csehország sorsán való élcelődés például kétséges értelművé teszi az országalak panaszát, amelyben – a politikai célzatot figyelembe véve – semmi helye sem volna ironizálásnak. Úgy látszik, a fordító egyrészt biztos volt benne, hogy hazáját nem sújtja ugyanaz a végzet, mint a harmincéves háború *casus belli*jét szolgáltató, a királyi Magyarországgal szomszédos királyságot, másrészt pedig zokon vette, hogy a röpiratokban elítélőleg említik a magyarok segítségét. A Ferdinánd-vers befejezése pedig szintén az *Elegidiá*val ellentétesen ironikus, igaz, erre a *Scena Europaea* rövid változatában fellelhető befejezés is mintát adhatott. Az irónia az önmegszakítás, önkorlátozás, és a narráció egységének szándékos megbontásának alakzata. A propagandairatokkal szemben a mű tudatosan törekszik arra, hogy a pártatlanság látszatát keltse; ennek pedig az irónia hatásos eszköze lehet, szemben a röpiratok nyílt szatírájával. A szöveg helyenként (mint a kaméleon-embléma esetén) a megdöbbentésre törekszik olyan környezetben is, ahol nem várnánk: az igaz vallás panaszának leírásában. Voltaképpen maga az igaz vallás mint megszólaló alkalmazza monológjában a bizarr leírást: nem ironizál ugyan, mint Hungária („szépen mosolygottak,/ mikor meg akartak /csalni jó akaróim”), de – mivel a hagyományos kifejezésformák nem elegendőek ilyen fokú csalárdság leírására – egy egzotikus állat példáját alkalmazza a hitbeli állhatatlanság rettenetességének ábrázolására.

A leghagyományosabb és legegyszerűbb irónia-értelmezés szerint irónia az, amikor az elmondottakat fordítottan kell érteni: ha valakit dícsérünk szép hangja miatt, az ironikus olvasat esetén elszégyelli magát. A modern irodalomelméletek egyik igen kedvelt fogalmáról van szó, hiszen ha valami, hát az irónia olyan, hogy nem magában a szövegben található, az csak nyitott lehet a kettős értelemre; hanem a peritextusok, vagy az értés egyéb kontextusai teszik a szöveget ellentétes értelművé olvashatóvá. Ha az irónia fenti alapdefinícióját vennénk figyelembe, és feltesszük, hogy a versciklust mondjuk Gondomar, vagy Pázmány Péter írta, Ferdinánd, Fülöp, az angliai spanyol követ, vagy éppen Wallenstein öndícsérete akár egyenesen is olvasható lenne. Az irónia retorikai alakzatának működéséről a versciklus egyéb

[106] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 121, 133, 135.

darabjai gondoskodnak: míg a hadvezérek a protestáns országokban elkövetett dicső tetteikkel büszkélkednek, az azokat megtestesítő allegorikus alakok rendre fájdalmas sorsukat panaszolják. Az értékítéletet a sztoikus erkölcsi rend is támogatja: a Habsburgok oldalán állók felszínes, világi erényeikkel, szerencséjükkel, vagy gátlástalan árulásukkal, s az azzal elért, múlandó sikerekkel, hírnévvel büszkélkednek, míg a protestáns oldalhoz hű szereplők a belső, állandó értékek dícséretét mondják el. A versciklus elemei így vílágítják meg egymást, pontosan kijelölve az interpretáció útját.

Az irónia itt tragikus jelentéstartalom szolgálatába állítva szerepel: a katolikus szereplők értékrendbeli bűnei a harmincéves háború katasztrófáihoz, a hadszíntérré vált országok szenvedéséhez vezetnek, s esetleg végső pusztulásukhoz is vezethetnek.

2.1.5.3. A versciklus műfaji jellemzői

A neolatin verstípusok poétikai elveinek hatása a fordításból is kihüvelyezhető. Az alábbiakban néhány olyan műfajt mutatok be, amelyek követelményei alkalmazhatóak a versciklus darabjaira: a versek részletes tárgyalásánál ezeket a most definiálandó műfajokat használom fel.

Epigramma: a sírfeliratból kialakult rövid, csattanós műfajra a vizsgált verscikluson belül az ironikus öndícséretekben ismerhetünk rá, amelyeknek már Martialis korában kialakult hagyománya volt. Mint Jankovits László Janus Pannonius költészetét vizsgáló munkájából kiderül, Scaliger éppen Martialis költészetére jelentős mértékben alapozva alkotta meg az epigramma definícióját, amely jól ráilleszthető versciklusunk darabjainak többségére; ez nem is csoda, hiszen a definíció igen-igen tág: „az epigramma tehát rövid költemény, amely valamely egyedüli tárgyat, személyt vagy cselekedetet mutat be, vagy a tárgymegjelölésből valamit levezet.”[107] A műfajra jellemző tömörség és szellemesség, illetve az ellentétek egymás mellett szerepeltetése is megfigyelhető ezekben a darabokban, amelyek elsősorban a negatív szereplők jellemzésekor kapnak szerepet; egyfajta iróniába rejtett *vituperatio*-ról, gáncsolásról van szó. Martin Opitz az epigrammát a szatírához hasonlítja, megállapítva, hogy pusztán terjedelmi jellegű különbség figyelhető meg a két műfaj között.[108]

Vituperatio és laudatio: a klasszikus poétikák, Arisztotelész és Horatius szerint is a költőre dicséret és gáncs kettős feladata hárul. Ez a topikus kettősség uralja a versciklus politikusábrázolásait is. Későhumanista jellegű a latin változat abban is, ahogyan pontosan meghatározható, hogy kiktől várja a támogatást: a leginkább dicsért személyektől, azaz a svéd királyi udvartól, azaz Gusztáv Adolftól és kancellárjától, Axel Oxenstiernától. Az eredetiben e

[107] SCALIGER 1561, 170, idézi JANKOVITS 2002, 57.

két laudáció lépi át a hízelgés határát, bár jut az udvarlásból Richelieu-nek, a mi Bethlen Gáborunknak, sőt, a *Scena Europaea* rövid változatában kormányzójának, Bethlen Istvánnak is. Az első hely természetesen a svéd királyé, akit Rusdorf egyes szám második személyben, azaz retorikai álarc nélkül laudál. A protestáns ügy mellett állók jogos büszkélkedését és a katolikus oldal gátlástalan dicsekvését a hivatkozott értékek minősítik: előbbiek a belső, lelki, míg utóbbiak a külső, világ szerinti érdemek. Rusdorf egyik legfontosabb törekvése, hogy a hírnév két fajtáját, a maradandó, igazi erényeken alapuló, illetve az ezzel ellentétes, világias, múló szerencsét egymás ellen fordítsa. A versciklus egyik fő hatóereje az a feszültség, ami a rossz értékeket követő katolikusok világi sikeressége és ereje, illetve a protestáns erőkhöz hű szövetségesek sikertelensége és gyengesége között van; hogy az állásfoglalás kétségtelenné váljon, az allegorikus országalakok panaszai pedig a protestáns oldal mellé hivatottak állítani az elfogulatlan olvasót.

Salutati meghatározása tisztázni látszik mind Rusdorf költői szerepének tartalmát, mind a retorikai célzat és a költő egyéniségének viszonyát: minden költői beszédben fellelhető e két retorikai típus, a laudatio vagy a vituperatio. A költők pedig vagy gyönyörködtetni, vagy használni szeretnének. (E konstrukcióban pedig teljesülnek a humanista retorikák elvárásai az ideális költő iránt, s láthatólag maga Rusdorf is igyekszik ezeknek a klasszikus mintáknak megfelelni.) Arisztotelész és Horatius poétikai nézeteit összekapcsolva Salutati szerint míg a laus a gyönyörködtetést, a vituperatio a hasznosságot szolgálja.[109] Habár a *Scena* előszavának mondandójában is jelen van ez a kettős törekvés, a magyar változat, mint a későbbiekben kiderül, a hasznosság szempontja mellett az eredetinél is inkább szolgálja a gyönyörködtetést, antik mitológiai utalásokkal felékesítve az eredetit.

Panegyricus: A humanista retorikai gyakorlatok során a témául szolgáló személyek bemutatását többféle altípusban gyakorolták; ezek jól kitapinthatóak a versciklusban, érdemes őket részletesebben bemutatni.[110] Ilyen az *éthopoiia*, egy adott jellem leírása és utánzása; de különösen az *eidolópoiia*, hiszen ebben valamely felidézett jellem utánzása, bemutatása történik. Ez utóbbi műfaj fontos szerkezetbeli sajátsága számos versben tetten érhető, mind a latin, mind a magyar verssorozatban: a személy bemutatását a jelen állapot leírása után a múlt eseményeinek elbeszélése, majd pedig a jövőre történő utalás zárja a művet. Gusztáv Adolf, Axel Oxenstierna, Bethlen Gábor, Richelieu bíboros bemutatása az eredetiben élő személyek magasztalása, akik legalább annyi jót ígérnek a jövő számára, mint amennyit dicső múltjában tettek. A négy figura itt két párra osztható: a dicső hadvezér-uralkodók Gusztáv Adolf és (a latinban még életében ábrázolt) Bethlen mellett ott szerepelnek a tanácsosok, diplomaták,

[108] Opitz 1962, 20.
[109] JANKOVITS 2002, 93.

akik bátorságuk, hadvezéri képességeik és igaz hitük helyett szellemük erejével, és a szövetségeseikhez való ragaszkodással segítik a jó ügyet. Ezzel párhuzamos a szintén dícsérő jellegű, de szomorú hangvételű (mivel a jövőre nézve negatív kicsengésű) epitaphiumok csoportja, amelyről később ejtünk szót.

Elégia: a lírai és az epikai jelleg egyidejűsége e műfaj egyik legfontosabb jellemzője amellett, hogy – Opitz definíciója[111] szerint – mindig valami diszharmóniát fejez ki a valóság és az elképzelt, ideális világ között. Ezek a jellemzők igen jól illenek a versciklusban szereplő versek többségére. A diszharmónia kétféle lehet: vagy a protestáns oldalon álló, de vesztes szereplők, illetve az allegorikus szereplők a sors – illetve a katolikusok – kegyetlenségét panaszolják.

Az *epitaphium* (sírvers) műfajába a weimari gróf; Masfeld, Obentraut és Braunschweigi Keresztély monológja is besorolható. E szereplők közös jellemzője, hogy protestánsok, és példájuk követésére buzdítják az olvasót. A Bethlen Gábor-vers esetében egy sajátos műfaji keveredés figyelhető meg: a panegirikus hangvételű epigramma (ha a már említett filológiai korrekciónkat elfogadjuk) epitaphiumi befejezést kap. Ez a lezárás azt mutatja, hogy az antik műfajok hatását a fordító ez alkalommal alárendelte a történeti tényeknek, hogy a fejedelem már nem él: ez pedig azt a következtetést igazolja, hogy még az események sodrában készíti a magyar változatot: nem a történelem egykori érdekességeként, hanem egy aktualizálandó versciklusként tekint a műre. Ez az utolsó strófa a fejedelem halálára íródott számos gyászverset idézi fel bennünk, amelyek friss fájdalomról számolnak be.

A *prosopopoeia*, vagy megszemélyesítés jelenléte is nyilvánvaló. Szenci Molnár szótára a következőt írja erről a poétikai terminusról: “Prosopopoeja, gen. f. Személy szerzés, Mikor néma dolgoknak beszéllést tulajdonítunk, ut: *Sír az Szegeletbe az Igasság, Rikolt az utzákon az Hamisság: ezt Könnyves szemmel nézik az Város falai*.”
A szócikket a példa miatt idéztük: egészen pontosan azt a használati módot és tematikát idézi fel, amely az elemzésünk tárgyául választott versciklusban is előkerül. A *prosopopoeia* műfaji hagyományának megfelelően[112] a monológok egyértelműen panasz jellegűek. Az allegorikus alakok megszólaltatása (Hungária, Csehország, Germánia, Németalföld) mellett azonban a halott szereplők megszólaltatása is megszemélyesítésnek számít, igaz, nem egybeesésről, csak a műfajok érintkezéséről beszélhetünk.

Az *apostrophé (Bohemia ad proceres [Europae]; Religio ad samaritanos Christianos)* elsődleges feladata a közönség azon hányadának mozgósítása, amely segíthet a protestáns ügy

---

[110] Uo. 65.
[111] OPITZ 1962, 21.

válságának megoldásában és a katolikus terror megfékezésében. A fordító erudícióját jól mutatja a Religio-vers ciklusba illesztése; részletes elemzése a következő fejezetben olvasható.

2.2. A *Sebes agynak késő sisak Elegidiá*val közös verseinek bemutatása

2.2.1.1. Bevezetés

Ha megfigyeljük a *Scena* verssorrendjének struktúráját, azt láthatjuk, hogy nem egészen pontosan felel meg az előszóban leírtaknak: láthatólag ez a világos rend már az előszóval indított kiadásban is megváltozik. Noha az előbeszéd elvileg leírja a mű szerkezetét, itt mégsem történik nyílt utalás azokra az allegorikus figurákra, amelyek megjelennek a műben. A szereplők sorrendjét megszakítják az allegorikus szereplők: a császárok, majd a királyok után az allegorikus országalakok következnek, majd a fejedelmek, hercegek, diplomaták és hadurak bemutatása után az egyes (vallási, vagy világi) közösségek beszédei következnek egy meghatározott célcsoporthoz. Igen érdekes ugyanakkor, hogy a *Scena* címe határozottan utal ezekre az országalakokra: a cím szerint tulajdonságaikat a királyokhoz és hercegekhez hasonlóan adja elő: *"Európai színpad, szereplőivel ellátva; a királyok, fejedelmek, országok kiváló erényeit, tanácsait s tetteit, és egész Európa jelen- és jövőbeli állapotát bemutatva."*[113] (A kétféle allegorikus alaktípus a *Sebes agynak késő sisak*ban is megmarad: a *Bohemia-*, illetve *Bohemia ad proceres*-típusú versekben.) Ez a struktúra nem törekszik a két szembenálló tábor szétválasztására: nem a táborok (illetve a semlegesség) a fontos, hanem a szereplőtípusok bemutatása. A szöveg tehát e változatában is az események narratív elbeszélésétől gyökeresen eltérő utat választott; ez a módszer pedig, amely a későbbi változatokra is jellemző lesz és (minden változtatás ellenére) meghatározza a *Sebes agynak késő sisak* szerkezetét is, idehaza meglehetősen szokatlan narratív struktúra. Az nem szokatlan, hogy arcképcsarnok-szerű mű bukkan fel, ez az arcképcsarnok azonban múltbeli alakokat (mint például magyar királyokat, vagy annak tekintett figurákat) mutat be, mint Zrínyi, a Nádasdy-mauzóleum, vagy a Listius László-féle *Magyar Már*sban. Az azonban tudomásom szerint nem fordul elő, hogy ez az arcképcsarnok egy mintegy negyven alakot felvonultató, színházi metaforikát alkalmazó műben történjen, amely egy kortárs összeurópai konfliktus kusza viszonyait igyekszk árnyaltan bemutatni, ráadásul a szereplők jellemzésére kifinomult retorikai eszközöket alkalmazva. A fordító nem teheti meg, hogy ezt a struktúrát érintetlenül hagyja; ugyanakkor gyökeres változtatást nem hajt végre, az eredetit (más, később részletezendő eszközökkel) mégis közelebb hozza a magyar olvasóhoz. Annak érdekében, hogy az alapkoncepcióról képet

---

[112] JANKOVITS 2002, 64–66.

[113] *Scena Europaea, personis suis instructa. Praecipuas Regum, Principum, Rerumpublicarum, virtutes, consilia et actiones, ac totius Europae praesentem et futurum statum repraesentans.*

kaphassunk, a *Scena* előszavának megfelelő rendben mutatom be a szereplőket. Ahhoz, hogy a bonyolult, a régi magyar irodalomban mai tudásunk szerint meglehetősen ritka alapkoncepciót megérthessük, mindenképpen szükség van erre. E módszerrel elkerüljük a történeti események mechanikus felmondását, s helyette a koncepció alakulását, alakítását érhetjük tetten, a témánkul választott műhöz alkalmazkodva nem történetírói, narratív, hanem szemtanúi, leíró jellegű nézőpontból. Talán kiderül majd, hogyan hordozza magában ezen utóbbi, látszólag objektivitásra törekvő nézőpont azokat a rejtett befolyásoló és értékítéletet tartalmazó elemeket, amelyeket a későbbi változatok propagandisztikus éllel hoznak a felszínre, s reményeink szerint az is nyilvánvalóvá válik majd, hogy miben különbözik az irat szerkesztésmódja egy egyszerű röpirat durva, egyértelmű metaforikájától. Az előszóban felvázolt alapsémát azonban két ponton meg kell változtatni ahhoz, hogy egy a *Sebes agynak késő sisak*ra majd jól alkalmazható rendszert kapjunk. Az egyik problémát már érintettem: az allegorikus szereplők kimaradnak az előszó leírásából; hogy miért, arra a típus részletes bemutatásánál kísérlek meg választ adni. A másik probléma a jelentős terjedelmi különbség: az összevetésből kihagyom azokat a figurákat, akik nem szerepelnek az *Elegidiá*ban; az *Elegidia* és a *Sebes agynak késő sisak* közti eltéréseket külön fejezetben elemzem. Úgy tűnik, a latin verziók közti kihagyások a koncepció szereplőtípusait alapjaiban nem befolyásolják; de ahol valami áthallás talán mégis érezhető, természetesen be fogom mutatni a *Scená*ban szereplő párhuzamokat. A szögletes zárójelben szereplő szám a *Sebes agynak késő sisak*ban elfoglalt helyre utal. A seregszemlét az egyes figurákra vonatkozó történeti háttér ismertetésével kezdem, majd azokat az eszmeáramlatokat, műfajokat és beszédmódokat elemzem, amelyek markánsan alakítják a versciklus magyar változatát.

2.3.2. Az *Elegidia* és a *Sebes agynak késő sisak* verseinek bemutatása

2.3.2.1. A versciklus első verse[114]

A leglényegesebb eltérés a *Sebes agynak késő sisak*ban az *Elegidia* verssorrendjéhez képest, hogy II. Ferdinánd német-római császár a versciklus éléről annak közepébe kerül: ennek talán az lehet az oka, hogy a királyi Magyarországra és Erdélyre szakadt magyarok politikai és vallási ellentétét megtestesítő figuráról van szó.

Elégia: a pozitív, de önhibáján kívül bajba jutott uralkodó

Noha talán azt várhatnánk, hogy **V. Frigyes, pfalzi választófejedelem** [1.], a cseh „téli király” (1596–1632) az idealizált, dicsőítő verssel méltatott alakok közé kerül, de a

[114] A jobb tájékozódás érdekében a részletesen megvizsgált szereplőket félkövér betűvel, a rá vonatkozó leglényegesebb történeti információkat pedig dőlt betűvel emeltem ki.

hányatott és kudarcokkal teli élete okán ez a beállítás meglehetősen hiteltelen lett volna: teljesen aláásta volna a [legalábbis látszólagos] szemtanúi hitelességet, amely a versek egyik igen fontos törekvése: nem dicsőítés, hanem apológia írása a szerző szándéka. *A választófejedelmet a cseh rendek 1619-ben választották meg királyuknak, II. Ferdinánd Habsburg uralkodó ellenében. Noha a cseh trónt a fehérhegyi csatában (1620) elveszítette, s hamarosan maga Pfalz is a bajor választófejedelem, Miksa uralma alá került, a háborút protestáns szövetségeseinek segítségével haláláig folytatta. Habár néhány nap erejéig (György Frigyes Baden-durlachi őrgróf és Weimari Bernát csapatai segítségével) sikerült visszanyernie fejedelemsége felett az irányítást, uralma nem lehetett tartós. Hitt Tilly gróf igéretének, hogy ha feloszlatja az őt támogató, mintegy harmincezer főnyi sereget, megtarthatja birodalmát; miután csapatait feloszlatta, Tilly hadai kiűzték Pfalz földjéről.*

Pfalz helyzetének konszolidációját nem érhette meg; a vesztfáliai békének (1648) köszönhetően fia, Károly Lajos visszakapta Alsó-Pfalzot. Johann Joachim Rusdorf, az Elegidia *szerzője Frigyes haláláig diplomataként szolgálta az uralkodót, majd utódát is.*

Az *Elegidiá*ban a vers csak másodikként szerepel: az első helyen a II. Ferdinándról szóló vers áll; a magyar változatban azonban a német-római császár a versciklus közepében kap helyet. A sorrendcsere mögött másolási hiba helyett talán indokolt erősebb protestáns hangoltságú koncepciót sejteni; az eredetiben a császár elsőként való szerepeltetése egy olyan politikai látásmódot jelezhet, mely a vallási-politikai törésvonalak mentén szétszabdalt német területek ellentétét a birodalom egységének megtartásával reméli megoldani; talán ez a momentum is Rusdorf kompromisszumkeresését mutatja. A latin sorrendje azonban nem csupán a császár iránti tiszteletet mutathatja: a háborúskodás okaként nem Frigyest, hanem a császár nagyravágyását sugallhatja.

A magyar versben két eltérés van az *Elegidiá*hoz képest; az egyik a vers elején, a másik pedig a végén található. A magyar változatban koncepcionális sajátosság, hogy igyekszik bemutatni szereplőinek származását; ami megkönnyíti a figurák közötti tájékozódást. Ezt a fordító rendszerint a vers elejére illesztette be; ez esetben is így történt, hiszen Frigyest Nagy Károly örökösének mondja; emellett leírja birodalmának helyét is. Az előbbi utalásban egyértelmű a propagandisztikus él: Frigyes annak a császárnak a leszármazottja, aki a Német-római Császárság megalapítója, tehát teljes joggal formálhat jogot arra, hogy maga is császár legyen. A vers befejező strófájában még lényegesebb különbség van: hangsúlyozza, hogy Frigyes bukásának, és a kirobbant háborúskodásnak oka nem a „tisztkívánás”, s nem is csupán a „köz igazság” és a „hitbéli szabadság” védelmezése, hanem a téli király környezetében lévő hamis tanácsadók és árulók is voltak. Ez pedig kihat a

záró konklúzióra is: nem csupán az ártatlanság, hanem a bűnösség is napvilágra kerül majd: az, hogy ki árulta el Frigyest, helyzetének válságosra fordulásakor a napvilágra kerül. Ezzel mintegy kibontja a latin több darabjából (mint a Hohenlohéról, vagy Ansbach-ról szóló versből) összeilleszthető értelmezését; itt is tettenérhető az eredeti burkolt vádjainak nyílt kimondása, s kiterjesztése olyan versre is, amelyben az eredetileg nem szerepelt.

2.3.3.1. Vituperatív epigrammák 1.: a protestáns ügy két árulójának bemutatása

Keresztély, **Anhalt-Bernburg** hercege [2.] V. Frigyes főtanácsosa (1568–1630); *a fehérhegyi csatában a protestáns cseh hadak fővezére volt. Kancellárként fontos szerepe volt mind Frigyes és Erzsébet angol hercegnő házasságának létrehozásában, mind Frigyes cseh királlyá választásának előkészítésében; e tervek kudarcáról szól a vers. A fehérhegyi csata után Dániába menekült. 1623-ban Ferdinándhoz pártolt, aki cserébe visszaadta neki a választófejedelemsége feletti uralmat.*

Keresztély a szerencse forgandóságára hívatkozva védekezik az őt ért vádak ellen: csakis a szerencse rosszra fordulása okozta, hogy az igaz ügy kudarcot vallott: ő hiába volt kiváló tanácsadó (s itt a negatív szereplőkre jellemző öndícséret eszköze is előkerül), a bölcsesség nem győzheti le a szerencsét. Figyelemreméltó, hogy Baden-Durlach őrgrófja éppen ellenkező tartalommal használja a szerencse érvét: ha eddig balsors is sújtotta a protestánsok ügyét, a szerencse, illetve Isten akarata még a javukra fordulhat, ha kitartanak. Amellett, hogy a fordítás tartalmilag követi az eredetit, két elemmel is kiegészíti azt. Már a második-harmadik verszakban egy mitológiai toposzt told be, mely a szerencse hatalmát mutatja az erény felett: Árgustól is ellopták “Juhno” teheneit, pedig neki száz szeme volt. Elképzelhető, hogy innen hiányzik egy strófa, hiszen Árgus esete és Mercurius leírása között hiányzik az összekötő elem, mégpedig az, hogy a tolvaj maga Mercurius volt. A kézirat külsején nem látszik, hogy itt valamilyen zavar lenne, a tartalmi hiányosság azonban kétségtelen: nem tűnik valószínűnek, hogy a vers az olvasóra bízná a két motívum összekapcsolását. A következő két strófában egy antik történeti párhuzamot is betold az eredetihez képest: az erényes, ám kudarcot vallott Hannibál történetét; ez a betoldás is kicsit sután fogalmaz, hiszen nem tudjuk meg, mi történik a hadvezérrel. Elképzelhető, hogy itt a versciklus romlott másolata javításra szorul, s az eredetiben itt “Sürö nyeressegel / Véget éré hadának” helyett “Sürö veressegel / Véget éré hadának” állhatott.

A magyar változat mitológiai betoldása azt sugallja, hogy Anhalt bukását nem pusztán a vakszerencse okozta. Ha figyelembe vesszük, hogy a versciklus során visszatérő – s mindig a fordító által beillesztett – motívum Mercurius, mint a csalárd politikus megtestesítője (aki a Hohenlohe-versben Machiavellivel kapcsolódik össze), felvetődik az az értelmezés is, hogy Anhaltot nem a szerencse forgandósága, sokkal inkább politikai machinációk, csalárd árulás

vezette félre.

Mindkét antik eredetű betoldással az első strófában megfogalmazott, a sors által bajba sodort tanácsos szájába adott (ám a többi vers tanúsága szerint feltehetőleg a szerző által hamisnak vélt) bölcsességet illusztrálja: a szerencse hatalma felette áll a bölcsességnek. Az eredetiben lévő *quirites* (polgárok) kifejezést a magyar változat "olasz urak, / Híres Rómaiak"-ként adja vissza.

Joachim Ernest, Ansbach őrgrófja [3.] (1603–1625). *A háború előtt a Protestáns Unió egyik alapítója, a háború elején V. Frigyes szövetségese, a cseh seregek egyik vezére; a fehérhegyi csatavesztés után kiegyezett Ferdinánddal, és a császár oldalára állt.*

A magyar versciklus már a rendhagyó, cím alatti leírásban is elítéli a grófot, összhangban a magyar vers tartalmával: „Az Frigyes[115] Fejedelmek Hadainak vezere, Hadnadgya, ki az Frigyes Fejedelmek szöveczéget elöszöris bontotta föl, es Fridericus Czaszárnak Joszágat pénzen atta el." Míg a latinban a motivációról nem esik szó – nyilván grófságának megtartása a szereplő célja –, a versciklus egyik legélesebben bírált alakjának árulását a magyar változatban kizárólag az anyagi haszon motiválja: többször is kiemeli, hogy az őrgróf pénzért árulta el a protestáns szövetséget. A magyar vers az *Elegidia* maró iróniáját, mellyel a szereplő árulását dicséri, átveszi ugyan, ám utána részletesen is – immár irónia nélkül – kifejti az eseményeket. A már az eredetiben is negatív jellemzést a *Sebes agynak késő sisak* még hangsúlyosabbá teszi: míg a latin változat az irónia eszközével gúnyolja ki, addig a magyar vers nem csupán a főszövegben, hanem az említett alcímben is árulóként bélyegzi meg az őrgrófot. Az utolsó strófában így írja le a pártütő álnokságát:

„Sok szép ajanlásra,
Mint égy velös konczra,
Békellettem Spinolával,
En nagy Summa pénzben,
Hitem s Uram ellen,
Alkuttam Bavárussal,
Friderik váravál,
Ilyen Jószágával,
Az Palatinátussal." [116]

Mint számos alkalommal, itt is értelmi zavar gyanítható a szövegben: Ansbach nem Friderik várával, jószágával és a Palatinátussal, azaz Pfalzzal alkudott meg, hanem "Friderik várára, / Illyen Jószágára, / Az Palatinátussal" (vagyis azzal együtt).

[115] Itt 'szövetséges' értelemben.
[116] RUSDORF-PRÁGAI 2006, 109.

A fordítás első két strófája önálló invenció; Trója bukásának történetét Dictys nyomán eleveníti fel; eszerint azt Aeneas árulása okozta. Dictys történetét a *Sebes agynak...* Komlovszki Tibor által feltételezett szerzője, Prágai András is elbeszéli (a kérdésről a szerzőséggel kapcsolatos fejezetben részletesen is szó esik majd). Elképzelhető, hogy nem csupán a ma rendelkezésünkre álló, hibás variáns, hanem már annak eredetije is sérült volt; a másolatból több helyen (Európa, Gondomar) is hiányzó sorok, és a számtalan pontatlanság mindenesetre erre látszanak utalni.

2.3.4.1. Laudatív epigrammák 1.: Frigyes állhatatos hívei

György Frigyes, Baden-Durlach [4.] őrgrófja (1573–1638). *V. Frigyes egyik legkitartóbb híve; lemondott választófejedelmi címéről fia javára, hogy Frigyest katonai vezetőként segíthesse. Sereget toborzott a téli király támogatására, 1622-ben Wimpfennél azonban vereséget szenvedett Tillytől. 1627-ben már a dánok tábornokaként harcolt a protestáns szövetségért, Holsteinnél azonban újabb vereséget szenvedett. Ezek után visszavonult a politikai és fegyveres harcoktól.*

A magyar versben szereplő két latin sor (2-3.) Ovidius: *Amores*ének I. könyvéből származik (9. vers, 4. sor)[117]; ezek az *Elegidiá*ban nem szerepelnek. A formai megoldás, amellyel a magyar változat zökkenőmentesen illeszti a latin hexametert Balassi-strófába, figyelmet érdemel. A fordítás követi az eredetit, ám a példaanyagot bibliai, illetve antik történeti anyaggal (Venteslaus, Lysimacus, Acháb, Saul) egészíti ki, s ezen a ponton is jelentősen kiegészíti az értékrendet: az őrgróf több ízben is az Isten akaratára hívatkozik. Szavaiban rejtett vád is van: „Gyalázatos frigyre, / Hirem vesztesere, / Nem veszek be Tanaczlást.”[118] Bizony többen vannak az iratban, akik igen, sőt, Ansbach egyenesen a Habsburgokkal kötött megegyezéstől várja hírének fennmaradását.

Ez a magyar vers is tartalmaz Trója-utalást: Nesztórt, a legidősebb harcost állítja párhuzamba a protestáns tábor idős hadvezérével. Figyelemreméltó a Peloponesus-plenepotensus elírás, annak tükrében, hogy a *plenipotentia* mindenhatóságot, teljhatalmat jelent; a másoló egészen bizonyosan tudott valamennyire latinul, még ha a trójai mondakört az első másolás idején kellő mélységben nem is ismerte; e hibáját, illetve Nesztór nevének „Neszter” eltorzítását később sem javítja. A magyar változatban érdekes betoldás az őrgróf ősz szakállának említése:

„Kedves szép Hazámért,

Hit szabaczágaert,

---

[117] OVIDIUS 1961, 41.
[118] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 109.

Le kötottem magamat,

Hogy az koporsóban,

Nem viszem addiglan,

Szép vén ősz szakállomat,

Ha engedi Isten,

Míg nem hozom helyben,

Az én igasságomat.”[119]

Az *Elegidia* mindössze ősz fürtöket említ, s azt sem ebben az összefüggésben. Az ősz szakáll, mint az idős ember becsületének szimbóluma szintén az iratban szereplő ősi toposzok sorába illik; legismertebb példája a régi magyar irodalomban Ilosvay Selymes Péter Toldi-históriája.

János György, Brandenburg őrgrófja [5.] majd **Jägerndorf** hercege (1577–1624*). V. Frigyes hűséges híve, az 1620-as fehérhegyi csatában a sziléziai protestáns csapatok vezetője. A csatavesztés után is kitartott a felkelés mellett. Miután a katolikus seregek Magyarországra szorították, Bethlen csapataihoz csatlakozott. A Habsburgok elleni harc közben, Lőcsén halt meg, 1624. március 12-én; Kassán temették el.*

Jägerndorf azon kevés szereplő egyike, akinek halálára is célzás történik a latin változatban (így tudható, hogy ez a darab biztosan 1624 eleje után keletkezett); a magyar vers a részletekről is tájékoztat, így arról is tud, hogy az őrgrófot Kassán temették el. A magyar verzió új eleme a háztűznéző-kép, amely visszatér a Csehország Európa nemeseihez-fejezetben is, valamint a Pirrus Epirota-párhuzam is. A másoló, valószínűleg az Aeneis-történet Pürrhoszának hatására összeolvaszt két azonos nevű antik szereplőt, Vergilius: Aeneiséből, illetve a római történelemből; innen van, hogy Trója ostromáról ír Rómáé helyett, a hadi elefántok említése azonban kétségtelenné teszi, hogy ez utóbbiról van szó; a hadvezér története Plutarkhosznál szerepel.[120] Míg az eredetiben Jägerndorf Bethlen barátjaként jelenik meg, addig a *Sebes agynak…* költője “kis katunának”, “szolgának” nevezi; ezzel a retorikai fogással is kiemelve Bethlen nagyságát. A kortárs források szerint Jägerndorf egyébként inkább vendégként és tanácsadóként, mint szolgaként élt Bethlen udvarában. A herceg alakját, amely régóta ismeretes a korszak történeti szakirodalmában, legújabban Jankovics József mutatta be.[121] Az ő érdeme, hogy fény derült a versciklus egyik homályos szöveghelyére, igaz, ő e hely azonosítása nélkül fejti meg a kérdéses sorokat. A vers utolsó strófája így hangzik:

---

[119] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 110.
[120] PLUTARKHOSZ 2001, I, 21.

„Hallottam volt régen,
Hogy vezerli Isten,
Szegeny ember szándékát,
Mert Nemzeczégemnek,
Kassán fujtatta megh,
Az jó Halál parsittyát,
Lészen mégh valaha,
Hogy testemnek hamva,
Támaszt ugyan gyámolát.”[122]

Jankovics a helyet a következő Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő Kalauz*ában fellelt idézettel fejti meg: „Vaj fojtotta volna meg az Úristen még pásittyában ezt a gazságot!”[123] A teljes strófa ismeretében érthetővé válnak a sorok: a herceg családjának utolsó sarja; s a „jó”, azaz igaz ügyért való hősi halál nem magát Jägerndorfot, hanem nemesi nemzetségét fojtotta el, utolsó sarjának elragadása által. A részt maga Wesselényi Ferenc nádor, a máskülönben művelt és irodalomkedvelő férfiú sem értette; vélhetőleg nem ismerte magát a szövegösszefüggést, csak töredékes formában emlékezett rá.

2.3.2.2. Elégia 2.: a protestáns oldalon álló, de bizonytalan helyzetű politikus

A következő szereplő helyzete szinte azonos Frigyesével: jóindulatú, de a vészt megállítani nem tudó figuráról van szó. **Keresztély Vilmos, Magdeburg** érseke [6.], majd (házasságkötése után) adminisztrátora (1587–1665). *A harcban az 1625-ös launeburgi szövetségtől kezdve a protestánsok oldalán harcolt, váltakozó sikerrel; 1628-ban megfosztották tisztségétől. Gusztáv Adolf segítségével azonban visszatért Magdeburgba (1628); ekkor szövetségesként igyekezett az erdélyi fejedelmet is megnyerni. Védőként részt vett a város pusztulásával végződött ostromban, Tilly seregei ellen; sebesülten a császáriak fogságába esett, majd a jezsuiták hatására katolikus hitre tért. A prágai békében (1635) anyagi kárpótlást kapott.*

A vers mottója valószínűleg egy a korban elterjedt közmondás, mely Balassi *Szép magyar komédiájá*ban is megtalálható, itt “Késő imár süttve” formában.

A latin versben szereplő utalás a Keresztély által uralt területek veszedelmére bizonyosan nem Magdeburg hírhedt ostromára vonatkozik, hiszen az csak a latin versgyűjtemény kiadásának idején történt (1631 április 20).

A magyar versciklus címét adó közmondás a harmadik strófában található: „Sebesitet

---

[121] JANKOVICS 2006.
[122] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 111.
[123] Az adat a *Nyelvtörténeti szótár*ból származik, amely a *Kalauz* 203. oldalára utal, idézi JANKOVICS uo. 105.

Agynak / Kesö ir az Sisak” alakban. Ez a közmondás két latin változatban is ismert: „clipeum post vulnera sumit” (azaz sebek után ragad pajzsot), illetve ennek egy, a harmincéves háborúhoz talán még inkább illő változata: „serum auxilium post proelium” (a csata után késő a segítség). Ennek ellenére, mint látható, a latin epigrammában ezek nem egyike sem található meg.

Beniczky Péter verses közmondásgyűjteményét olvasva (*A közönséges magyar Példa beszédekrül*, Nagyszombat, 1664) abban a vers egyik közmondásához rendkívül hasonló tartalmú (és azonos versformájú) ’köz példabeszédet’ találunk. A vers első strófájának vonatkozó része: “Valaki magaban, / jol megh nem gondollya, az alkalmattossagot, / Hoszú Aranyzással, / kézij forgatással, / nyila nem lövi Tuzokat.” Ugyanez a mondás Beniczkynél: “Ne pengessed ijad / Soká ne iránzad / Ha varjat akarsz lőni” (61. vers).[124]

2.3.4.2. Laudatív epigrammák 2.: a protestáns oldal (idealizált) hadvezérei

Az egyik legifjabb szereplő hadvezér, egy rövid élete ellenére is jelentős pályát befutott hadúr, **Keresztély, Braunschweig-Wolfenbüttel** [7.] hercege (1599–1626), *a protestáns unió egyik fontos hadvezére és politikusa. Harcolt a spanyol Habsburgok ellen a németalföldi területeken, Orániai Henrik seregeiben; a harmincéves háború elején azonnal Frigyes oldalára állt, és seregeivel végigpusztította Vesztfáliát. 1622-ben, a höchsti csatában vereséget szenvedett Tillytől; még ebben az évben elveszítette bal karját, melyet ezüstből készült végtaggal pótolt. 1623-ban újabb vereséget szenvedett Tillytől, Statlohn mellett, de új sereget szervezett, és két év múlva ismét felbukkant a német fejedelemségek területén. Korai halálát a katonai táborokban igen gyakori járvány okozta.* Azok közé a protestáns hősök közé tartozik, akit már életében is kultusz vett körül; ez érezhető a vers hangulatán is.

A latin versciklusban talán ő az egyetlen, aki egy, a római korban élt germán hős nemzetségének utódjaként lép fel. A párhuzam aligha szorul magyarázatra: a római önkénynek a Habsburgok császársága, a galloknak a protestáns németség felel meg. (A *Sebes agynak késő sisak* tartalmilag kiegészíti a latin versek nyitását Brennus gall hadvezér tetteinek részletesebb leírásával, míg az eredeti csak utalást tesz a herceg származására.) A vers végén egy igen érdekes utalás kimarad a magyar változatból: a római invázió ellen sikerrel védekező germán hadvezér, Arminius (Kr. e. 16-Kr. u. 21) nevét a *Sebes agynak késő sisak* nem említi. A német öntudat egyik fontos hőséről van szó, akinek sorozatos győzelmei a Rajnánál (melyek leghíresebbje a teutoburgi csata volt) megállították a rómaiak előrenyomulását. Martin Luther felhasználta a Tacitus által megörökített ókori hadúr alakját, hogy azt

[124] RMKT XVII./12. 1987, 157.

krisztianizálva saját pápaság elleni harcával állíthassa párhuzamba; Arminius kultusza a későbbi korokban is a germán nemzeti öntudatot erősítő fontos történelmi példák egyike volt. Hasonlóság Keresztély és Arminius között, hogy mindketten már fiatalon kitüntették magukat a harctéren. A latin versciklus másik antik utalása a népét Róma kedvéért eláruló Flaviusra történik; ezen utalás éle egyértelműen a protestáns árulók ellen irányul, akik jelentős része Braunschweig urai közül került ki.

Ebben a versben is megfigyelhető egy fontos változtatás a magyar versciklusban, amely végigvonul a magyar változaton: az *Elegidiá*val ellentétben a *Sebes agynak...* itt is konkrétan megnevezi a spanyol Habsburgokat mint ellenséget. Az utalás jó helyre került, hiszen, mint rövid életrajzában már szóba került, Keresztély először a spanyol Habsburgok elleni küzdelemben, Németalföld urának, Orániai Henriknek seregében tüntette ki magát.

I. Károly Emánuel [8.], **Savoya** hercege (1562–1630). A hercegi címet 1580-ban kapta meg. A spanyolok ellen viselt háborút. Katolikus, de a két nagyhatalom közti helyzete miatt a protestáns unióval rokonszenvezett. Noha nyíltan nem szállt szembe a Habsburgokkal, igen korán, még 1619-ban kétezer zsoldost küldött a protestáns cseh rendek megsegítésére, akiknek vezére Mansfeld volt. Savoya éppen ebben az időben fejezte be a spanyolok ellen vívott háborút.

A magyar vers nem gyáva uralkodóról, hanem két hatalom között egyensúlyozó politikusról szól. A herceg jellemzése mindkét versben pozitív, ám míg a latinban Károly Emánuel a mérleg nyelve két nagyhatalom harcában, addig a fordító az uralkodó visszafogottságát, megfontoltságát emeli ki. A latin változat elején található utalás a távolra ható lándzsa és a közelharcra utaló kard ellentétére épít. A vers utolsó strófáját az eredeti alapján javítottuk; úgy tűnik, hogy a „nem tudom, mint leszen” kifejezés nem a vers szerves része.

Peter Ernst [9.], **Mansfeld** grófja**,** *a német protestáns unió egyik igen jelentős hadvezére volt (1580–1626); a hasonló nevű németalföldi spanyol hadúr törvénytelen fia. Legkorábbi harci tapasztalatait Magyarországon, a tizenötéves háborúban szerezte; ekkor még a császári sereg szolgálatában. Noha hithű katolikus volt, a protestánsok ügye mellé állt: Károly Emánuel savoyai herceg szolgálatában avatkozott be a harmincéves háborúba, már annak kezdeti szakaszában. Önellátó zsoldoscsapatok élén harcolt a Habsburgok ellen; e hadviselési mód egyik első alkalmazójaként tartják számon. Miután elfoglalta Plzent, a fehérhegyi csata előtt (1619-ben) súlyos vereséget szenvedett a csehországi Záblatnál, Tilly csapataitól. Ezután felajánlotta szolgálatait Ferdinándnak, s nem avatkozott be a fehérhegyi csatába. Hamarosan azonban visszatért Frigyes oldalára, aki csehországi csapatainak*

parancsnokává nevezte ki. Mansfeld Wieslochnál, 1622-ben vágott vissza Tillynek, s még ugyanebben az évben, Fleurusnál a Córdoba vezette spanyol hadat is sikerült legyőznie. Jakab angol király jelentős összeggel támogatta; 1624-ben meglátogatta Londont, ahol hősként ünnepelték. A következő évben csatlakozott IV. Keresztély dán király seregéhez, amellyel közösen betört az északnémet területekre. 1626-ban Bethlen Gáborral közös hadmozdulatokat tervezett, csapataik egyesülését azonban ez év tavaszán Wallenstein megakadályozta. Miután több vereséget mért Mansfeldre (a legsúlyosabbat Dessaunál), seregeit saját, pihentebb csapataival fél Európán át üldözte. (Ekkor, Felső-Magyarországra érve történt Bethlen Gábor és Wallenstein seregeinek találkozása, amelyről később részletesen is szó lesz). Mivel Bethlen kiegyezett Ferdinánddal, a császári hadak pedig, valamivel jobb állapotban lévén az övénél, nem hagytak fel csapatainak üldözésével, kénytelen volt feloszlatni seregét. (A magyar történetírás a kudarcot Mansfeld késlekedésével, a német pedig Bethlen megalkuvásával magyarázza). Ő maga egy kisebb csapattal Velence irányába fordult, hogy a semleges területen gyűjtsön erőt és újabb sereget; ezen útja közben, Dalmáciában érte a halál, amelynek okozója a legyengült seregeket gyakran megtizedelő járvány volt.

A versciklus latin és magyar változatában egyaránt legkorábbi ura, a savoyai herceg után szerepel. A magyar változat itt is, mint oly sok helyen, arra törekszik, hogy a sztoikus életbölcsességet antik történeti példák segítségével tegye érzékelhetőbbé, megfoghatóbbá; a vers végén pedig bibliai példa alkalmazására is sor kerül, amely minden bizonnyal szintén a fordítót dícséri. A sztoikus bölcsesség ezúttal is közvetlen kapcsolatban áll a történeti eseményekkel, illetve a hadúr életútjával: arra céloz, hogy azok a protestánsok, akik életében megvetették (mint az a röpiratokból kiderül, a katolikus gúnyolódás céltáblája is volt, részben törvénytelen származása, részben előnytelen külseje, beteges soványsága és nyúlszája miatt), halála után hiányolják majd a hadvezért. A sorok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a vers mikor íródott, de elképzelhető, hogy Mansfeld halála körüli időpontban (1626-ban).

Johann Ernest, Szász-Weimar hercege (1594–1626) *a protestáns unió hadvezére [10.] a dán uralkodó szolgálatában. Mansfelddel jött Magyarországra, Bethlen seregeinek támogatására (lásd a Mansfeldről szóló jegyzetet). Selmecbányánál vesztette életét, Wallenstein seregei ellen harcolva.*

Két rövid betoldás szerepel a versben: először Numa Pompilius rendelése Janus templomáról, majd a Matathiás vezette zsidók és a IV. Antiochus vezette szeleukida hódítók harcáról; ez utóbbit a fordító a vallási indítékok szerepének hangsúlyozására toldja be.

Matathiás próféta a zsidó nép igaz hittel felvértezett védelmezőjének megtestesítője, s a magyar változat topikus bibliai betoldásait erősíti. A szereplő halálát mindkét változat megjeleníti, ezúttal a magyar helyszínre való utalás a magyar versből is elmarad. Ez a darab egyértelműen gyászvers, ephitaphium műfajába sorolható; s ezen a ponton felsejlenek a versciklus szerkezetének humanista poétikából származó – másutt részletezendő – alapvonalai. A hadúr halálának időpontja (akárcsak Mansfeldé) megegyezik a versciklus keletkezési időszakára esik; akárcsak ott, a szereplő itt is az utókortól kéri érdemeinek elismerését.

Érdekesség, hogy a magyar változat szerzője a Párkákat halálként fordítja; noha szívesen használ mitológiai elemeket önálló betoldásként is, itt (vélhetőleg az aktualizált vallási párhuzam miatt) eltekint ettől.

2.3.3.2. Ellentétes beékelés: vituperatív epigramma 2.– a protestáns ügy árulója

György Frigyes, Hohenlohe grófja [11.], *a cseh seregek egyik vezére (1569–1645). Frigyes tanácsadójaként és szövetségeseként vett rész a fehérhegyi csatában; később, 1624-ben a császáriak oldalára állt. Mivel a protestánsok ügyének egyik fontos politikusa volt, átállása nagy visszhangot váltott ki, s példáját számos protestáns (s azon belül is elsősorban evangélikus).választófejedelem és őrgróf követte; e folyamat a prágai békében (1635) teljesedett ki, amelyben a korábban Gusztáv Adolfot, illetve a svédeket támogató választófejedelmek nagy része kiegyezett a császárral.*

Az eredeti vers 1624 után keletkezett: Hohenlohe a műben szereplő protestáns árulók egyike. Csakúgy, mint Joachim Ernest, Ansbach őrgrófja esetében, a magyar versek a protestáns árulót keményebben jellemzik, mint Rusdorf. Az eredeti ironikus öndícséretét a magyar változat ismét kifejti, megmagyarázza, akárcsak von Ansbach esetében. A fordító változatában Hohenlohe a csalárd Mercurius, illetve a lipsiusi értékrenddel hagyományosan szembeállított (bár valójában ellentmondásos viszonyban lévő[125]) Machiavelli tanítványa; a magyar változat szerzője önállóan alkalmazza az újsztoikus érvrendszert, hogy az árulást még egyértelműbben ítélje el. A versciklus fordításában kitapinthatóan jelen van az „álkonfessziók” politikai műfaja, amelynek reprezentatív darabjai közül talán Káthay Mihály, a Bocskay István megmérgezésével vádolt katolikus kancellár monológjai emelhetők ki leginkább, amelyet legutóbb Ács Pál elemzett.[126] Ez esetben tehát a neolatin eredeti ironikus öndícsérete a magyar hagyományban élénken jelen lévő álgyónásával feldúsulva jelenik meg a fordításban, szabad folyást engedve a szereplővel szembeni indulatnak, akárcsak Ansbach

[125]Lipsius katolizálása előtt egyetlen alkalommal említi meg Machiavellit: azt mondja, nem érti, miért gyűlölik oly sokan a reneszánsz gondolkodót. Nem véletlen, hogy katolizálása után ezt a részletet törli művéből.
[126] Ács 2001.

monológja esetében. Az árulás megidézett mintáinak, „tekintélyeinek” eltérése igen beszédes: míg Káthay Voluptas és Epikurosz követője,[127] Hohenlohe Mercuriust és Machiavellit idézi fel az áruló mestereként. A sztoikus oppozíció helyébe (virtus a voluptas, Epiktétosz pedig Epikurosz ellen) egy államelméletileg megalapozott, protestáns averzió kerül, amely magát az általában vett politizálás, tehát a negatív értelembe vett udvariság ellenfelének tartja. Ha megtörténik az álkonfesszió izgalmas műfaji sajátosságainak átfogó bemutatása, ebben e versciklusnak jelentős helye lenne.[128]

Machiavelli a* Sebes agynak késő sisak*ban. “Machiavelli iskolája”

Niccolò Machiavelli a reneszánsz Itália egyik legnagyobb hatású, ugyanakkor legkétesebb visszhangot kiváltó államelméleti gondolkodója; magyarországi utóéletének átfogó bemutatására Bene Sándor monográfiája, részletesebb vizsgálatára pedig többek között Kaposi Márton tanulmányai tettek kísérletet.[129] Az elemzők egybehangzóan állapítják meg, hogy a gondolkodó műveiből nem is elsősorban *A fejedelem*, hanem a Livius-kommentárok voltak elterjedtek. A sokat emlegetett és elemzett gondolkodó a *Sebes agynak késő sisak*ban is előbukkan. Hohenlohe, a protestáns ügy egyik árulója monológjában a következőképpen fogalmaz:

“Az Chehek Hadának,
Az Uy királyságnak,
En voltam elsö oka,
De az Uy vendéget,
Mely hamar kedvelte,
Szivem oly hamar Rontá,
Ezt Machiavellus,
És az Mercurius,
Az Scholákban tanulta.”[130]

Mielőtt Machiavelli szerepéről szólnánk, ki kell térnünk egy igen jelentős különbségre a latin és a magyar versciklus között: míg a latin monlógok sohasem tartalmaznak önkritikus megjegyzéseket, a magyar változatban ilyesmi többször is előbukkan, mint ahogyan az az idézett részletben is látható. Hohenlohe különösen hajlamos az önkritikára: szerinte ő Anhalti Keresztély „méltó halált érdemel”; noha ezen ’elszólás’ megbontja az eredeti retorikai

[127] RMKT XVII/I. 371.
[128] Egy ilyen irányú kísérlet előmunkálatai már megtörténtek, nem csupán Ácsnál, hanem többek között Téglás Jenő könyvében, illetve Somogyi Katalin szakdolgozatában is (TÉGLÁS 1928, SOMOGYI 2004.).
[129] BENE, 1999, illetve KOSJÁR, 1960, KAPOSI, 2005.
[130] Rusdorf–Prágai 2006, 117.

szerkezetét, s erősen ellenkezik a vers rejtett iróniájával, a magyar olvasó számára egyértelművé teszi Hohenlohe szerepét.

Az elemzők egyöntetűen hívják fel a figyelmet Esterházy Miklós izgalmas levelére, melyben a katolikus főúr Machiavelli iskolájáról beszél:

"Ez az erdélyi fejedelem [Bethlen Gábor] ... hitemre, mind rabbá teszi az embereket... és ha Isten nem könyörül rajtunk, összeadván az pogánysággal magát, az szent egyház helyett bizony Matianellus [!] scholájában viszen bennünköt, *s végre megtagadtatja Istent az emberekkel.*"[131]

Míg itt a vád Bethlen Gábor ellen irányul, a versciklusban a protestáns ügyet eláruló választófejedelmeket illeti. A vád nem kevesebbet jelent, mint hogy a protestáns tábor elárulóit a *Sebes agynak késő sisak* fordítója istentagadónak tartja: az igaz ügyet elárulók elvtelen 'machiavellisták,' akiknek a vallás csupán a hatalom eszköze. Machiavelli iskolájából ugyanis a reneszánsz gondolkodóval vitatkozó iratok szerint azt tanulhatjuk, hogy a fejedelem vallásának megválasztását nyugodtan tekintheti eszköznek a hatalom megszerzése, illetve megtartása érdekében. Aki pedig a vallást csak a politika eszközének tekinti, az nem lehet az igaz vallás híve (bármelyik mellett is áll az értelmező). Mondani sem kell, hogy a 17. század első felében mind protestáns, mind katolikus közegben aligha találhatunk súlyosabb sértést, mint azt, ha valaki Machiavelli iskolájával hoznak kapcsolatba. (Esterházy vádja elgondolkodtató: a mindig higgadtan mérlegelő, érdekeit előrelátóan szem előtt tartó fejedelem képétől e vád nem esik messze, még akkor sem, ha hithű reformátusságához nem férhet kétség. Bethlen Gábor és a vallás viszonya még nem teljesen tisztázott: aki toleranciáját szeretné kiemelni, a katolikus Bibliafordítás támogatását, illetve a szombatos Péchi Simon kancellárságát hozza szóba (akinek eltávolítására mai tudásunk szerint politikai, s nem vallási okból került sor),[132] aki pedig intoleranciáját hangsúlyozza, az udvari papjának, Geleji Katona Istvánnak munkáit emeli ki. A Bethlen elleni vádak másik fele, Bethlen mohamedánsága már régi, Szapolyai Jánostól kezdve ismeretes politikai, illetve történetírói rágalom az erdélyi fejedelmek ellen; ezek a hiedelmek élénken éltek a nyugat-európai köztudatban, olyannyira, hogy még egyik-másik modern monográfiában is megjelenik a mohamedán Bethlen Gábor alakja.[133] Bethlen köztudottan a török segítségével került hatalomra, s a birodalom támogatásával tudott a térség jelentősebb politikai tényezői közé emelkedni, s ez elég is volt az ellenpárt tagjainak a vádhoz. E Bethlen-ellenes

[131] Idézi a felsoroltakon kívül PÉTER 1986.
[132] Dán 1987. 141–175.
[133] YATES 1993. 54. 1. lábjegyzet. A monográfia feltehetőleg Andreas Libavius, kortárs alkimista-pamfletíró politikai vádját idézi, távolságtartás vagy reflexió nélkül. Libavius szerint a törökkel cimborálás vádja Frigyest és Anhalt urát illeti, akik a mohamedán hitre tért Bethlennel cimborálnak (*Wohlmeinendes Bedencken*).

propaganda sokrétűsége miatt nem lehet e dolgozat tárgya; ehelyütt megelégszem azzal az utalással, hogy minden politikailag, vallásilag vagy erkölcsileg gyanús elemmel, így még a rózsakeresztesekkel is kapcsolatba hozták az erdélyi fejedelmet. Megszokott katolikus röpiratbeli ábrázolásai az udvari bolond, a róka, vagy a nyúlvezér (anyanyúl) figurája.[134]
A versciklusra visszatérve figyelemreméltó sajátosság, hogy az eredetinek nem része sem Machiavelli, sem Mercurius emlegetése: azok tehát valamelyest elhajlítják, módosítják, illetve nyíltabbá is teszik az eredeti vádjait. Machiavelli iskolája tehát az istentagadás vádját tartalmazza; de talán még súlyosabb értelemben, mint az istentelenség, hiszen a protestáns ügy cserbenhagyói az igaz vallás ismeretében árulják el az Istent, ami mindenképpen súlyosabb vétség, mint az Isten puszta tagadása. Az ateizmusvádak tehát, amelyek a politikai és vallási küzdelmek diskurzusának ekkor már szerves részei, rétegződnek, s e versciklust illetőleg nem érthetjük be e vád általános használatával.[135] Minden bizonnyal ezt a többletjelentést a magyar versciklus adja hozzá az eredetihez. A vád természetesen nem merül ki ebben az egyetlen utalásban: a Religio-vers szamaritánus-példája e vád részletezését, kifejtését tartalmazza.

2.3.4.3. Laudatív epigrammák 3.: Frigyes hadvezérei

Henrik Mátyás, Thurn grófja [12], *a cseh protestánsok egyik vezetője, diplomata és hadvezér (1567-1640). A Habsburgok ellen felkelő cseh országgyűlés nevezte ki fővezérré 1619-ben sikereket ért el, június elején zsoldosaival Alsó-Ausztriába vonult, és Bécs falait ostrommal fenyegette, erre azonban nem került sor. A fehérhegyi csata után Velence szolgálatába lépett, és nem sokkal ezután visszatért a harcba, a svéd király szolgálatában. 1633-ban, Stettinnél vereséget szenved Wallensteintől. Thurn volt a cseh rendek képviselője a Bethlen Gáborral folytatott tárgyalásokban, s kezdettől fogva Erdély és a protestáns szövetség egymáshoz való közeledésén munkálkodott. Levelezésben állott Rusdorffal is, akivel céljaik közösek voltak.*

A fordítás a rövid verset ezúttal csak közmondásokkal gazdagítja, annak ellenére, hogy Thurn és Bethlen Gábor közt történetileg igazolhatóan személyes kapcsolat is volt. A gróf képviselte a protestáns cseh rendeket a Bethlennel való tárgyalásokban, akkor is, mikor Bethlen Gábort meghívták a cseh trónra; ezen felül hadúrként is egymás oldalán harcoltak a fehérhegyi csatát megelőző időszakban, majd azt követően Bethlen Erdélyben is vendégül látta.

---

[134] Hruschka 1891.
[135] BENE 1999. 367.

Horace Vere, a Tilburyben található Vere bárója [13.], az angol csapatok vezére Pfalzban (1565-1635). V. Frigyes még a fehérhegyi csatavesztés előtt apósához, I. Jakab angol királyhoz is fordult segítségért, tőle azonban ekkor még mindössze kétezer főnyi támogatást kapott; a vers erről az akcióról emlékezik meg. Az angol hadakat Vere vezette, aki korának egyik legjelentősebb angol hadvezére volt. A szereplőt mindkét vers a protestáns erőkhöz hű katonaként ábrázolja; a viszonylagos sikertelenséget nem a hadvezér rossz szándéka, hanem az angol király elégtelen támogatása okozza. Ezen a ponton is érvényesül a versciklus szereplőinek közvetett módon való bemutatása: Jakab királyt a nevében szóló vers nem marasztalja el nyíltan, Vere monológja azonban elárulja, ki hibáztatható seregeinek vereségéért.

Hans Michael Elias von Obentraut [14]**.** Frigyes pfalzi választófejedelem egyik hadvezére, lovassági tábornok (1574-1625). A fehérhegyi csata után a dán király szolgálatában harcolt; az alsó-szászországi Seelze-nél, a Tilly seregei elleni harcban vesztette életét, 1625. október 25-én. Alakja az *Elegidiá*ban is az önfeláldozást testesíti meg; személyét halála után irodalmi kultusz vette körül.

Különösen fontos betoldást tartalmazó darab: a magyar vers felét az ifjúság harcra biztatása teszi ki, mely az *Elegidiá*ból teljesen hiányzik. Ebből a betoldásból is jól látható, hogy a fordító jól ismeri az egyes szereplőket, s tudja, hogy a "német Mihály arkangyal" katona-mártír alakjához fűzhető ez a buzdítás a leghatásosabban. Obentraut természet- és Istenellenesnek mondja az ellenséget, és főként vallási és nemzeti indokokra hivatkozik. A harcra való buzdítás, noha a német ifjakat szólítja meg,.természetesen a magyar olvasónak szól; igen különös, hogy míg a latin eredeti nem említi az ifjak nemzetiségét, a *Sisak* igen.. A magyar vers saját antik példaanyag (Hector figurája Vergilius: *Aeneis*éből, illetve Codrus Hérodotosz*: Görög-perzsa háború* című munkájából) segítségével mutatja be a népéért önmagát feláldozó hadvezért. A hosszú betoldással a vers terjedelme majdnem kétszerese az eredetinek (egy latin disztichonnak általában egy magyar Balassi-strófa felel meg): az eredetileg mindössze négy disztichon hosszúságú verset hét strófányira duzzasztja. A betoldott három szakaszban a hadúr a Bene Sándor által is több ízben elemzett,[136] a vallásosság eszmevilágával szoros kapcsolatban álló paráznaság-toposz hitetlenségre vonatkoztatott használatával hívja fel a "nemes ifjúságot" a bűn elleni harcra, azaz saját példájának követésére; a katolikus erőszak Isten- és természetellenességét hangsúlyozva:

"Nosza jó vitézek,
Semmit ne féllyetek,
Az idegen Nemzettül,

[136] BENE 2001.

Örizzük Hazánkot,
Hitünk szabaczágát,
Ez Rút Förtelmes Néptül,
Mert lám mind vallassal,
Mind Fajtalansággal,
El Fajult az Istentül.

Isten s az Természet,
Mindent tisztán Nemzett,
Utállya az Rútságot,
Az oktalan állat,
Ki szemérmet nem lát,
Ez ocsmány bujaságot,
Nem szenvedheti el,
Hát mi hogy tűrjük el,
Ez undok gyalázatot.”[137]

Míg Rusdorf tartózkodik az igaz vallás védelmének nyílt említésétől (bár sugallja, hogy tragédia történik, s hogy vannak, akik azt életük árán is megpróbálják megakadályozni), a *Sebes agynak...* egyes részleteiben – ilyen még a *Religio*-fejezet – a fordító nyíltan felszólít erre.

2.3.3.3. Vituperatív epigrammák 3.: két démonizált figura

Az elemzésem tárgyát képező versciklusban is határozottan érezhető az a fölény, amellyel **Albrecht Wallenstein** [15.] császári tábornok bírt a többi jelentős császári hadvezérrel szemben; ugyanakkor Tilly alighanem rá céloz (akivel egymást váltva birtokolták császári hadak főparancsnoki tisztjét), mikor azt mondja, hogy érdemeivel mások dicsekednek. *Wallenstein (1583–1634) a Habsburg Birodalomnak tett szolgálataiért számos címet kapott II. Ferdinándtól; többek között Mecklenburg, Friedland és Sagan hercegi méltóságát. A cseh származású tábornok karrierjét a fehérhegyi csata előtti háborús időkben alapozta meg: zsoldosai segítségével Ferdinánd kezére játszotta a cseh protestánsok hadikincstárát, amely nagy hasznára volt a pénzszűkében lévő császárnak. A harmincéves háború vezető császári hadvezére; az önellátó zsoldoshadsereg egyik első alkalmazója.*

[137] RUSDORF–PRÁGAI 2006. 120.

Hadseregét nagy körültekintéssel szervezte meg, hatalmas birtokaira támaszkodva: ezek állították elő a sereg szükségletét fedező árucikkek többségét. Híres volt asztrológia iránti érdeklődése; maga is készített horoszkópokat. Johannes Kepler készített számára egyet, amely röpirat-formában is napvilágot látott, s nagy jövőt jósolt neki. Számos győzelméért 1623-ban kapta a császártól Friedland hercegi címét. E birtokának központját, Gietschint mintavárossá alakíttatta; a prágai várban is jelentős építkezést indított, amelynek végeredménye, a Wallenstein-palota a mai napig otthont ad a cseh parlamentnek. 1628-ban ő állította meg IV. Keresztély dán király északnémet területeken történő előrenyomulását; 1631-ben ő vívta Gusztáv Adolffal a lützeni csatát, melyben a svéd király életét vesztette. Híres volt arról, hogy egyéni hatalmi érdekei mellett kizárólag katonái érdekeit tartja szem előtt. Hatalma csúcsán mintegy százötvenezer katonát irányított; katonai ereje a Katolikus Ligában, sőt, magában Ferdinándban is félelmet keltett. A császár a Liga fejedelmeinek nyomására már 1630-ban elbocsátotta a császári hadak főparancsnoki tisztéből, de a Gusztáv Adolf vezette svéd beavatkozás miatt csakhamar visszahívására kényszerült. Ebből a küzdelemből még inkább megerősödve került ki, így hatalmától tartva a Katolikus Liga 1634-ben végleg árulónak nyilvánította, és birtokán, a csehországi Egerben meggyilkoltatta. Vesztét egyre vérmesebb hatalmi ambíciói, és a Ligán belüli hatalmi ellentétek okozták. A közvetlen indok Regensburg Weimari Bernát általi elfoglalása volt: Wallenstein, miután taktikai hibát vétett és nem erősítette meg a fontos birodalmi várost, itt nyíltan szembeszegült Ferdinánd akaratával, s seregeivel a bajor tél miatt visszatért csehországi birtokain lévő táborhelyére; s a tábornoknak ezúttal már nem volt kellő ereje, hogy Bernát seregeinek legyőzésével helyrehozza a hibát. Ferdinánd tanácsadóira hallgatva kivégeztette, Deveroux kapitány zsoldosaival[138]*. Életének viharos eseményeit számos kortárs röplap, röpirat, beszámoló, történeti munka, életrajz, majd később dráma és regény feldolgozta.*

A magyar változat átveszi a hadvezér gátlástalan öndícseretét. A fordítás az eredetiben lévő Pannónia-utalást kibővíti, és beemeli a versbe az eredetiből hiányzó toposzt is, olyannyira, hogy e változatban Wallenstein maga is szinte elismerőleg szól a magyarokról; ezen a helyen a hazával szembeni fordítói elfogultság felülírja a retorikai elvet, amely szerint a negatív szereplők nem mondhatnak olyan dolgot, amely jóleshet a hallgatónak, hiszen azzal e negatív szereplő bizonyos mértékig pozitív megvilágításba kerül:

"Amaz *vitéz népő,*
Nemzetem emésztő,
Bő földű Pannóniát,

[138] FRANZL 1989. 262–263.

Lám fölzavartam volt,
Az Magyarországot,
Németek koporsóját,
És meg fenyegettem,
Az után ellenem,
Ne kösse fel szablyáját."

Az eredeti lakonikus tömörségű mondata ("törvényt adtam a pannonoknak") azonban nem csupán a minősítésekben tér el az eredetitől: míg a latin változatban Wallenstein uralma alá vonja Pannóniát (hiszen a történetírói toposz valójában erre utal), a magyarban a hadvezér csak fenyegetőzik, ráadásul vélhetőleg a magyarok iránti félelemből. Ez a (szinte bizonyosan a fordítónak tulajdonítható) vélekedés abból a történelmi tényből táplálkozik, hogy Wallenstein 1621-ben Mansfeld csapatait üldözve Felső-Magyarországon járt, s szembekerült Bethlen Gábor seregével, azonban némi habozás után a hadvezérek nem vállalták az ütközetet. Önmagában az a tény, hogy Bethlen kitért volna Wallenstein hírhedt 'vasbordásai' elől, még nem lenne meglepő, hiszen az ő seregeinek a mozgékony lovasság voltak a fő fegyverei, és taktikáját ennek megfelelően a kisebb rajtaütésekre alapozta; a források azonban arról számolnak be, hogy a nagy hírű császári tábornok maga is kitért a csata elől. Akkor már mindkét sereg kimerült volt, s így nem került sor a csatára. A német történetírás még a legutóbbi időkben is előszeretettel állítja be Bethlent egyszerű, műveletlen, esetleg mohamedán haramiavezérnek: gyakorlatilag ugyanazokkal a vádakkal illeti, mint a korabeli katolikus propaganda. E furcsa vélekedésnek az ellene folytatott propaganda mellett valószínűleg az is oka lehet, hogy Wallenstein ellenfelei közül csak őt nem tudta megverni: Wallenstein kultusza uralja a német történetírást, míg ellenfelei ennek folytán leértékelődnek. Hasonló kultusz övezi nálunk magát Bethlent, illetve az északi államokban a svéd Gusztáv Adolfot; ezekről az e szereplőkről szóló részekben ejtek szót. Wallensteinről számos regény, színdarab és monográfia született; a leghíresebb talán a történészként is jelentős Friedrich Schiller Wallenstein-trilógiája. Annak ellenére, hogy a cseh protestáns főnemesség gyakorlatilag az ő révén töröltetett el a történelem színpadáról, a cseh történetírás a nemzeti öntudat egyik meghatározó korai képviselőjeként, cseh nemzeti hősként tekint Wallensteinre; magyar szempontból azonban Bethlen Gábor és az önálló Magyarország ellenfeleként igen negatív megítélés alá esik. Alakjához kapcsolódó, hírhedt magyar érdekű történet még, hogy a kortárs beszámolók szerint ő volt az, aki megmérgeztette Zrínyi Miklós apját, Györgyöt, mert az gyávasággal vádolta meg a generalisszimuszt; a harmincéves háború idején Zrínyi György Wallenstein parancsnoksága alatt harcolt a protestáns seregek ellen.

A magyar változat Wallensteint "üllyü"-höz, azaz ölyvhöz, illetve oroszlánhoz hasonlítja. Csak a magyar változatban szerepel utalás Wallenstein egyik kudarcára. A dán királyt fenyegetve a hadvezér így szól: "Meg né Haragiczon, / Mert magam sem Tudom, / Mint járok az Tengeren." A fordító itt arra utal, hogy a dánokat a német területekről szinte teljesen kiűző Wallensteint a tengerparton fekvő Stralsund városa állította meg az előrenyomulásban 1628 tavaszán. A császári seregek fővezérének nem volt flottája, mivel az északnémet Hansa-városok tartottak attól, hogy azokat Hollandia ellen fordítaná, s hajóikkal nem támogatták. Az utolsó sorokban mindkét verzió Wallenstein nagyszabású terveit említi: e sorok szerint a hadvezér Európa ura kíván lenni; a hadvezért sokan vádolták azzal (s talán nem is alaptalanul), hogy a császári trónra tör.

2.3.3.3.1. Exkurzus. Egy magyar nyelvű röpirat és forrása Wallenstein meggyilkolásáról

A Hubay Ilona által szerkesztett, főként az Országos Széchényi Könyvtár anyagát tartalmazó röpirat-katalógusban[139] egy olyan magyar nyelvű irat lelhető fel, amely Wallenstein halálával kapcsolatos. Még az esemény bekövetkeztének évében, 1634-ben látott napvilágot, Lőcsén, Brewer Lőrinc nyomdájában. A mű teljes címe mindent elárul tartalmáról*:*

" Reovid, de igen bizonyos Relatio, arról: miként ez jelen való 1634. Esztendőben, A die 12. Januarii, usque ad ultimum Februarii, Arulo Albertus Wallensteiner, Meckhelburg [sic], Fridlandt, Sagan és Grosglogau Hertzegh; azon kívül négy fő fő Személyeckel, az mi Kegyelmes Urunknak, II. Ferdinánd Császárnak Fö Generalissimussa; Elsőben Pilsna nevő városban, az hol Generalis Quartiria volt, És annak utánna, Egra nevő városba Cseh országban, keresztyén fejedelme s minden érdeme felett való Kegyelmes Ura, és az Austriai ház s az egész Imperium ellen való álnok Practikáló cselekedeti, s feltött czélul viselt hamis csalárd árultatása miatt, méltán érdeme szerént lött büntetése, és gyalázatos ki-menetele. Sokaknak példájokra. Justus es domine et rectum judicium tuum. Levtschoviae, Typis Laurentii Breweri, M. DC. XXXIIII."

A beszámoló a kor egyik nagy visszhangot kiváltott politikai botrányáról szól: az egyre szaporodó, s a röplapokon is terjesztett vádak Wallenstein árulásáról császára ellen, s a Katolikus Liga (s azon belül is főként Miksa bajor herceg) végül elérték céljukat: II. Ferdinánd kénytelen volt meggyilkoltatni. A vádaskodások arról szóltak, hogy Wallenstein, országrésznyi területek és Európa egyik legnagyobb fegyveres erejének birtokában a cseh korona, illetve a német-római császári trón megszerzését tűzte ki célul (a röpiratokénál jóval finomabb stílusban, de erre utal az *Elegidia*, illetve a *Sebes agynak késő sisak* szövege is (ez utóbbit idézem):

---

[139] HUBAY 1948. 122. Az irat 562.a. jelzettel szerepel; a 121.oldalon illusztrációként a mű címlapja látható. RMNy-száma 1597.

"Az alkalmatosság,
Már nagyobbra izgat,
Nagyobb dolgot indítok,
Egész Európának,
Minden országinak,
Csak egy igát csinálok,
Ha végben vihetem,
Minden Nemzeteknek,
Egy Törvént, s utat szabok."[140]

A generalisszimuszt céljainak elérése érdekében elkövetett titkos levelezéssel, illetve a protestánsokkal való egyezkedéssel is vádolták. Ezek az állítólagos titkos levelek röpirat formájában meg is jelentek: ezekben Wallenstein a cseh koronát kéri Gusztáv Adolftól, annak hatalmának csúcsán, a német-római császári koronáért cserébe.

A *Rövid, de igen bizonyos Relatio* mindeddig feltáratlan forrása a következő német nyelvű, hely nélkül megjelent irat: **"***Kurtze, aber doch wahrhafftige Relation Dessen, was von dem 12. Januarij dieses lauffenden 1634. Jars an, biß auff den letzten Februarij, mit Albrecht von Wallenstain, ... sich zugetragen hat ...*[141] " A megjelenés ideje megegyezik az események idejével: 1634. A Magyar Tudományos Akadémia régi nyomtatványokat tartalmazó gyűjteményében fellelhető magyar, valamint a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothek anyagában fellelhető német nyelvű irat vizsgálatakor az látszott a legfontosabb kérdésnek, hogy az irat császárpárti hangvétele átesett-e valamilyen változáson a fordítás során, azon túl, hogy röpirat nyelvezetén jól érezhető a fordítás-jelleg. Tele van tévesen írt névalakokkal, s – a korabeli német röpiratokhoz hasonlóan – latinizmusokkal is.

Az egyértelműen császárpárti irat nyomdahelyeként Lőcse szerepel. Noha a felső-magyarországi város Bethlen Gábor uralma idején erdélyi fennhatóság alatt állt, Bethlen maga is szívesen tartózkodott itt, s a protestáns nyomtatványok egyik fontos kiadója működött benne, 1634-re megváltozott a város helyzete. A húszas években a város egyik legfontosabb települése volt a hét felső-magyarországi vármegyének, amelyet Bethlen megszerzett a harmincéves háborúba való beavatkozása során. Wallenstein halálának idejére azonban I. Rákóczi György már befejezte tárgyalásait Habsburg Ferdinánddal, és – egyéb előnyökért cserébe – lemondott e vármegyékről a császár javára, így Lőcse is visszaszállt a Habsburgok kezére. Ebben a helyzetben természetes, hogy a propaganda igyekezett a császár elárulásának

[140] RUSDORF–PRÁGAI 2006.
[141] ÖNB jelzete 7059-B. Alt. Mag.

a korban leghírhedtebb büntetéséről, a császári erők egykori fővezérének bukásáról beszámolni. Más kérdés, hogy egy ilyen radikálisan császárpárti irat milyen eredményre számíthatott a protestáns többségű városban.

Az irat állításai a harmincéves háború eseményeit csak felületesen ismerő emberek számára is kétségbevonhatók. Az, hogy Wallenstein olyan ember lett volna, akit a császár kegye érdemtelenül emelt fel a porból ilyen magasra, illetve hogy meg kívánta szerezni a német-római császári koronát, mégpedig azzal a módszerrel, hogy egyszerűen kiirtja az egész osztrák Habsburg-dinasztiát: olyan állítások, amelyeket ma már nehéz komolyan venni. A korban azonban az egymásnak ellentmondó katolikus és protestáns híresztelések, híradások, röpiratok között rengeteg vád érte Wallensteint, mind katolikus, mind pedig protestáns oldalról. A röpirat szerzőjének egyszerűen csak csokorba kellett gyűjtenie ezeket a vádakat, és a tábornok fejére olvasni úgy, hogy az utolsó néhány hét eseményeihez illeszkedjenek. Az irat egyik furcsasága, hogy az árulónak kikiáltott nagyúrral szintén árulás végez; ez pedig egybevág a *Sebes agynak késő sisak* értékítéletével, amely szerint a Habsburgok és híveik mindig csellel, ármánnyal élnek, Mercurius és Machiavelli tanítványaiként. A drámai jelenet, amikor Wallenstein jövendő gyilkosai szembetalálkoznak a tábornok inasaival, s azok intik őket, hogy ne ébresszék fel zajukkal az alvó Wallensteint, bekerült Schiller nevezetes drámatrilógiájába is.[142] Általában is igaz, hogy Schiller erre, illetve ehhez hasonló beszámolókra támaszkodik, amikor bemutatja főhősének bukását. A röpirat igyekszik elhárítani minden vádat, amely szerint II. Ferdinándnak tudomása lett volna erről a gyilkosságról: a hadúr által megkörnyékezett Ferdinánd-párti főurak személyes akciójaként állítja be a tettet. Ez megint nem teszi túl valószínűvé az elbeszélést, hiszen a valóban szent uralkodóként beállított Ferdinánd tudta nélkül egy ekkora politikai és katonai fontosságú hadurat és politikust aligha lehetett volna félreállítani. Habár az irat eleje nem, az elbeszélés vége levélformát imitál, amely Ferdinánd császárnak beszélné el az eseményeket. Ezután a röpirat külön pontokba szedve sorolja fel, hogy miket kell megfontolni a történéssel kapcsolatban: a tett elkövetői nem nyúltak Wallenstein kincseihez, mert nem haszonlesés vezette őket; negyven katona elég volt hozzá, hogy véghezvigye a gyilkosságot, pedig az a tábornok egész seregétől körülvéve tartózkodott a csehországi Egerben. Az irat emlékeztet a lützeni csatára, amelyben noha Gusztáv Adolf elesett, a svéd király vesztét nem sikerült győzelemre váltani. Wallenstein ezért máskülönben hű embereit vádolta, saját hibáját rájuk hárítva; s ki is végeztette néhányukat (közülük a leghíresebb Hagen). Ezért is megbűnhődött a generalisszimusz, mint híveinek elárulásáért. A mű legvégén egy Wallensteint orcázó, ismert

[142] SCHILLER 2002.

latin vers található (több Wallenstein-életrajzban is szerepel); ez a tábornok tulajdonságát állatok viselkedéséhez hasonlítja.
Az utolsóval egyetérthetünk: valóban úgy halt meg, mint egy kutya; az eset azonban legalább olyan rossz fényt vet Ferdinándra, mint az orgyilkosság áldozatára.

Batthány Ádám könyvjegyzékeiben[143] három példányban is szerepelnek német nyelvű röpiratok, amelyek Wallenstein halálának körülményeivel foglalkoznak; tekintettel azonban arra, hogy az eseményről jónéhány mű beszámol, s a leírás nem teljes, ezeket nem lehet pontosan azonosítani; csak annyi bizonyos, hogy nem a lőcsei kiadványról van szó. Ez után a találat után nem meglepő, hogy a Zrínyi-könyvtár anyagában is fellelhető volt egy hasonló tárgyú irat, amelynek leírása a következő: *Alberti Fridlandi, Perduellonis Chaos, sive ingrati animi abyssus.*[144] Liber in folio 4. recte per modum Calendari, sine membrana.

Villiers, George [16.], **Buckingham** hercege (1592–1628). *Angol diplomata, a harmincéves háború korának egyik legvitatottabb személyisége. A kortársak szerint Jakab királyhoz homoerotikus kapcsolat fűzte; ennek halála után Károly király bizalmát is sikerült elnyernie. A vers mindkét változata elmondja pályájának legfontosabb eseményeit: előbb házasságon alapuló szövetséget szeretett volna létrehozni I. Jakab király és a spanyolok között (ami ellen Rusdorf angliai követségekor röpiratot is írt (amelyről Rusdorf magyar érdekű művei közt már esett szó), majd, miután ez meghiúsult, rábírta az uralkodót, hogy üzenjen hadat a spanyoloknak. Mivel Jakab hamarosan meghalt, fiának, I. Károlynak lett kegyence, aki a herceg tanácsára szintén házasság útján a franciákkal kötött szövetséget, a Richelieu vezette katolikus nagyhatalommal sem sikerült tartósan szövetséget létrehozni: ahelyett, hogy az angol diplomácia kihasználta volna a spanyol-francia rivalizálást, Buckingham és Károly személyes sértettségeken alapuló politikája újabb háborúhoz vezetett. Az angol parlament, amely már évek óta Buckingham terveinek ellenfele volt, az alkalmat kihasználva perbe is fogta a herceget. Miután az általa a franciák ellen indított háború La Rochelle-nél kudarcba fulladt (1627), a herceget meggyilkolták.*

Rusdorf Buckinghamet is személyesen ismerte. Angliai követsége idején ellentétbe kerültek egymással; Krüner szerint az ő közbenjárására távolították el Rusdorfot Londonból; ugyanakkor ezzel az időviszonyok ellenkezni látszanak, hiszen míg Buckingham 1628-ban meghalt, Krüner szerint Rusdorf 1629 novemberében szűnt meg angol követ lenni; az mindenesetre bizonyos, hogy politikai ellenfelek voltak. A latin vers leghamarabb Buckingham pályájának vége táján, 1627-ben vagy azután keletkezhetett, hiszen tud az angolok franciák elleni támadásáról, eszerint tehát a ciklus legkésőbbi darabjai közül való; a

[143] KOLTAI 2002, ???
[144] ÖNB jelzete BE.5.M.42.

Spinoláról szóló vers is feltehetőleg ebben az időben keletkezett. A latin versciklus utal Villiers címére: “Okosan élve Fortuna tünékeny adományaival sok mindent elvégeztem, és *nevemhez méltó dolgokat* vittem végbe.” Bár a *Sebes agynak késő sisak* ezt az ironikus utalást nem veszi át; nem érdektelen, hogy Rusdorf a herceget a korábbi Buckinghamek gonoszságával szurkálja: miután III. Richárd és VIII. Henrik idejében e birtok urát felségsértés miatt lefejezték, s ezzel a hercegi családok kihaltak, Jakab király csak 1623-ban adta újra birtokadományként a balszerencsés területet, kegyence, Villiers számára, akit ilymódon Rusdorf az angol király elleni fondorkodással vádol.

A magyar vers utolsó strófájában tapasztalható értelmi zavart az *Elegidia* vonatkozó részlete megnyugtatóan tisztázza: Buckingham arról beszél, hogy minél inkább szereti a király, annál inkább gyűlölik az alattvalók és a rendek; a rendek említése, mely csak a magyar változaban szerepel, teljesen helyénvaló, mivel az angol parlament rendjei kezdeményeztek pert Buckingham ellen.

2.3.4.4. Laudatív epigrammák 4.: a protestáns ügy mellett álló uralkodó

A magyar szempontból legfontosabb és leginkább eszményített szereplő kétségtelenül **Iktári Bethlen Gábor** [17.], (1580–1629), 1613-tól erdélyi fejedelem. *Uralkodása alatt élte az Erdélyi Fejedelemség történetének egyik legfényesebb időszakát. Ehelyütt életének csak a harmincéves háborúval összefüggő eseményekre térünk ki. Többször is beavatkozott az összeurópai konfliktusba; egyike volt azoknak, akik igen korán felismerték a cseh felkelés jelentőségét. A háború kitörése utáni évben, 1619-ben megtámadta Ferdinándot; ennek során Felső-Magyarország jelentős része a kezébe került, megszerezte Pozsonyt és vele a magyar koronát is; a magyar rendek Besztercebányán magyar királlyá választották. A seregei elleni harcban vesztette életét a magyar versciklusban szereplő Buquoi tábornok (Érsekújvárnál), illetve Dampierre (Pozsony ostromakor, 1621-ben). A cseh és német protestáns erők azonban ennek ellenére súlyos vereséget szenvedtek: a Csehországért vívott harc a fehérhegyi csatában a katolikusok javára dőlt el, így az erdélyi fejedelem békekötésre kényszerült. A nikolsburgi békében (1622 januárjában) Bethlen lemondott a magyar királyi címről és visszaadta a koronát, ugyanakkor megerősítette a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, és jelentős területeket szerzett a Habsburgoktól (hét felső-magyarországi vármegyét és jelentős várakat: Tokajt, Munkácsot, Ecsedet). 1623-ban újra beavatkozott a háborúba, de Wallenstein németországi győzelmeinek hatására ismét békekötésre kényszerült (bécsi béke, 1624 május 8.), amely lényegében megerősítette a nikolsburgi békében foglaltakat. Miután a katolikus oldallal való megbékélése kudarcot vallott, ismét a protestánsok oldalára állt: 1626-ban nőül vette Brandenburgi Katalint, és újabb hadjáratot indított a Habsburgok ellen. Svéd*

szövetségben egy Lengyelország elleni háborúra készült, mikor váratlanul, betegség miatt meghalt.

Alakja köré valóságos irodalmi kultusz szerveződött a protestánsok körében, melynek egyik, de korántsem egyetlen külföldi példája az *Elegidia* verse. Amellett, hogy vizsgálódásunk során előkerült három további, eddig feltáratlan Bethlen Gábort dicsőítő Rusdorf-vers (ezeket a függelékben közlöm), Gömöri György adott hírt angliai kiadványok Bethlen-verseiről, melyet lengyel, angol és magyar peregrinusok készítettek.[145]

Ennek a kultusznak a katolikus propagandában megtalálható a negatív ellenpárja, amely bizonyos fokig a mai napig megnehezíti a nyugati szakirodalom objektív ítéletalkotását. A szerzőnek ezen a versen kívül még több, Bethlen alakját méltató röpirata, illetve epigrammája is ismeretes. Tudomásunk van arról, hogy *Metamorphoses Europae* című röpiratában ([Hága], 1627)[146] szintén dicsőítette az erdélyi fejedelmet, illetve Erdély népét is. Az Evangélikus Országos Levéltár őriz egy olyan, XVIII. századi másolatban fennmaradt kéziratot, mely négy darab, szintén Bethlent magasztaló Rusdorf-verset tartalmaz (köztük az *Elegidia*-belit is). Rusdorf éveken keresztül fáradozott azon, hogy Bethlent (a vele szembeni bizalmatlanság ellenére) bevonja a Protestáns Szövetségbe. Rusdorf terjedelmes levelezésében magának a fejedelemnek írt levelek is ránkmaradtak. A vers az első beavatkozás utáni időszakban, 1622 táján keletkezhetett; zárlatában utal a nikolsburgi békére, amelyben Bethlen lemondott a magyar királyi trónról.

Rusdorf verse Bethlen mértékletességének tudja be lemondását a magyar koronáról; úgy állítva be a tettet, mintha teljesen önkéntes lett volna.

Különös eltérés, hogy míg a latin változatban egyetlen mitológiai figurán, Bellonán kívül egyetlen antik mítoszbeli vagy történeti figura sem bukkan fel, addig a magyarban nem kevesebb, mint tizenhárom antik, bibliai vagy kortárs történelmi szereplő bukkan fel, amelyek mind Bethlen nagyságát illusztrálják. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a vers döntő fontosságú annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy az antik utalásokkal való feldúsítás vajon Rusdorf, vagy a fordító kezétől származhat-e; az ugyanis aligha lehet kérdéses, hogy a bibliai illetve magyar történeti példákat nem Rusdorf, hanem a fordító illesztette a versciklusba. A toposzkészlet bibliás és magyar elemeit a *Sebes agynak...* szerzője sokféle anyagból gyúrja össze, amelyek mind megfigyelhetők a hazai Bethlen panegiricus-irodalomban, illetve a rá vonatkozó politikai iratokban (mint Alvinczi Péter: *Querela Hungariá*ja),[147] illetve a nagy fejedelemmel kapcsolatos prédikációkban. Az eredeti antikizálását továbbgondolva azonban a magyar vers Hérodotoszból is merít Astyages király

[145] GÖMÖRI 1989.
[146] LOEN 1725. 219–306.

Cyrust megjósoló álmáról; a történet *A görög-perzsa háború* című művében szerepel. A történet a kortárs jelenre (illetve közelmúltra) vonatkoztatva Bethlen érkezésének magasabb, isteni indíttatását hívatott igazolni. A bibliai példák pedig pontosítják Bethlen eredetének kérdését: az Isten által felkent uralkodók Dávid, Gedeon és Saul Bethlennel való párhuzamba állítása a fejedelmet biblikus magasságokba, az igaz hit sikeres fegyverekkel való védelmezői közé emelik. A szöveg szívesen él a magyar történelemből vett példákkal: Bethlent Attilához, Mátyáshoz és Hunyadi Jánoshoz hasonlítja. A fejedelem Attila, a korban a magyarok ősének tartott hun király a nyugatiak által rettegett kardját hordozza az oldalán, ami Bethlen katonai hatalmának nagyságát fejezi ki. Talán nem véletlen egybeesés, hogy a pogány fejedelem kardja éppen egy török segítséget maga mellett tudó (ugyanakkor mégis az igaz vallást védelmező) fejedelem oldalán tűnik fel. A protestánsok szemében Bethlen Gábor valóban több volt, mint egy kicsiny nép fejedelme: a nyugati Habsburg-ellenes szövetségesek számára kulcsnak tűnt a kiszámíthatatlan, nagyerejű birodalom, a török erejéhez, habár kétségtelen, hogy ez a kapcsolat sok bizalmatlanságot is szült. Az a félelem, amelyet a németek éreznek Bethlen, illetve Magyarország iránt, több alakban is felbukkan a versben: Attila éppúgy a nyugatiakat pusztító, félelmetes keleti hadúr volt, ahogyan Mátyás is, aki elfoglalta Bécset, a vers szerint nevével éppúgy ijesztgették a bécsi asszonyok "síró gyermekjeket", mint Hunyadi Jánoséval azt a törökök tették. Mátyás bécsi sikereinek említése, amely a magyar változat leleménye, nyilvánvaló utalás arra, hogy a protestáns szövetségesek is két ízben álltak Bécs alatt, s a császárváros (s egy ízben maga Ferdinánd is) Bethlen és szövetségesei miatt veszélyben forgott. Bethlen, mint ahogyan azt a kortárs történetírók is tanúsítják (legrészletesebben talán Kemény János), szívesen vállalta a hadak vezetésével járó fáradalmakat; ez ad alkalmat a fordítónak, hogy a fejedelem tettrekészségét Hunyadi János bátorságához hasonlítsa.

A Bethlenről szóló versben megemlíti a két császári tábornokot, Buquoy-t és Dampierre-t is; e szereplők csak a magyar változatban szerepelnek; így illeszti be azokat a versciklusba.

A vers végén található utalás ("Ha ki ellenem jár,/ Mig eletem fön ál,/ Kardomat le nem Teszém"[148]) célja első pillantásra inkább az, hogy Bethlen magatartását az őt a fejedelmi trónon követők, valószínűleg I. Rákóczi György elé például állítsa. Ha azonban tekintetbe vesszük a számos másolási hibát, nem kizárt, hogy másra kell gondolnunk. Tekintettel a kétszótagú rímek versciklusbeli túlsúlyára, talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a strófa utolsó szava "töttem" lehetett. A strófa eredeti, illetve javított szövege ezek alapján a

[147] *Gondolkodók* 1979. 165–185.

megfontolások alapján a következő:

"De az köz igasság,	"De az köz igasság,
Hitbeli szabadczágh,	Hitbeli szabadczágh,
Igen nagyok *elöttem*,	Igen nagyok elöttem,
Melynek oltalmára,	Melynek oltalmára,
Boszszu állására,	Boszszu állására,
Magamat le *kötöttem*,	Magamat le kötöttem,
Ha ki ellenem jár,	Ha ki ellenem jár*t*,
Mig eletem fön ál,	Mig eletem fön ál*t*,
Kardomat le nem *Teszém*."	Kardomat le nem *töttem*."

Ha javításunk helytálló, a fordító ezen a ponton is ügyelt munkájának időszerű elemekkel való kiegészítésére, s ugyanakkor Bethlent nem élő figuraként, hanem az igazság oldalán életét áldozó uralkodóként ábrázolja, tudomásul véve a fejedelem halálát. Noha látszólag gyengíti a protestánsok pozícióit, igen figyelemreméltó, hogy mennyire jól illik az eredeti koncepcióba: a protestáns hősök sorába illeszkedik, akik életük végéig kitartottak a z igaz vallás ügye mellett. A másoló (feltehetőleg maga Zámbol Ferenc: többi tévesztésének ismeretében ez is rá látszik vallani) felfigyelt a helyzet furcsaságára: a magyar protestánsok számára kultikus, de a másolat keletkezésekor, hozzávetőleg 1670 táján már régen elhunyt uralkodó nem beszélhet magáról múlt időben, így a másoló belenyúlt a srófa végébe, nem törődve azzal, hogy a strófa első két ríme világosan mutatják a javítást. (Találunk példát erre a honi eseményeket közvetlenül nem érintő epizódok esetén is, mint ahogyan azt a Spinoláról, vagy Wallensteinről szóló fejezetekben láthatjuk).

2.3.2.3. Elégiák 3.: tehetetlen királyok panaszai

A Frigyes-vers párdarabjának is tekinthető a **IV. Keresztély**ről, **Dánia királyá**ról szóló vers [18.], (1577–1648). A dán királyt Rusdorf a balsors által lesújtott, bár az igaz oldalon álló uralkodóként mutatja be, aki osztozik Frigyes sorsában. *Miután befejezte a svédek ellen vívott háborút, 1625-ben avatkozott a küzdelembe a protestánsok oldalán, Anglia és a Németalföld anyagi támogatásával. Több német választófejedelemség uraként avatkozott a küzdelembe, de ezen birtokai és a protestantizmus védelme mellett újabb északnémet területek, illetve az északi hegemónia megszerzése volt az uralkodó célja. A dánok legfőbb ellenfele a Baltikum uralmáért vívott harcban Svédország volt; ez a rivalizálás, amely*

[148] Az idézet szövegét készülő kiadásunk javításait figyelembevéve közlöm.

sorozatos háborúkban nyilvánult meg, hátráltatta bekapcsolódásukat az összeurópai küzdelembe. IV. Keresztély kezdeti, jelentős területeket uralma alá juttató sikerei után Wallenstein seregei űzték ki a német területekről, mint ahogyan a katolikus hadúrról szóló vers ezt mind a latin, mind a magyar változatban meg is említi. (A dán király alakja felbukkan a Buckingham hercegről írott versben is.) Az 1629-es lübecki békével kötelezte magát, hogy többé nem avatkozik be a német területeken zajló harcokba, cserébe visszakapta német területeken lévő birtokait (erről a küzdelemről a Wallensteinről szóló szakaszban bővebben is szótlunk).

A magyar versek izgalmas töréneti betoldásainak egyike a dánok vérszerződéséről szóló részlet. Ennek ősforrása Saxo Grammaticus: *Historia Daniae* című munkájának első könyve, mely a XII–XIII. században keletkezett; a történet alighanem valamilyen történeti összefoglaláson (s nem kizárt, hogy a feltételezhető, az *Elegidia* és a *Sebes agynak késő sisak* közt álló latin variánson) keresztül juthatott el a magyar versbe. Mindenképpen érdekes, hogy a dán nép szokásai közül éppen a honfoglaló magyarokéval közös szokást, a vérszerződést idézi fel: nem zárható ki, hogy tudatosan utal a magyarok hasonló szokására, amellyel a szövetségeket szentesítették: mivel e szokásban éppúgy közösek a magyarok a dánokkal, mint a protestáns szövetséghez tartozásban, ugyanúgy a protestánsok mellé kellene állniuk, mint ahogyan azt a dánok (s korábban a magasztalt Bethlen Gábor) tették.

(Nem érdektelenek azonban a bizonyosan magyar eredetű részletek sem; a vers egyik közmondás egy olyan strófát tartalmaz, mely szövegszerű egyezést mutat egy 1605-ös magánlevél idézetével; erről azonban a versciklus magyar költészettel való párhuzamainak vizsgálatakor fogok részletesen szólni).

I. (Stuart) Jakab, [19.], 1603-tól Anglia királya (1566–1625) már kevésbé kedvező bemutatásban részesül. *A Skócia trónjáról Anglia uralkodójává választott Jakab uralmát a források igen ellentmondásos korszakként festik le. Kegyencek vették körül, akik kezükben tartották az irányítást; ezek leghíresebbje maga Buckingham herceg. A királyt védő vélemények szerint (s ezt az érvet már Rusdorf is használja) a béke mindenekfeletti híve volt egy olyan korszakban, amely a háború jegyében állt; külpolitikájának ingadozásai, következetlenségei ennek tudhatók be. Emiatt történhetett az a protestánsok (és Rusdorf) által nagyon nehezen értett és tolerált tény, hogy csak igen óvatosan támogatta a protestáns uniót. Ez annál is különösebb, mert az uralkodó kálvinista vallású volt; nevelője az a George Buchanan, aki korának egyik jelentős protestáns humanistája volt, s akinek irodalmi hatása, mint ismeretes, Magyarországon is érvényesült. Jakab király híres volt műveltségéről: uralkodásának kezdetén ő maga írta a* Királyi ajándék *(eredeti, görög nyelvű címén:*

Bazilikon dóron*) című munkát, amely utódja számára összegzi az ideális uralkodó erényeit. A spanyolokkal fenntartandó béke, és egy jövőbeli szövetség érdekében Jakab Buckingham herceg tanácsára fiának, Károlynak próbálta megszerezni a spanyol uralkodó leányát, Mária infánsnőt, ugyanakkor valódi rokonság V. Frigyeshez fűzte: leányát, Erzsébetet adta nőül a pfalzi választófejedelemhez. (Az eseménysorról bővebben a Buckingham hercegről szóló részben lesz szó.) Ezek a diplomáciai manőverek két rövidebb háborúhoz vezettek Spanyolországgal és Franciaországgal; ezen epizódok ellenére Jakabnak sikerült távoltartania országát a kontinensen dúló háborútól, s bár megítélése már a korban is vitatott volt, országának (mint fia, Károly esetében kiderült, meglehetősen labilis) belső békéjét is sikerült fenntartania. Rusdorf Pfalzi Frigyes diplomatájaként éppen azon munkálkodott, hogy a bajorok által kisajátított választófejedelemséget Anglia támogatásával, fegyveres úton szerezzék vissza a katolikusoktól, Jakab azonban mindezt békés úton is kivihetőnek tartotta; ezért is kereste a spanyolok barátságát. Ezt a törekvést Fülöp király, Gondomar követ segítségével a végletekig kihasználta: éveken keresztül álltatták Jakabot azzal, hogy Mária infánsnő Jakab király fiának, Károlynak a felesége lehet. A király életének utolsó, a harmincéves háború kimenetele szempontjából igen fontos epizódja kimarad a versciklusnak ebből a darabjából. Jakab élete végén beleegyezett abba, hogy az angolok néhány ezer fős expedíciós sereggel partra szálljanak Európában, hogy a protestáns ügyet védelmezzék. A sereg azonban igen rossz felszereléssel és ellátással indult el, a hideg mellett járványok is tizedelték, így vissza kellett térniük hazájukba; a segítségnyújtás tehát fájdalmas kudarccal végződött.* Ha ebben a versben Rusdorf ezt tapintatosan nem is említi meg, a sereg vezetőjét, Horace Vere-t bemutató versből azonban kiderül, hogy Jakab kevés fegyverrel, anyagi támogatással és katonával küldte a német protestánsok megsegítésére. Úgy tűnik, hogy az angol hadvezért bemutató versben valamelyest a király bizonytalansága, erélytelensége mégis okolható a helyzetért.

A Stuart Jakabról e versekben alkotott kép csak részben esik egybe a Jakab által írt, és Szepsi Korocz György által fordított *Bazilikon Dóron*ban megjelenő, idealizált tudós fejedelem képével. Mindenekelőtt a Rusdorf-vers protestáns szempontból némiképpen kritizálja az uralkodó feltétlen ragaszkodását a békéhez, ráadásul a kegyes uralkodóhoz kevéssé méltó indulatot, a vak szerelmet is említeni látszik; ezt az utalást a mindig figyelmes magyar fordító nem veszi át. Ezt aligha lehet csodálni, hiszen ez az utalás feltehetőleg a király Buckingham herceg iránt érzett homoszexuális szerelmére céloz. A magyar változatban szembetűnő, hogy míg Buckingham monológjában kétszer is említi a kegyenc urának, illetve a királynak “szerelmét” a herceg iránt, a Jakab királyról szóló versből kimarad a vak szerelem (*coecus amor*) említése, amely a béke, és a nyugalom iránti vágy mellett szerepel a latin vers

első disztichonjában.

A latin változatban Rusdorf ezzel a célzással részben talán menteni próbálja a királyt a protestantizmus elárulásának vádja alól, másrészt felfedi az uralkodó egyik emberi gyengeségét, amely sok intrika forrása volt a korban. Mint ahogyan arra a Rusdorfról szóló bevezetőben már utaltam, a pfalzi diplomata és Jakab király viszonya korántsem volt felhőtlen. Úgy látszik, e vers nem magasztalja egyértelműen a királyt: megtévesztett, erkölcsileg is esendő uralkodónak ábrázolja. A monológ, noha nem nevezi meg őket, a rossz tanácsadók (a versciklusban szereplő Buckingham herceg és Gondomar spanyol követ) tevékenységének tudja be, hogy Jakab király kezdetben hibás politikát követve a spanyolokkal akart szövetségre lépni. Érdekes retorikai fogás, hogy a vers keletkezésekor már halott király saját békekereső politikájának kudarcát belátva a protestánsok melletti harcra buzdítja Károly királyt; a versciklusban szereplő Horace Vere által vezetett angol sereg kudarca azonban, noha ehelyütt nem történik rá utalás, Jakab költött véleményét látszik igazolni, amely szerint itt az ideje egy igazán erélyes és határozott angol beavatkozásnak. (A Károly angol királyról, illetve a Horace Vere-ről szóló versekben további adalékok találhatóak a király megítéléséhez; azokat a maguk helyén mutatom be).

A vers szövegében egy fontos javítást hajtottunk végre az eredetihez képest. A Jakab-monológ az RMKT kiadásában így szerepel:

Testet köszönessel,
Külde hozzám édgyczer,
Spanyol Fülöp királyal,
Gond akkor követet,
Ki engem ugy Rá vöt,
Szép szoval baraczaggal,
Hogy baráczágoson,
Éllyünk egy más illyen,
Égy massal szomszedczagal.[149]

A strófa szövege láthatólag romlott, a latin eredeti azonban világosan utal a spanyol követre, Gondomarra, aki ezért a félrevezetésért okolható. A vonatkozó rész fordítása:

> "Ó fájdalom, a Fülöp úrral kötött álnok szerződés mind nekem, mind szövetségeseimnek bajt okozott. A hűtlen Gondomar ravasz csellel vezetett félre engem, és csalfaságával elkendőzte előttem az arcát."

Ennek alapján úgy gondolom, a strófa hibái legalább egy-két igen lényeges ponton

[149] RMKT XVII./8. 1978. 63.

biztonsággal korrigálhatóak:

"*F*estet köszönessel,
Külde hozzám édgyczer,
Spanyol Fülöp király*a*,
Gondomar követet,
Ki engem ugy Rá vöt,
Szép szoval baraczag*a*,
Hogy baráczágoson,
Éllyünk egy más illyen,
Égy massal szomszedczag*a*."[150]

Közvetlenül kapcsolódik e vershez **I. (Stuart) Károly** [20.] angol király verses monológja (uraIkodott 1625-1649 között). *I. Jakab második fia; bátyja, Henrik halálától (1612) walesi herceg. Királysága, mint ahogy a vers is említi, viharokkal teljes volt: nyíltan abszolutisztikus uralomra tört az egyre erősebben köztársaságpárti erők, az alkotmány és a parlament ellenében. Az angol polgári forradalom kitörése után perbe fogták és kivégezték; a harmincéves háborúban nem játszott jelentősebb szerepet.*

A *Sebes agynak késő sisak* itt módosít az *Elegidia* verssorrendjén, hiszen az angol uralkodót atyja, Jakab mögé illeszti. Az eredetiben szándékoltan nem így szerepelnek: apa és fia közé nem más, mint Fülöp spanyol király illeszkedik. Ennek a látszólag logikátlan sorrendnek retorikai oka van: Jakab monológja a spanyolokkal kötött frigyet, illetve Fülöp követét, Gondomart vádolja a békekereső szándék kudarcával; ezután következik a meglehetősen sunyi és ambíciózus spanyol uralkodó ábrázolása.

Károly alakjában a magyar és a latin változat egyaránt olyan ifjú uralkodót ábrázol, aki Anglia belső gondjai miatt nem képes hatékonyabban támogatni a protestánsok ügyét. Igen fontos változtatás található a magyar változatban, amely az eddig előkerült latin variánsoktól különbözik. A magyar változatba illesztett sorok Jakab háborús beavatkozásának megítélését tartalmazzák:

"Az ő [Jakab] kegyessége,
Vér ontó fegyverre,
Véletlenül fordula."[151]

A két változat zárlata némileg eltérő: míg az eredetiben az uralkodó a sors hatalmának veti alá, míg a magyar változatban Isten akaratára bízza szerencséjét; ez a változatás is az értékrendet érinti, mint az Anhalt-, vagy Obentraut-vers esetében.

---

[150] RUSDORF–PRÁGAI 2006. Az utolsó előtti sorban értelmi zavar érzékelhető.
[151] RUSDORF–PRÁGAI 2006.

2.3.3.4. Ellentétes beékelés: vituperatív epigramma 4.: a spanyol király

A latin változatban az ellentétek kedvelése e ponton is érvényesül: míg az *Elegidia* a két angol király közé illeszti a spanyol király alakját, a magyar változat utánuk, Gusztáv Adolf elé illeszti. **IV. Fülöp** [21.], 1621-től a spanyol birodalom uralkodója, Ferdinánd egyik legfőbb szövetségese (1605–1665). *Számos kisebb-nagyobb háborút vívott, amelyekben az óriási gyarmatbirodalom felett uralkodó Spanyolország csak átmeneti sikereket tudott elérni, Itália és Németalföld területén; előbbiben a franciákkal szemben diplomáciai okokból, míg utóbbiban a holland seregekkel szemben katonailag kényszerült meghátrálásra. Legfőbb ellenfele a Richelieu bíboros vezette Franciaország volt, amellyel szemben sorozatos háborúkat vívott. Jelentős kultúrapártoló, ám a körülményeket legyőzni képtelen uralkodó volt.*

A vers a királyt uralkodásának kezdetén ábrázolja, világuralomra törő királyként; a mű utal az 1627-es angol-francia konfliktusra. Hasonlóan nyilatkozik, mint tábornoka, Spinola: a protestánsok szövetségesei közötti harc fogja győzelemhez (és világuralomhoz) segíteni. Sikerének eszköze szintén nemtelen eszköz: a ravaszság, és a protestáns oldalon állók egymásra uszítása.

2.3.4.4. Ellentét: laudatív epigramma 4.: a svéd király panegyricusa

A Rusdorf-féle latin változat legidealizáltabb figurája mindenképpen **II. Gusztáv Adolf** [22.]**,** Svédország királya (1594-1632): a versciklusban vágyott megmentőként, a felszabadulás ígéreteként szerepel; mint láthattuk, a magyar változat Bethlen Gábort is hasonlóan mutatja be. *A svéd Vasa-uralkodóházba tartozó király 1611-ben került Svédország trónjára; uralkodásának kezdetén több háborút vívott a lengyelekkel és a dánokkal. Utóbbiakkal a balti területek uralmáért való rivalizálás hátráltatta belépését a protestáns szövetségbe. 1630 nyarán avatkozott a harmincéves háborúba, s 1631 szeptemberében aratta első nagy győzelmét Breitenfeldnél Tilly császári seregei fölött; ugyanő a következő év tavaszán, Lechnél újabb ütközetet vesztett Gusztáv Adolffal szemben; e csatában Tilly halálos sebet kapott. Gusztáv Adolf a Lützennél vívott ütközetben, Wallenstein hadai ellen vesztette életét, bár a csatát a svédek nem veszítették el (1632. november 16-án).*

A svéd uralkodó a latin versciklus legpozitívabb figurája; a magyarban is csak a Bethlen Gáborról szóló vers hasonlítható hozzá. Rusdorfnál nem különböznek jelentősen egymástól, hiszen nála még mindketten aktív uralkodóként lépnek fel; mint mondottuk, a magyarban ez megváltozik. Gusztáv Adolf németországi hadjárata idején számtalan röpirat és alkalmi vers

látott napvilágot, amelyben az uralkodót a Jelenések könyve-beli Észak Oroszlánjához hasonlították.[152] A háború kezdetén ezt Frigyesre is vonatkoztatták, de igazán elterjedtté a svéd királlyal kapcsolatban vált. Rusdorf értékrendjében a legmagasabb erényt azok a protestantizmus mellett álló uralkodók testesítik meg, akik képesek a Habsburgok hatalma elleni tartósan sikeres fegyveres kiállásra.

A század második felében a svéd király egy erkölcsnemesítő könyvecske főhőseként is feltűnik a régi magyar irodalomban, melynek fordítását Szőnyi Nagy István Wesselényi Miklósnak, a protestáns bujdosók vezetőjének ajánlotta. Tudomásunk van ugyanakkor arról is, hogy Johann Amos Comenius egy korábban Gusztáv Adolf személyére szabott próféciát néhány évtized múltán Zrínyi Miklósra alkalmazó kommentárral jelentetett meg egy Mikulas Drabik által készített próféciát.[153]

2.3.3.5. Ellentét: vituperatív epigrammák 5.: a katolikus tábor alakjai

A protestánsok legfőbb reménysége után a latinban Tilly, a Gusztáv Adolf elleni harc talán leghíresebb vesztese, míg a magyar változatban (még egy, a latinból hiányzó darabot, Bucquoi-t is Tilly gróf elé beillesztve) éles retorikai ellentéttel a katolikus tábor vezéralakja következik. **II. Habsburg Ferdinánd,** [23.] *császárként 1619-től uralkodott (1578-1637). Károly főherceg és Margit bajor hercegnő gyermekét a jezsuiták nevelték Ingolstadtban. Az uralkodó híres volt protestánsellenességéről. Magyarországi ellenreformációs törekvéseinek Erdély mellett az ekkor többségében protestáns rendek koronázási hitlevele állta útját, melyet még 1618-ban, magyar királlyá választásakor fogadtattak el vele. Amikor a protestáns cseh rendek a II. Rudolftól kapott, jogaikat garantáló felséglevélre hivatkozva fellázadtak Ferdinánd ellen, helyzete rövid időre ingataggá vált: a Matthias Thurn vezette cseh hadak (szövetségben az osztrák protestáns rendekkel) eljutottak Bécs alá, és körülzárták a várost. Egészen a mai osztrák történetírásig hat az a pátosz, amellyel a mindvégig a városban maradó, és a cseh rendek zaklatásait a várban is szilárdan elviselő Ferdinándot bemutatják a kortárs császárpárti források; ezek szerint a császár meg volt győződve róla, hogy Isten védelme alatt áll, és a protestáns lázadók, azaz az igaz hit ellenségei elől semmilyen körülmények között nem szabad meghátrálnia. Noha a források szerint csak az imában bízott, hónapokon keresztül levelekben szólította fel tábornokait (főként a közelben állomásozó Buquoi-t és Dampierre-t) arra, hogy segítsék meg szorult helyzetében. A történet szerint az utolsó pillanatban érkezett a segítség: a Hofburgban népes követséggel tartózkodó cseh*

[152] A témát a számos német és angol röpiratkatalóguson kívül Carlos Gilly tanulmánya is részletesen tárgyalja (GILLY, 1997.)

rendek éppen inzultálni kezdték a mindvégig nyugodtan viselkedő királyt, amikor Dampierre vértesei betörtek a várba, és biztos helyre menekítették az uralkodót. A hadiszerencse ekkor a császáriak oldalára állt: míg előtte sorozatos vereségeket szenvedtek (mint például Plzen, s egész Morvaország elvesztése), a fordulat után Wallenstein, Tilly, Dampierre és Buquoi, illetve a spanyol Spinola sorozatos győzelmei elvezettek a sorsdöntő fehérhegyi csatához (1620). A fordulatot sokan annak tulajdonítják, hogy Bajor Miksa (Alsó-.Ausztriáért cserében), illetve III. Fülöp spanyol uralkodó segítséget nyújtott a császárnak; ez (a dinasztikus kapcsolatokon túl) végső soron annak köszönhető, hogy a német-római császári koronáért való versengés során alkut kötöttek egymással. Az e csatában egymással szembenálló erők nagyságáról különböznek a vélemények; a császáriak feltehetőleg jelentős túlerőben voltak (ez ágyúik számában is megmutatkozik: tizenkilenc löveggel rendelkeztek, míg a protestánsok csak tízzel). A fehérhegyi csata után a legyőzött Csehországban is erőszakos rekatolizációt és protestánsüldözést indított. Bethlen Gábor a nikolsburgi békével (1622) elérte, hogy (noha a fejedelemnek le kellett mondania a magyar királyi címről), a protestánsok szabad vallásgyakorlatát garantáló, még Bocskai István által kötött bécsi béke (1606) rendelkezései érvényben maradtak. 1629-ben, miután Keresztély dán királlyal megkötötte a lübecki békét, adta ki Edictum Restitutionis *című, nagy vihart kavart határozatát, amely a németországi protestánsokat az 1552 óta elfoglalt egyházi javak visszaszolgáltatására kötelezte. Ekkor hatalma csúcspontján állt, s ez a katolikus államokból is félelmet váltott ki, a protestánsokat pedig az ellene vívott harc folytatására ösztönözte. Ekkor avatkozott a küzdelembe a Gusztáv Adolf vezette Svédország (1630-ban), majd pedig Franciaország is (1635-től). Egyik utolsó fontos eredménye volt a prágai béke (1635, amellyel jelentősen megosztotta a protestánsokat: kiegyezett több jelentős gazdasági és katonai erőt képviselő evangélikus választófejedelemséggel, köztük Szászországgal és Brandenburggal. A császári trónon halála után fia, III. Ferdinánd követte. 1637 február 15-én halt meg.*

A magyar vers követi a latin eredeti visszafogottságát: ez esetben is elegendőnek tartja az ironikus öndícséret eszközét a szereplő bírálatára. Rusdorf, noha mindvégig Frigyes híve maradt, pályája során többször is a császárral azonos nézetet képviselt. A fehérhegyi csatavesztés után a megoldást a császárnak való teljes behódolásban látta: úgy vélte, nincs más mód Pfalz és Csehország helyzetének rendezésére. Ezzel a nézettel szemben Camerarius álláspontja győzött, aki bízott benne, hogy a protestáns szövetség új tagokkal megerősödve képes lehet eredményesen harcolni a Habsburgok ellen. A másik kérdés, amelyben a pfalzi diplomata és a Habsburg uralkodó egyetértettek, az az angol-spanyol dinasztikus házasság

[153] BÁN 1976b. 164.

tervének elítélése volt. Ez utóbbi terv felbukkan a versciklusban is, ezért később, az egyes versek bemutatásakor kerül elemzésre; ez a terv csalárd, színlelésen alapuló diplomáciai manővernek bizonyult, amelyet természetesen ellentétes okokból ítélt el a katolikus oldal vezetője, illetve a protestáns diplomata. Előbbi természetesen attól tartott, hogy Spanyolország egy angolokkal kötött dinasztikus házasság miatt semleges álláspontra helyezkedik a háborúban, vagy éppen a tervnek megfelelően az infánsnő hozományaként Pfalz irányítását is átadja Károly angol trónörökösnek. Rusdorf azonban átlátta a spanyolok szándékát: ezzel a házassággal csak ámítják Buckinghamet, illetve az angol királyi családot, hiszen Ferdinánd éppen az előbbi okok miatt semmiképpen sem egyezne bele egy ilyen házasságba, Fülöp király pedig nem kockáztatja meg, hogy viszonya megromoljon a Német-római Császársággal. (Rusdorf több művet is írt az angol-spanyol dinasztikus tervek ellen; a gondolatmenetet a már említett *Rationum et argumentorum collectio*...-ból idéztem.)[154]

A magyar versek legnagyobb különbsége az ismert latin változatokhoz képest Ferdinánd hiúságára vonatkozik. Ferdinánd strófákon keresztül epekedik a pápa általi német-római császárrá koronázás után. Kétségtelen tény, hogy II. Ferdinándnak aránylag sokáig kellett várnia a császári korona megszerzésére; harminckilenc évesen foglalhatta el a Habsburgok trónját. A címre I. Mátyás császár halála után több erős jelölt is volt; Ferdinándon kívül, aki akkoriban Stájerország hercege volt, a Wittelsbach-házból származó Miksa bajor választófejedelem is az esélyesek között szerepelt, akit a Pfalzi Frigyes vezette prostestáns erők szerettek volna megnyerni. Míg a bajor választó elhárította ezt a tervet, III. Fülöp spanyol uralkodó komolyan pályázott a császári címre. A Habsburgok két ágának vetélkedése kiegyezéssel végződött: Ferdinánd a kölcsönös politikai és katonai szövetség megerősítése mellett a Spanyol Birodalomnak tett területi engedményekkel bírta rá hatalmas rokonát a császári cím átengedésére. A versengés tétje valójában az volt, hogy egy a protestánsok iránt viszonylag békülékeny, kiegyezésre törekvő Mátyás császár után egy militáns, protestánsüldöző uralkodó veszi kezébe a hatalmat, vagy folytatódik az óvatos engedmények időszaka. A magyar versciklus tehát nem ezekről a (javarészt titkos) alkudozásokról, hanem kizárólag a korosodó Ferdinánd becsvágyáról beszél, amellyel mindenáron ragaszkodik nem pusztán a császári korona megszerzéséhez, hanem a pápa általi koronázáshoz is. A szakirodalom szerint hiába tette ezt: V. Károly 1530-as, bolognai koronázása volt az utolsó, pápa által végzett koronázása a német-római császároknak (s ezt a ceremóniát is a császár és a pápa közti hosszas háborúskodás előzte meg.[155]) A csipkelődés éle tehát a katolikusok látszólagos egysége ellen irányul: habár a pápa és a császár egy követ

[154]LOEN 1725. 68–82.
[155] BRANDI 1986.

fújnak, Orbán pápa mégsem koronázza meg Ferdinándot. Protestáns nézőpontból megítélve szövetségük pusztán érdekszövetség, amelyet nem a kegyes célok, hanem az önérdek irányít. Itt is a fordító saját leleményével állhatunk szemben, hiszen Rusdorf műveiben óvakodott a pasquillusok szintjén álló, alantas érvektől, s legalábbis látszólag, a felszínen igyekezett fenntartani a viszonylagos elfogulatlanság látszatát.

Fordítónk, aki nyíltan propagandisztikus művé alakította az eredetileg higgadtabb, kompromisszumkeresőbb állásfoglalást tartalmazó versciklust, szívesen csempészett ehhez hasonló célzásokat a műbe: Ferdinánd fanatikus katolicizmusa már a kortársak számára is egyik meghatározó, sokat vitatott jellemvonása volt. Az uralkodó protestánsok elleni kegyetlenségét (a Buquoi-versben is felbukkanó) fehérhegyi csata utáni bosszú, míg makacsságát a restitúciós ediktumhoz való hajlíthatatlan ragaszkodás példázta. Megítélése ezen vonások ellenére is meglehetősen ellentmondásos, hiszen kétségtelen, hogy uralkodása a katolikusok számára áldásos volt: neki volt köszönhető, hogy a Német-római Birodalom a protestáns nyomás ellenére katolikus maradt, s a felvilágosult abszolutizmus bevezetésének alapfeltételeit is ő vetette meg.[156] Az 1637-es regensburgi birodalmi gyűlésen mondott le fia, III. Ferdinánd javára. Ha hinni lehet krónikásának, Khevenhüllernek, ezen alkalommal már nem a fiatal, vakbuzgó és becsvágyó, hanem az idős, fásult Ferdinánd nyilatkozott, érdekes módon saját szerepét a színpadi királyokéhoz hasonlítva. Az idézet, ha a történetíró munkája is, világosan mutatja a toposz katolikus felhasználását:

> „A császár tisztessége és dicsősége olyan, mint a színjátékokban. Nem találok semmilyen különbséget a színházi király és a valódi között, csak annyit, hogy az egyik órákon, a másik viszont éveken át uralkodik. A kitüntetések/érdemek (Ehrenbeziehungen) csak addig tartanak, amíg a színpadon állnak; haláluk után pedig úgy feledik el őket, ahogyan mindenki mást.”[157]

Itt tehát az ősi vanitatum vanitas-elv egyik megjelenítőjeként funkcionál a színház-toposz; ez a kijelentés, akár valódi, akár (s természetesen ez valószínűbb) a történetíró fikciója, mindenképpen jól illik az állhatatos katolikus császárhoz, akit jámbor keresztény királyként, s nem keménykezű abszolutistaként ábrázol. A modern történetíró Franzl is felhasználja ezt az elemet, hiszen jól illik a némiképp idealizált uralkodó végnapjainak bemutatásához.

A Ferdinándot éppen ellentétes módon ábrázoló politikai versekhez visszatérve, a magyar versciklus más szempontból fontos sajátossága, hogy a *Sebes agynak késő sisak* költője Ferdinánd sorszámának (*secundus*) kettős latin jelentésével (második, illetve

[156] Katolikus irányból elfogult, de sok forrásra támaszkodó bemutatását lásd FRANZL 1989.

szerencsés) játszik. Mint ahogyan az másutt is előfordul, a latin nyelv hatása időnként beszüremkedik a versciklusba; ez a sajátosság, nagyon markáns és igen nehezen értelmezhető. A diákok szerezte pasquillusokkal ellentétben, amelyek századokon át tartalmaztak latin szójátékokat vagy latint utánzó halandzsákat, e versciklus szemlátomást tudós mértéktartással tréfálkozik nyelv- és – a badeni őrgróf monológja esetében – antik irodalomismeretével. A sorszámmal való játék természetesen a magyar fordítónak tulajdonítható.

Buquoy, Charles Bonaventura de Longueval, Vaux bárója, Buquoy grófja [24.] csak a magyar változatban szerepel, az *Elegidiá*ban nem. *A császári csapatok egyik híres vezére (1571-1621). 1619-ben ő védte meg Bécset Thurn seregeinek ostromától; ugyanebben az évben, Záblatnál legyőzte Mansfeld csapatait. Az 1620. november 8-án lezajlott fehérhegyi csatában a császári haderő parancsnoka; mint ahogyan arra a vers is céloz, tevékenyen részt vett az azt követő megtorlásban is. 1621-ben, Érsekújvár ostromakor, az erdélyi fejedelem ellen vesztette életét. Haláláról Bethlen Gábor így számolt be bátyjához, id. Bethlen Istvánhoz írt levelében (1621. július 11-én): "... minemű jo szerencsével látogatott légyen tegnapi napon. Buquit [sic] elevenen adta volt az Úristen kézbe, de az egész tábor (mivel csak a tábor szélén volt is már az harc) mind lovas, gyalog, ki állva rendelt seregekben és reájok indultanak, amely két katona fogta volt, félvén attul, hogy elszalad, levágták, és vele együtt sok fő fő Kapitányokat, hadnagyokot ...*"[158]

A versnek két konkrét történeti komponense van: Buquoi árulása, illetve halála. Az árulás a fehérhegyi csata után történt: a császár kegyelmi ígéretet tartalmazó levelére hivatkozva sikerült legyőzni a cseheket, akik nem a fegyver, hanem az igéret hatására adták meg magukat. Ezután pedig a véres bosszú következik, amelyről a tábornok nyílt szarkazmussal beszél:

„Az el pártolásnak,

Erdemes jutalmát,

A' chehek köszt föl osztám,

Es az fö népeket,

Az kegyelmes friggyel,

Az törvény alá hajtám,

Czászári fölseget,

Cze győzödelemmel,

---

[157] Németül idézi FRANZL i. m. fülszövege, az idézetet saját fordításomban közlöm.

Nagyob kapura nyitám.”

A kortárs források, különösen pedig a röpiratok kedvelt témája Buquoi Érsekújvárnál 1620-ban bekövetkezett halála. Nem csupán protestáns körökben gyakori, az ellentábor Párizsban megjelent röplapján is megjelenik: itt természetesen Buquoi-t hősként ünneplik, Bethlen Gábort pedig a törökkel szövetkező, áruló fejedelemnek állítják be.[159]

A Buquoyról szóló darab a *Sebes agynak késő sisak* egyik önálló verse: a *Scená*ban szerepel ugyan, de ott nincs utalás a magyar eseményekre, a figura bemutatása sokkal inkább az általánosságok szintjén mozog, mint a magyarban: a latin mindössze egyetlen sztoikus bölcsességet, a hadiszerencse forgandóságát, illetve az ezzel járó dicsőség múlandóságát fejti ki. A magyar Buquoi-vers hosszú antik történeti példával indul: Tarquinius Superbus római király és fia csellel legyőzik a Gábi-beli ellenséget. A történetet Livius mondja el Róma történetét feldolgozó munkájában.[160] A csel pedig a színlelés eszközével történik, amely Gondomarnál, a negatív politikus példájánál kerül elő. A történet szerint Gábi városa ellenáll a római hódításnak, s Tarquinius erővel nem képes azt elfoglalni. Az uralkodó ezért színleg elűzi fiát, s ősi ellenségei befogadják, ám a fiú egy üzenetben kapott parancs hatására megöli a tanácsurakat. A mákfejek tördeléséről szóló üzenet története egy valódi árulás története: a fordító szerint Buquoi-t a fehérhegyi győzelem után a császár kegyelmet igérő levele miatt engedték be Prágába a protestánsok; bizalmukat, akárcsak az ifjú Tarquinius, vérengzéssel használta ki. Azon a ponton is süt az irónia a versciklusból, ahol a fordító az elpártolás ’érdemes jutalmáról’ beszél, amelyet a tábornok ’osztott fel’ a csehek közt. Liviusnál a történet folytatása is szerepel, amely talán szintén nem érdektelen a számunkra. Eszerint ugyanis, amely részben a Németország siratása-versben is olvasható, egy erkölcsös asszony, Lucretia megrontása, illetve öngyilkosságba kergetése jelentette Tarquinius uralmának végét Rómában: Lucretia családja lázadást szított ellene, és elűzték a királyt az örök városból. Tarquinius éppen Gábiba, az általa gonosz csellel leigázott tartományba ment, ahol meggyilkolták. Ha a történetet Magyarországra, Ferdinándra, illetve Buquoi-ra értjük, az éles fenyegetést tartalmaz a császár számára. A cselt a vers „olasz ravaszságnak”, illetve „titkos tanácsnak” mondja, utalva annak római eredetére, s talán Machiavelli már elemzett iskolájára, a vallási szempontoktól (azaz erkölcsi skrupulusoktól) mentes (tehát végső soron ateista) politizálásra is. Fontos kiemelni, hogy ez az értelmezés összhangban van Livius

---

[158] SZILÁGYI 1877. 219.
[159] A Párizsban megjelent angol nyelvű röplap címe: *The Lamentable Death of the Earle of Bucquoi, Generall of the Emperour’s Army…*, Paris, 1621.
[160] LIVIUS 1982. 84–87.

kommentárjával: Tarquinius tettét a rómaiakhoz méltatlanként ítéli meg.[161]

Figyelemreméltó sajátosság, hogy a színlelés itt is negatív értelemben bukkan fel, akárcsak Gondomar esetében, az elutasítás pedig ugyanazon az alapon, de részben eltérő módon történik meg, mint az eredeti versciklus részét képező Gondomar-versben. A *Sebes agynak késő sisak* mindkét részlete egyformán ítéli meg a színlelést: eredményes, de a kálvinista morállal összeegyeztethetetlen technika, amelyre csak az igaz ügy esküdt ellenségei vetemednek, ők viszont nagyon szívesen és ügyesen alkalmazzák. Míg azonban Buquoi – és a Tarquiniusnak megfeleltethető II. Ferdinánd – ártatlan embereket csapnak be, Gondomar a főurak erkölcsi romlottságát használja fel saját nemtelen céljaira. Élesen kirajzolódik a különbség tehát az erkölcsileg szilárd protestáns cseh rendek és nemesek, illetve a romlott, felszínes angol udvar között. Ez az ellentét bizonyítja, hogy az eredeti és a *Sebes agynak késő sisak*ban található versek között szoros eszmei és koncepcionális kapcsolat van, még akkor is, ha a történet elbeszélésmódja jelentősen eltér egymástól: míg Gondomar cselvetéseit antik és történeti példák mellőzésével, a szereplő aktuális eseményekre vonatkozó monológja révén mondja el, Buquoi a római történelem egy rokon epizódjának elbeszélése után tér rá a történet aktualizálására – s mint ahogyan azt a fordítás több darabjában is megfigyelhetjük, történelem és jelen eseményei ezúttal is beszédes és pontos párhuzamot alkotnak.

Ezek a nézetek azok, amelyek az egész versciklusban a legellentétesebbek a Lipsius *Politicá*jában foglaltakkal. Lipsius ugyanis azt vallja, hogy a tisztességet elegyíteni kell a hasznos, de nem tisztességes eszközökkel, mert az egész világ ezekkel él:

> "Én, Pindarussal együtt, mindenkor dícsérem azt a férfiat, ki a dolognak véghez vitelében olyan, mint az ordító Oroszlány; a tanácskozásban pedig hasonló a rókához."

Már önmagában ezek a tanok is igen sok támadásra adtak alapot, ám közvetlenül ezután még provokatívabb kijelentést tesz: arra „vetemedik", hogy a politikaelmélet egyik legkétesebb figuráját, Machiavellit védelmezze:

> "És az olyan könnyen megengedi a mi értelmünket, nem is kell ama Maculo olaszt[162] ily kegyetlenül kárhoztatni: (ki, ó nyavalyás, kiktül nem szenved mostan?); vagyon is mint a szent ember mondja, néminemű *tisztességes és dícséretes csalárdság*."[163]

Noha tehát Lipsius Accetto és Machiavelli pártján áll, a versciklus nem teszi ezt,

---

[161] UO. 84.
[162] Margón: *Machiavellum intelligo*.
[163] LASKAI 1970, 302.

etikai megfontolásokból; nem tartja elégségesnek Lipsius megszorítását, amely szerint ezeket az eszközöket mértékletesen kell alkalmaznunk.

A strófa utolsó három sora („De az magyar korbácz, / Német vas derékban, / Halált tudott csinálni”) a harmincéves háború császári zsoldosainak általánosan használt vértezetére, a bordás mellvértre utal, melyről „vasbordájúaknak” nevezték őket.

A katolikus hadurak rangsorában ezután a Wallenstein mögötti örök második, **Johann Tserclaes, Tilly** grófja [25.] következik (1559-1632), aki a latin és a magyar változatban egyaránt szerepel. *A harmincéves háború kitörésekor a Katolikus Liga seregeinek fővezére, a fehérhegyi csatában (1620) is ő vezette a katolikus csapatokat, Bajor Miksával közösen; Tilly a bajor választó szolgálatában állva lépett a háborúba. Számos jelentős győzelem fűződik a nevéhez; ezek egy részét a latin és magyar versciklus-változatok is említi. Legyőzte Keresztély dán királyt (1626) és elfoglalta annak egyik birtokát, Jütlandot (az a versciklusbeli egybeesés, amely szerint ezt Wallenstein tette volna meg, nem véletlen: noha a cseh hadúr érdemeinek tulajdonították, Tilly seregei jelentős győzelmekkel támogatták őt e cél elérésében). Nevéhez fűződik Magdeburg nagy visszhangot kiváltott, tragikus ostroma, melyben a város szinte teljesen elpusztult. Előbb Tillyt léptették vissza a császári hadak főparancsnoki posztjáról Wallenstein javára, majd annak elűzése után visszakapta a császári hadak irányítását. Életének utolsó időszakában Gusztáv Adolf seregei ellen harcolt. Bajorország védelme közben, a svédek elleni harc során vesztette életét (1632 április 30-án); ezután került sor Wallenstein újbóli visszahívására.*

Míg Tilly fehérhegyi győzelmére, illetve annak következményére Rusdorf nyíltan utal, a magyar változatból ez a döntő katolikus győzelem kimarad; a magyar változat nem említi Pfalz bukását sem, a propagandisztikus szándékkal összhangban. A magyar változat nem említi Tilly halálát sem; a latin ezt időrendi okból sem tehette meg. A röpiratok jellegzetes figurája: számos győzelméről készített beszámolók mellett olyan diadaltabló is napvilágot látott, amelyen a számos meghódított város címerei láthatóak.

Dampierre, Henri Duval gróf [26.], császári hadvezér (1580–1620) Buquoi-hoz hasonlóan csak a magyar változatban található meg, az *Elegidiá*ban nem szerepel. *A hadvezér már 1604-ben harcolt Bocskai hadai ellen. A vallon származású tábornok a harmincéves háború kezdeti szakaszában volt Bethlen Gábor ellenfele. A verciklusban szintén szereplő Mansfelddel 1619-ben, az Ausztria területén található Tein környékén csapott össze, és legyőzte őt. Nagy hírnevet szerzett azzal, hogy (amint arról már esett szó) ötszáz vértesből álló seregével kiszabadította a Bécsben igen szorongatott helyzetbe került II. Ferdinándot, akit a Hofburgban körülzártak a protestáns seregek. 1620-ban Pozsony ostromára készült, s október 9-én a vár környékét szemlélte meg, hogy kijelölje a támadásra legalkalmasabb*

helyet. E szemle során lőtték agyon a várbeliek. A császáriak vezérük halála után kénytelenek voltak visszavonulni. Bethlen Gábor október 13-án bevonult Pozsonyba.

E szereplők a fordítónak és a kortárs magyar olvasónak joggal lehetnek fontosak, hiszen Dampierre a magyarok elleni küzdelemben vesztette életét. A francia hadúr eleste a kortárs irodalomban kedvelt epizód volt: némiképpen kiszínezett változatban számos helyen felbukkan, köztük Pálóczi Horváth János latin nyelvű, igen érdekes visszaemlékezésében[164] és az *Erdélyi Krónikában*[165] is. Ez utóbbi elbeszélés is történelmi tényekből indul ki: Bethlen Gábor seregeinek egyik fővezére, Rákóczi György hadai érkeztek a császári erők által ostrom alá vont Pozsony felmentésére; a tábornok az ellenük vívott harcban esett el. A történet szerint, mivel Dampierre páncélját nem fogta a golyó, Rákóczi egyik puskása egy ezüstgombot töltött fegyverébe, és így végzett a császári tábornokkal. Dampierre halálát a *Sebes agynak késő sisak* a korban használatos toposzhoz kapcsolja, amely szerint Magyarország a németek temetője. Ez a kép sokszor felbukkan a valamivel későbbi, protestáns indíttatású, alacsonyabb regiszterbe tartozó politikai pasquillusirodalomban is. A két katolikus hadúr halálának története Kemény János önéletírásában is szerepel;[166] Kemény a születését megelőző politikai események áttekintésekor említi a két epizódot, objektívebb beállításban, s összhangban Bethlen Gábor Buquoi haláláról szóló levelével. Eszerint Buquoi élve esett Bethlen katonáinak fogságába; őrzői attól való félelmükben ölték meg, hogy katonái még a csata közben kiszabadítják.[167] Keménynél Dampierre halála is hitelesebben hangzik: Dampierre (akit Kemény "Dámpir"-nak nevez) "maga is Pozson várának ostromlása alatt veszett el fültőn lőtetvén." Kemény saját állítása szerint személyesen ismerte a két közkatonát, aki a két tábornok végzetét okozta.

A két hadvezér szerepeltetése egyébként logikusan illeszthető egy olyan költeménysorozat tervébe, amely a harmincéves háború szereplőinek mindkét táborából reprezentánsokat választva ad vázlatot az 1620-as évek elejének eseményeiről. Egyfelől azzal növeli a protestáns Erdély politikai beavatkozásának súlyát, hogy az ellenfelet erős hadvezérek által irányítottként ábrázolja, másfelől pedig ezzel alá is húzza az első magyar beavatkozás sikerét. Ha a fordító járt el így, akkor koncepciózusan járt el, amikor kiegészítette a lefordított verssorozatot. A Dampierre-vers mindenesetre illeszkedni látszik a versciklus darabjai közé: az első strófában egy sztoikus bölcsességet, utolsó két versszakában pedig halálának körülményeit mondja el. A közbeeső négy strófa antik történeti példa segítségével két toposzt fejt ki: a templomban való temetést, illetve a magyarország a németek temetője-

[164] PÁLÓCZI HORVÁTH 1629.
[165] KRAUSS 1994. 105, ill.108.
[166] KEMÉNY–BETHLEN 1980. 34–35.

toposzra hozott antik párhuzamot. Ugyanakkor (a sok bővítés, antik történet és topo sz ellenére) megpróbálhatjuk kitapintani a vers vázát, amely esetleg a hiányzó latin változatban is szerepelhetett. Etikus bölcsesség a szerencse forgandóságáról, majd pedig halálának körülményeinek az elbeszélése. Ugyanakkor (nem úgy, mint Buquoi esetében) valamelyest kevésnek tűnik: hiányzik ugyanis a korábbi tettek említése, az ironikus öndícséret, amely minden katolikus tábornok monológjában (még Buquoi-ében is) szerepel.

A katolikus oldalon álló választófejedelmeket az azokat tömörítő Szent Liga egyik legbefolyásosabb tagja, **I. Miksa** [27.], **bajor** herceg és választófejedelem (1573–1651) képviseli. *Bár V. Frigyes rokona (szintén a Hohenstauf-dinasztia tagja) volt, mégis Ferdinánd mellé állt, s a császáriak oldalán fontos szerepet játszott a harmincéves háborúban. Tillyvel vett részt a fehérhegyi csatában, az elsöprő győzelem érdemét a kortárs vélemények jelentős részben neki tulajdonították. Második felesége (Mária Anna főhercegnő) II. Ferdinánd lánya. A régi hithez ragaszkodó német fejedelemségekből alakult Katolikus Liga vezetője, mely a Habsburgok legfőbb szövetségese volt a háborúban. A Ferdinándnak nyújtott segítségért cserébe, Frigyes elűzése után a bajor vette át az uralmat Pfalzban. A Katolikus Ligán belül Wallenstein egyik legfőbb ellensége. A vesztfáliai béke szerint megtarthatta Felső-Pfalzot.*

Rusdorf a családon belüli árulást a német történelem egy korábbi, hasonló eseményével hozza párhuzamba. Miksát itt egyértelműen a hatalmasabb uralkodóval, Ferdinánddal szembeni konfliktuskerülés (a császári hatalom későbbi, kedvezőbb alkalommal való megnyerése érdekében) és a pápás hit motiválja. A vers zárlatában felbukkan a spanyol királyra és fő hadurára, Spinolára is jellemző kivárás stratégiája, amely a versciklusban a negatív oldalt jellemzi: mind a magyar, mind a latin vers szerint, noha Frigyes felajánlotta neki a császári koronát, azt Miksa elutasította, mondván, hogy ily nagy dolgokban helyes kivárni a megfelelő alkalmat. Maga a felajánlás ténye valóban megfelel a történelmi valóságnak; ám, mint ahogyan arról a Ferdinándról szóló szakaszban már említés történt, Habsburg Mátyás megüresedett trónjára (Ferdinánd és Fülöp személyében) két hatalmas és befolyásos jelölt akadt, s ez a rivalizálás kiegyezéssel végződött, olyannyira, hogy a korábbi vetélytársak egymás kitartó szövetségeseinek bizonyultak. Különösen igaz ez a rendíthetetlen katolikus Bajor Miksa és Habsburg Ferdinánd viszonyára, akik már ifjú korukban megismerkedtek egymással. Rusdorf tehát a császári ambíciók vádját fogalmazza meg Ferdinánd két önállóan politizáló, önző és kiszámíthatatlan, egymással is élesen rivalizáló szövetségese, Miksa és (mint látni fogjuk) Wallenstein ellen.

---

[167] SZILÁGYI 1877; a helyet az RMKT XVII/8. 1976 jegyzete szó szerint is idézi.

2.3.2.4. Elégia: a két oldal között ingadozó választófejedelem

I. János György [28], 1611-tól **szász** választófejedelem (1585-1656). *Noha az egyik legjelentősebb protestáns választófejedelemség élén állt, a háborúban egy rövidebb időszaktól eltekintve a Habsburgok oldalán állt, Lausitz birtoklásáért cserébe. A protestáns uniót csak Gusztáv Adolf fellépése után segítette rövid ideig, de nemsokára Ferdinándhoz pártolt; a vele kötött prágai béke (1635) útján. A svédek ezek után többször feldúlták és megsarcolták országát.*

Mind a latin, mind a magyar egy két párt közti habozásával bajt okozó figuraként ábrázolja a befolyásos választófejedelmet. Rá is érvényes Rusdorf általános ítélete a lutheránusokról: az ő ténykedésük, bár kevésbé rosszindulatú szándékból születik, van annyira kártékony, mint maguké a katolikusoké. A vers első strófája újabb egyezést mutat Beniczky Péter verses közmondásgyűjteményével, amelynek kérdéses szakasza (144. strófa): “Nagy Urak szerelme,/ s kedveknek öröme / Jár gyakrabban nyúl háton.” Hasonló helyzetben volt a szintén nagy területtel és jelentős gazdasági súllyal bíró Brandenburg is.

2.3.3.6. Vituperatív epigramma 6.: a katolikus oldal (démonizált) hadvezére

Ambrosio Spinola, *[29.]: spanyol hadvezér, Balbases őrgrófja (1569-1630). 1599-től a spanyol király szolgálatában állva harcolt a Németalföldön, a Habsburg-birtokok védelmében. Részt vett Ostende ostromában, amely 1601-1604 között zajlott. A harmincéves háború kezdeti szakaszában, 1620 augusztusában az ő mintegy 24000 fős serege szállta meg Pfalzot; előtte és utána a németalföldi harcokban vett részt, Orániai Móric ellenfeleként. Részt vett Breda ostromában, a város védelmében, de azt mintegy egyéves ostrom után, 1625 nyarán át kellett adnia azt a protestánsoknak.*

A spanyol Habsburgok legjelentősebb hadurának bemutatása valamelyest eltér a katolikus oldalon harcoló többi nagy hadvezér (Wallenstein, Tilly) leírásától. Noha azokhoz hasonlóan tetteinek nagyságától, a hírnévtől és a szerencse adományaitól befolyásolva gátlástalan öndícséretben méltatja saját érdemeit, itt a ravasz kivárás módszere is felbukkan: a protestáns oldalon tapasztalható ellenségeskedés az, ami tovább erősíti Spinola és a spanyolok pozícióit, anélkül, hogy a spanyol hadak beavatkoznának a küzdelembe. Nem zárható ki, hogy a latin versciklus e pontján kimutatható a röpiratok hatása: a röplapok gúnyos beszámolói szerint is ez a stratégia jellemzi a spanyol hadurat, nevével összhangban, amely a német ’Spinne’ (pók) szóra emlékeztet. Az angol-francia konfliktusról, amelyet a versek is említenek, a Buckinghamról szóló részben részletesen is szóltunk; mivel Spinola e harcról jelen időben beszél, a latin vers feltehetőleg 1627 táján keletkezett.

Van azonban egy olyan részlet, amelyről az ismert változatok közül csak a magyar

tesz említést. A *Sebes agynak késő sisak* ugyanis céloz “Antwerpia”, azaz Antwerpen elfoglalására, amelyet Spinola ’atyái’ tettek meg. A mű ezúttal sem téved: az 1585-ös ostromot, amely a város fontos kereskedelmi szerepének elvesztését okozta, egy Alessandro Farnese nevű itáliai nemesúr, Parma hercege vezette. Farnese herceg, s így leszármazottai is, rokonságban álltak a Habsburg család spanyol ágával, Spinola pedig Farnese herceg törvénytelen gyermeke volt, aki, noha nem lehetett a család törvényes tagja, élvezte a királyi család és Farnese támogatását. Erre a törvénytelen származásra is utal a magyar vers, amikor Spinola atyjának hőstettét hozza szóba; a spanyol Habsburgok fontos tábornokának dícséretéhez nem kellett volna feltétlenül atyáinak hősiességét is felidézni.

2.3.4.5. Ellentét: laudatív epigramma 5.: a protestáns oldal egy jeles hadvezére

Frigyes Henrik *Oránia hercege [30.], németalföldi hadvezér (1584-1647, uralkodott 1625-től). A harmincéves háborúban fontos szerepet játszott a protestánsok oldalán, mint az állam katonai erejének főparancsnoka, Németalföld spanyol Habsburgok elleni küzdelmének egyik legfontosabb vezetője. Szövetségre lépett Dániával, Svédországgal, majd 1635-ben a franciákkal is a Habsburgok ellen. Hadvezérként számos sikert ért el, ezek közül Maastricht (1637) és Breda elfoglalása volt a legjelentősebb. A vesztfáliai béke (melynek Németalföldre vonatkozó részét Münsterben kötötték) jelentős részben az ő politizálásának és győzelmeinek köszönhetően erősítette meg a spanyoloktól elszakadt, protestáns északi tartományok helyzetét.*

A kritikai kiadás belga hadvezérként jelöli meg; nézetem szerint szerencsésebb a korabeli államalakulatoknak megfelelő területi elnevezés. Noha a “batavus” kifejezést a *Sebes agynak késő sisak* is belgaként adja vissza, a fordító a korabeli megjelölést használja, amely ma már más területre vonatkozik: a batavusok törzse a mai Hollandia (a korban Németalföld) területén telepedett meg, szerencsésebb tehát meghagyni az eredeti, latin névalakot. Belgium katolikus déli része spanyol fennhatóság alá tartozott ekkoriban, a protestáns északi tartományok pedig Németalföldhöz. A versciklusban szereplő ország megnevezésénél is ez utóbbi változatot használom, kivéve, ha a *Sebes agynak késő sisak* verscímét idézem.

A vers első, nagyobbik felét csak a magyar változatban szereplő antik történeti utalások teszik ki, míg az utolsó négy versszakban a latin epigramma fordítását találjuk. A Hannibálról szóló példázat csak nagyon távolról kapcsolódik a vers második részéhez. Elképzelhető, hogy ez a vers szövegromlás eredménye; esetleg a két rész közül hiányzik egy összekötő strófa. A magyar vers ismeri Henrik egy további titulusát: Mauritius successorának, azaz örökösének mondja; s rendhagyó módon erre a vers végén is kitér; lehetségesnek gondolom, hogy a fordító egy mindeddig elő nem került latin változatból dolgozhatott, hiszen

az *Elegidiá*ban a mauritiusi cím nem szerepelt. Erre a túlzott jólértesültségre, tájékozottságra a következőként tárgyalt Wallenstein-versben is találhatunk példát.

2.3.2.5. Elégikus prosopopoeiák 1.: allegorikus országalakok

A humanista jellegű költői képzés klasszikus feladatai között szerepelt egy elvont fogalmat megtestesítő, allegorikus alak számára monológot írni, amelyek gyakran már külsejükben is saját tulajdonságaikat hordozták, emblematikus formában. A prosopopoeia műfaji hagyománya tehát a reneszánsztól kezdve igen elterjedt és közismert volt, természetes tehát, hogy hatása a magyar nyelvű irodalomra is kisugárzott, a querela Hungariae-toposz formájában. Retorikatörténeti szempontból igen izgalmasnak tűnik az a mód, ahogyan Rusdorf "rendreutasít" (ha a *Scena* mottójának 'reprehensio' kifejezését fordíthatjuk így): nem ő vádol, hanem ezek az allegorikus országalakok, sőt, igazából ők sem vádolnak nyíltan, csupán elbeszélik szomorú állapotukat. Ez a fajta allegória pedig egy Európában és idehaza igen eleven hagyományhoz, a *querela*-toposzhoz kapcsolódik.

Németalföld [*Batavi*; a magyarban *Bataviae Belgiae*, 31.] jelentős szerepet játszott a harmincéves háborúban; Rusdorf versében méltatja a kis népnek a protestánsok védelmében kivívott érdemeit. Már évtizedekkel a háború kirobbanása előtt külön küzdelmet vívott a spanyol Habsburgokkal, önállóságának elnyerése érdekében. Ezen küzdelem szereplői több helyen is felbukkannak a versciklusban, mint például Spinola tábornok, vagy a németalföldi seregek vezére, az orániai herceg személyében. Rusdorf és ura, V. Frigyes is sokat éltek Hágában, ahol a fehérhegyi csata, illetve Pfalz elvesztése után menedéket kaptak; a száműzött királyoknak való menedék a latinban található említése tehát Frigyes befogadására is vonatkozik. A magyar változat a száműzöttek befogadását általánosságban említi, azok rangjának megjelölése nélkül.

A latin és a magyar változat címadása jelentősen eltér egymástól. A latinban "Batavi" szerepel, míg a magyarban *"Bataviae Belgiae"*-ként jelenik meg; ez is arra utal, hogy a fordító Németalföldet azonosítja Belgiummal; ez történik az előző versben is.

A **Csehország** [mindkét változatban *Bohemiae*, 32.] trónjáért folyó harc volt a harmincéves háború közvetlen előzménye: noha a királyság a Habsburgok uralma alatt állt, nem II. Ferdinándot, hanem V. Frigyes pfalzi választófejedelmet választották uralkodójuknak. A cseh rendek tette, mégha a katolikus erőkben mélységes felháborodást is váltott ki, több volt, mint pusztán önkényes cselekedet: II. Rudolftól kapott jogaikkal élve, a protestáns rendek védelmében utasították el az ellenreformáció támogatásáról már akkoriban (stájerországi tettei révén) hírhedté vált II. Ferdinándot, és hívták V. Frigyest a trónra.

Rusdorf ebben is a protestáns álláspontot képviseli: azt írja a háború kirobbanásának okairól Szenci Molnár Albertnek, hogy bár a katolikusok úton-útfélen a cseheket vádolják a háború kirobbantásával, valójában teljesen másról van szó:

> "[…] az osztrákok és a pápisták tűrhetetlen és egyre jobban előretörő féktelensége, a birodalom törvényei és intézkedései ellenére megszerzett, a rendek és a protestáns fejedelmek kárára bitorolt kényuralma, az ősi időktől fogva meglévő és vérrel szerzett teuton szabadság megbénítása és a törvény és jog ellenére elnyomott ártatlan emberek sóhaja és panasza kényszerítette a fegyverfogásra először a cseheket, majd később a germánokat és szövetségeseiket, akiket a végzet kikerülhetetlen forgószele a cseh háborúba ragadott és sodort. A háború kezdetének lehet mondani a cseheket, de nem az okának – ők ütöttek először, de nem ők vétettek és provokáltak elsőnek!
>
> Az okokat, a kezdetet és az ürügyeket gondosan el kell különíteni egymástól – int Polybios. A háború valódi és bizonyos okai tehát a pápisták és az osztrákok: ők ugyanis azáltal, hogy megvetették és sokszor megsértették a békeszerződést és a passaui egyezséget, semmibe vették az általános békére és vallásra vonatkozó rendeletet, soha semmit nem mulasztottak el, hogy el ne nyomják és meg ne fékezzék a protestánsok növekvő és gyanús sikereit és meg ne nyírbálják azt a szabadságot, amelytől virultak a fejedelmek a többiek irigységére, és maguknak szerezzék meg a császári méltóságot és a birodalmat mindenkivel szemben – mindezekkel tehát ők maguk kényszerítették rá a protestánsokra, akiket közönségesen kálvinistáknak neveznek, hogy ellenálljanak, és önmaguk védelmére fegyvert fogjanak."[168]

A levél, amely Rusdorf egyik fontos magyar közvetítőjének íródott, éppen azon időszak végén, 1626. június 16-án keletkezett, amikor Rusdorf a versciklus darabjait készítette; a levélben foglalt nézetekkel más formában Pfalzi Frigyes monológjában is találkozhatunk. A levelezés e darabja sok adalékot tartalmaz a versek hátteréhez; e forrás értékét tovább emeli, hogy Szenci Molnárhoz íródott, aki a heidelbergi peregrinusok csoportjának egyik legjelentősebb figurája és kultúrszervezője. Könnyen elképzelhető, hogy a ciklus fordításának feladatát is (egyéb, korabeli fordítási feladatokhoz hasonlóan)[169] Molnár közvetítette a magyar változat készítője felé.

A latin és a magyar vers egyaránt a házasság toposzával írja le a konfliktushelyzetet: a régi férj helyett újat választó leányt a korábbi férj sanyargatja, s a rajta esett sérelemért kegyetlen bosszút áll rajta. A magyar változat szólásokkal és közmondásokkal illusztrálja a verset, az eredeti metaforika alapjait megőrizve, de bonyolultságát némileg egyszerűsítve. A

---

[168] A levél teljes fordítása: VÁSÁRHELYI 1980; az idézet a 341–342. oldalról való.

[169] A Szenci Molnár Albertre vonatkozó szakirodalom rendre megemlíti, hogy Molnár a harmincas évek elején többeket jeles munkák magyarítására buzdított; ezek közül a legismertebb Medgyesi Pál Praxis pietatis-

latinnal ellentétben a magyar vers utolsó strófájában név szerint is megnevezi Csehország két kérőjét, ezzel értelmezve a vers metaforikáját a magyar olvasó számára.

A vers magyar változatában igen erős hangsúlyeltolódás figyelhető meg az eredetihez képest. A fordító a Rusdorf által még ártatlanul, feddő szándék nélkül alkalmazott kettős házasság toposzt paráznaság-toposszá alakítva Csehország ellen fordítja: míg az eredetiben Csehország úgy gondolta, hogy jogában áll ahhoz férjhez menni, akit szeret, a S*ebes agynak késő sisak*ban a királyságot jelképező nőalak két szeretőt tart egyszerre, megszegve ezzel egy igen súlyos erkölcsi törvényt (amelyet a vers elején úgy ad elő, mint egy általa figyelembe nem vett bölcsességet; ez azonban egészen más, komolyabb vétek, mint a sztoikus életbölcsességek figyelmen kívül hagyása). Míg az eredeti sajnálja a szép királynőből rút rabnővé tett Csehországot, s mentséget keres a számára, a magyar változat fordítója érzékelhetően megfeddi az allegorikus alakot, s versét ezzel a történelmi helyzet ismeretében bátran cinikusnak minősíthető, önálló megjegyzéssel zárja:

„És az én dolgomon,
Minden jó barátom,
Nem sokat gondolkodik.”

Talán ezen elszólás adja kezünkbe a versciklus magyar címének egyik lehetséges értelmezését: Csehország feje a sebes, arra kellene a sisak, s annak késő a segítség; ugyanakkor pedig ezek a kételkedő vonások éles ellentétben állnak Obentraut buzdító szavaival is, de Religio panaszával különösen: az igaz vallás védelme ugyanis sohasem lehet “késő”. Hogy Csehország negatív bemutatása nem véletlen, azt a Hungária-vers történelmi példája is igazolja: Csehország volt az, aki nem fogadta el Hungária segítségét a 'minap', azaz alighanem a harmincéves háború során: a pártoskodás, árulás ártott Magyarországnak, de annak is, aki őt elárulta.

2.3.4.6. Beékelés: laudatív epigramma – a protestáns oldal (idealizált) diplomatája

A versciklusban természetesen megtalálhatjuk a feddhetetlen diplomatákat is, akik urukat segítik a protestánsok ügyének védelmezésében. A jó politikus számára szükséges erények katalógusát Richelieu bíboros monológja nyújtja.

A szereplő teljes neve **Jean Armand du Plessis** [33.], **Richelieu** hercege (1585-1642). *1624-től államminiszter; ő irányította Franciaország politikáját a háború idején még igen fiatal XIV. Lajos mellett (a király mindössze tízéves a vesztfáliai békekötéskor). Az ő,*

---

fordítása.

kezdetben óvatosan, majd egyre nyíltabban Habsburg-ellenes politikája közelítette Franciaországot a protestáns oldal felé; így jutottak a franciák a politikai, majd pénzügyi támogatástól a fegyveres beavatkozásig, olyannyira, hogy a háború utolsó szakaszában, 1635-től ők váltak a Habsburgok fő ellenfeleivé. Noha fellépett a hugenották ellen, nem elsősorban a vallási ellentétek erőszakos elrendezése, hanem politikai célok vezették: a francia protestánsok katonai hatalmát az ő vezetésével sikerült megtörni, és a polgárháborúnak véget vetni. Külpolitikájában a Habsburgok európai egyeduralmának megtörése és új területek megszerzése vezette; a vesztfáliai békében országa megkapta Elzászt és Felső-Burgundiát, amelyet a francia csapatok elfoglaltak a háború során. Emlékiratai, levelezése és végrendelete a harmincéves háború korszakának fontos dokumentumai.

Az újsztoikus erények hierarchiáját a vers latin és magyar változata egyaránt kifejti a Richelieu bíboros monológját előadó versben. E monológ ellentétpárja (természetesen nem nyíltan kimondott, hanem disszimulált, elkendőzött formában) Gondomar monológja. Richelieu a hírnév, dicsőség, hatalom, gazdagság múlandó értékeivel a tudást, az erény örökkévaló javait helyezi szembe:

“Noha az szerenczét,
És az kedvességét,
Nagyra köll böczülleni,
De az én elmémnek,
Okos Ajándékát,
Szoktam nagynak mondani,
Ne tarcz Tanáczosnak,
Ki az változásnak,
Szelétől nem tud félni.

Hatalmas királyság,
Sok kinczű Urasság,
Czak hamar eltávozik,
Sok drága öltözet,
Nagy erős Épület,
Rothadás alá esik,
De az szép bölczesség,
Jó hír név, Egyesség,
Mind örökké Tündöklik.”

Ebben a versben egy olyan másolási hiba található, amely érdemes arra, hogy közelebbről megvizsgáljuk. A Richelieu-vers negyedik és ötödik strófájának sorai a kéziratban (és a kritikai kiadásban) a következő sorrendben szerepel:

“Bár irégyczég nélkül,
Az Fő Urak közül,
Soha Rám ne *nézzenek*,
De én szándékomban,
Király titkaiban,
Ugyan hátra nem *nézek*,
Hidgyed ez világnak,
Minden Dolgaiban,

Vagyon nagy *isméretem*.

Az Cárdinálságnak,
Szép bársony palástyát,
Rommának *köszönhetem*,
De én az királynak,
Nagyobb jutalmának,
Gratiáját *érdemlem*,
Eleitöl fogva,
Iregyczeg volt társa,
Ez kedves *szerenczenek*.”

Amint látható, a két versszak hibás rímelésű, ráadásul éppen az a rím (az aabccbddb rímképletű Balassi-strófa b ríme, amelyeket az idézetben kiemeltem) sérül, amely a versciklusban mindig ép. A latin változatban a kérdéses sorok a következőképpen szólnak:

Regni indignantur Proceres toruumque tuentur
Assecla virtutem carpere liuor amat.
Ast ego constanter suscepto in tramite pergo,
Crescit ab inuidâ cura, laborque, vigor.
Quam mihi Roma dedit, me clarum purpura reddit
Reddit, quem tribuit gratia Regis, honor;
Sum tamen ingenio, meritis, virtuteque maior,[...]

E sorok magyar fordítása:

“A királyság nemesei méltatlankodnak és komoran figyelnek: az írigység szereti kísérőként megtépázni az erényt. Ám én állhatatosan haladok a vállalt úton, az írígység csak növeli gondosságom, éberségem és erőm. Mit Róma adott nekem, híressé tett engem a bíbor, s híressé a hivatal, amit a királyi kegy adott. Mégis tehetségem, érdemeim és erényeim miatt még híresebb vagyok,[...]”

Mint ahogyan azt a sorok tartalma is alátámasztja, a két strófa utolsó három sora felcserélődött egymással, a két strófa tehát így állítható helyre:

“Bár irégyczég nélkül,
Az Fő Urak közül,
Soha Rám ne nézzenek,
De én szándékomban,
Király titkaiban,
Ugyan hátra nem nézek,
Eleitöl fogva,
Iregyczeg volt társa,

Ez kedves szerenczenek.

Az Cárdinálságnak,
Szép bársony palástyát,
Rommának köszönhetem,
De én az királynak,
Nagyobb jutalmának,
Gratiáját érdemlem,
Hidgyed ez világnak,
Minden Dolgaiban,
Vagyon nagy ismeretem."

A hiba oka valószínűleg a másoló tévesztése lehetett; noha másutt előfordul, hogy a strófák sorrendjét elhibázza, azt a pontatlanságot megjelölte, ez a hiba azonban a másolás során – s így azóta is – javítatlan maradt.

2.3.3.7. Beékelés 2.: vituperatív epigramma – az angliai spanyol követ

Acuña Diego Sarmiento de Gondomar *[34.] spanyol gróf (1567-1626), 1613-18 és 1619-22 között Spanyolország angliai követe. Pályája még a 16. században kezdődött; jelentős birtokokat örökölve hadvezérként szolgálta II. Fülöpöt. 1589-ben sikeresen védte meg La Corunát az angolok hajóhadának támadásától, amelyet Francis Drake vezetett az angol-spanyol háborúban; a konfliktus 1585-1604 között zajlott. Rusdorf személyesen is ismerte. Gondomar okos fellépésének (és Buckingham hercegnek, aki az angol-spanyol dinasztikus kapcsolatok létrehozásának híve volt) tulajdonítható, hogy az angol királyi család évekig komolyan számított arra, hogy rokonságba kerülhet a spanyol Habsburgokkal. A spanyol diplomácia ezzel éveken keresztül sikerrel tartotta vissza az angolokat a protestáns szövetségbe való belépéstől. Az elűzött választófejedelem pedig éppen azért küldte Rusdorfot Angliába, hogy megpróbálja rábírni az angol királyt a protestáns szövetségbe való belépésre, és sógorának, Pfalzi Frigyesnek megsegítésére. Természetes tehát, hogy Rusdorf és Frigyes terveinek útjában leginkább Buckingham és Gondomar álltak.*

A latin vers nem túloz: Gondomar praktikái ismeretesek, sőt, mi több, hírhedtek voltak a kortársak előtt. Thomas Middleton *A sakkjátszma* (*A Game at Chess*) című, udvarellenes színdarabjában[170] ábrázolta Gondomar és környezetének rafinált politikai módszereit. A szatirikus mű a világos és sötét figurák allegorikus küzdelmén keresztül az angol-spanyol politikai összecsapások elé tart görbe tükröt, természetesen az angolok oldalán állva. Nem véletlen, hogy Middleton a darab főszereplőjévé éppen a spanyol követet tette, aki tetteivel Anglia-szerte jelentős felháborodást keltett a protestáns oldal hívei körében (erre a negatív visszhangra céloz Rusdorf is, mikor a követ manővereit Anglia-szerte híresnek mondja). A spanyol követ a színdarabban Machiavelli egyik leghíresebb s leghívebb követője; nem magasabb cél érdekében, hanem magáért az intrikák és az alantas erkölcsű udvariság élvezete

[170] MIDDLETON 1966.

kedvéért politizál. Nem fél a vereségtől, mert nincs mit vesztenie; nem akar nyerni, mert akkor vége a játéknak. Nagyon fontos jellemzője Rusdorf célzásainak, hogy minden egyes ironikus, vagy kritikai élű megjegyzése mögött olyan tulajdonságok, tettek, vádak vagy vádaskodások állnak, amelyeket a politikai publicisztika egyéb termékei már széles körben elterjesztettek, ismerté tettek Európa-szerte. Rusdorfnak nem áll szándékában új vádakkal illetni még a protestáns ügy legádázabb ellenségeit sem: ironikus célzásokkal utal azokra a gyenge pontokra, amelyek közismertek Európa protestáns közönsége számára. Igaz ez az angol érdekű versekre, Gondomar, Jakab és Károly király, Buckingham és Horace Vere javarészt visszafogott hangvételben megírt monológjai mögött a Jakab-kori Anglia legfontosabb politikai botrányai állnak. A latin sorokból egy olyan államférfi alakja rajzolódik ki, aki protestánsokéval ellentétes céljainak eléréséhez az alantas igényekhez való alkalmazkodást használja fel. A vers vége a magyar változatban elmarad; itt Gondomar saját példájának követésére buzdítja a politikusokat. A kéziratból legalább három sornyi hiányzik; talán ez tartalmazta a rövid intést.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy bekerül a magyar változatba a ravaszkodó, cselt alkalmazó politikus alakja a római történelem egyik epizódjának felhasználásával, amely Polübiosznál olvasható. Ebben Popillius Lénás a követ neve, s nem Postilius; ezúttal ráadásul nem másolási, hanem egyszerűen filológusi hibáról van szó.[171] Itt jegyzem meg, hogy bizonyosan nem véletlenül szerepelnek a magyar változat betoldásai között olyan epizódok az antik történelemből, amelyek a köztársaságkorból, illetve az egyeduralom (legyen az királyság, vagy császárság) elleni lázadások idejéből származnak. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a versekben felvonulnak Róma leghatalmasabb, s hősi halált halt ellenfelei: Pürrhosz Epirota, Hannibál, Brennus.

Jelentős betoldás az eredetihez képest a svájci kantonok 1312-es morgarteni győzelméről szóló történeti anekdota; ennek forrását eddig nem sikerült azonosítanunk, a beillesztett történeti epizód részletezése és kidolgozottsága azonban figyelemreméltó.

Fontos jellemzője a versnek, hogy töredék: itt is, mint a soron következő Európa-vers esetében, a vers vége sérült; ennek 14., míg a másiknak 15. strófájából hiányzik három sor. Ha figyelembe vesszük, hogy a két vers címe között jelentős terjedelmi különbség van, feltehető, hogy azért sérültek meg ugyanott, mert a két csonka strófa a lap aljára esett, s a lap ott megsérült. A tizedik strófa első két tizenkilencesében is értelmi zavar van; Jakab valószínűleg kivont kardjával mutat Fülöpre.

[171] A hibára Palotás György hallgatóm hívta fel a figyelmemet, akinek az antik történeti példákkal kapcsolatos megállapításaira több ízben is támaszkodtam.

2.3.3.7.1. Színlelés és elkendőzés a Sebes agynak késő sisak*ban*

Ez a kérdéskör azért lényeges, mert egy olyan politikai magatartást *takar*, amely a 17. század előtt, illetve a 19. század után illegitim volt a magyar befogadói közösség számára, e két időhatár között azonban jelenléte – bár mindeddig nem kapott kellő figyelmet[172]– jól kitapintható.

Az irodalomtörténeti kutatásokban mostanság a Zrínyiászban ábrázolt, konfliktusvállaló és önfeláldozó hőstípus mellett kezd kijegecesedni egy másik típusú magyar forradalmár figurája: a "Gyöngyösi-típusú" elleplező, színlelő, titokban szervezkedő '*hős*é'. Úgy tűnik, hasonló fordulat érkezett el az irodalomtörténetben, amit Accetto[173] még a barokk derekán igyekezett véghezvinni: legitimálni kellene ezt a másik típusú magatartást, amely a színlelést tisztes értékek védőjévé teszi meg. Erre több kutató nézete szerint is igen nagy szükség lenne, hiszen jó néhány, a színlelésre alapuló udvariság éthoszát magában hordó mű mindeddig nem kerülhetett be a magyar irodalmi kánonba, s állandó apológiára szorult. E gondolatmenet végigvitele ehelyütt nem az én feladatom, mégis szóba kell hoznom e problematikát, hiszen a színlelés-motívum az általam vizsgált versciklusban is megjelenik, méghozzá igen felkavaró módon. Gondomar spanyol követ latin monológja szerint viselkedése mintaértékű lehet a követek számára (az egész vers prózafordítását idézem):

> "Nincs nálam híresebb követ az egész világon, követi tisztében senki nem volt nagyobb. Minden dolognak én vetettem meg az alapját, amelyeket most az egész világon királyom irányít. A követi tisztséggel *elsőként* kapcsoltam össze a színjátékot, élccel és tréfával vegyítve a komolyságot. Főleg Anglia csodálta magatartásom, Anglia lett híressé színjátékom miatt. A követség nehézségeiben sokat használt a bohócálarc, a könnyed tréfák, a vidámság. Fecsegésemmel elcsitítottam Jakabot, valahányszor sértetten fegyverhez akart folyamodni. Amint ki akarta rántani kardját, azonnal ott voltam merészen, és kis lakatokat raktam a kardhüvelyre. Tanuljátok meg hát követek felölteni a színész gesztusait, mert annak komoly tekintélye van a királyok előtt. Kedves az, aki megszokta, hogy az udvari bolond szerepét játssza, hiszen a követnek is sokat használ az álarc. *A nemesek manapság nem gyönyörködnek a komoly dolgokban, a fecsegést többre tartják, mint az őszinte beszédet.*" (Kiemelés tőlem, F. S.)

Ez a vers a ciklus egyik keveset elemzett, de igen lényeges darabja. Rusdorf, aki életét a kora újkori udvari élet keretei közt élte le, az udvariság kritikáját adja ebben a versben:

---

[172] Az utóbbi időben több kutató figyelme is e témakörre irányult; egy tágabb politikai irodalmi anyagot vizsgálva Bene Sándor munkája, míg Gyöngyösi Istvánra vonatkozólag Labádi Gergely részben velem közösen végzett vizsgálatai voltak ilyen jellegűek.

[173] ACCETTO 1997.

Gondomar nem más, mint saját ideális énképének tökéletes ellentéte, a rossz oldalt hatásosan szolgáló diplomata. Ezt a bizonyos idealizált képet Rusdorf Oxenstierna svéd diplomata alakjában rajzolja meg: az igaz hit mellett harcoló, a katolikus túlerő ellen sikeresen küzdő, művelt politikusként mutatja be a svéd kancellárt. Gondomar ezzel szemben az erkölcstelen, képmutató, 'Machiavelli iskolájában' tanult emberként szerepel, aki ravasz, tréfás szemfényvesztéssel állítja saját oldalára a könnyen becsapható udvaroncokat. Afelől nincs kétség, hogy a spanyol követ saját szempontjából igen hatékonyan végzi feladatát, ugyanakkor afelől sem, hogy céljai ellenkeznek a református valláséival, s a kereszténység által elfogadott alapvető erkölcsi normákba ütköznek. Ebben a versben a pfalzi követ jelentős keserűsége is érezhető: ez a végtelenül negatív ember mégis célt ér színészkedésével és felszínes tréfáival, míg ő a vallási, jogi és erkölcsi igazság oldalán állva hiába tesz meg mindent a sikerért. Ez a keserűség a magyar változatból hiányzik.

Habár ez a latin vers, a katolikus tábor többi szereplőjéhez hasonlóan, gátlástalan öndícsérettel indul, feltűnő, hogy a követ milyen őszintén és kritikusan tud beszélni saját szerepéről: szavai mögött az udvari élet erős kritikája rejlik. Az öndícséret, mint a latin versciklusban igen gyakran, itt is a tettek követésére való buzdítással zárul: e részletében azonban igen keserű ítélet rejlik azok iránt a nemesek iránt, akiket felszínességük miatt ily könnyen meg lehet téveszteni. A spanyol diplomata elmarasztalása itt igen kifinomult: Gondomar azzal követ el bűnt, hogy mások súlyos jellemhibáját a saját javára fordítja. Fel kell figyelnünk arra is, hogy Rusdorf szerint Gondomar az első, aki ezt a módszert alkalmazza: ez talán arra vonatkozhat, hogy a spanyol követ nem csupán színlel és színészkedik, hanem bolondozik is, játékosságával fedve el igazi (és természetesen a protestánsok számára nemtelen) szándékait.

Ha a magyar versciklust vizsgáljuk, azt találjuk, hogy izgalmasan módosítja az eredeti jelentését, a bolondozás eredetiben is meglévő motívumát felerősítve, kizárólagossá téve, s ezúttal elhagyva Rusdorf személyes tapasztalatokon alapuló keserűségét. Ezt a változtatást a fordító az említett történelmi példa beillesztésével viszi véghez, amelyben arról van szó, hogy a Habsburg herceg nem hisz az őt óvatosságra intő bolondnak csak azért, mert a bolond nem mondhat okosat. Rusdorf tréfálkozó színészéből ehelyütt egyértelműen udvari bolond lesz, mégpedig olyan, aki a butaság színe alatt kimond olyan dolgokat, amelyek igazak, mégis kellemetlenek az uralkodók számára.

A magyar változat szerint a magukat okosnak tartó emberek úgy gondolják, hogy nem szabad bolondozni, mert akkor az embert igazi bolondnak nézik, s ezért nem hisznek neki (voltaképpen ez okozza az osztrák seregek vesztét). A magyar vers ezzel a példával sokkal pozitívabb figuraként állítja be a követet, hiszen a figura megjósolja az eseményeket. Nem

túlzás tehát azt mondani, hogy a színlelés barokk színezetű elméleti problémái már itt feltűnnek a régi magyar irodalom határvidékén (az eredeti, latin változatban) s annak egy legitim, bár csak mostanában újrafelfedezett hagyományának egyik korai felbukkanásával van dolgunk. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a magyar változatban a színlelésből tréfálkozás, az udvariság kritikájából pedig elsősorban az uralkodó nemesi osztály felé irányuló kritika lesz: a fordító tehát nem használja ki az alkalmat a "nem udvari udvariság" elleni támadásra, mint ahogyan azt nagyjából a fordítás elkészültének idején Rimay János tette; ez a hiány azonban sajnos könnyen lehet a vers csonkaságának következménye is. Annyi mindenképp kijelenthető, hogy az olyan kifejezések, mint például "udvari fül", mindenesetre az udvariság problematikájára való érzékenységet mutatnak.

E vers elemzésekor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az okos bolond-toposz e változatával Rusdorf egy olyan antik eredetű motívumot kapcsol egy aktuális problémához (a harmincéves háborúban tanúsítandó udvari magatartás kérdéséhez), amelynek idehaza szintén megvoltak a példái (elég itt a népszerű prózairodalomban ismeretes Markalfra utalni, akit Mátyás király bolondjaként élt tovább a népmesékben), s a magyar változatban e hagyomány is munkál, módosítván az eredeti koncepcióját.

Azt sem tekinthetjük a véletlen művének, hogy 'Gracian Boldisár', azaz Balthasar Gracian: *Udvari ember* című elméleti munkája, amely alig valamivel a *Sebes agynak késő sisak* után, 1640-ben jelent meg, az itt ostorozott elveknek, azaz a "tisztes színlelésnek" egy árnyalt, de igen szókimondó védelmét adja, vitatkozva Rusdorf finom retorikai eszközökkel dolgozó, de igen erőteljes kritikájával. Így szól a IV. Fülöp spanyol király udvarában készült, s magyarul Nagyszombatban, 1772-ben napvilágot látott mű, XIII. maximájának eleje, Faludi Ferenc fordításában:[174]

> "El-intézett szándékodat más vezeték szándékkal segítsed.
>
> Az emberi élet mind azon hartz az emberi gonoszság ellen. E' fertelmes ellenségét képes szándékinak titkos fortéllyival szokta a' Bölcs meggyőzni. Másban forog gondgya, 's másra mutat külső képpen. Ugy tetteti magát, mint-ha minden bizonnyal eme tárgyra arányzana, hogy oda tsalván leselkedő-pártosinak szemeket, el fordithassa arrul, amit alattomban szívében el jegyzet. Sőt néha helyes okkal 's móddal még eszközét-is el-rendeli a' nem első szándéknak, hogy annál-is inkább az ellen-fél a maga vélekedésében meg játszattassék, maga peniglen könyeb' férjen a' valóhoz."

Ez a magatartás pontosan illik Gondomarra, a spanyol udvari élet és diplomácia tehát sokkal inkább elfogadta a tisztes színlelést, mint a kálvinista fejedelmi udvarok. Emögött

[174] Modern kiadása: FALUDI 1991. 308.

kettős okot sejthetünk, egyfelől a két udvari etikai- és normarendszer, másfelől pedig a két felekezet alapvető másságának indítékát. Míg Rusdorf és elvbarátai a nyíltságot, műveltséget, komolyságot és a református hit védelmét tartották eszközüknek és céljuknak, Gracián egy erősen központosított, abszolutizmus felé fejlődő udvarban, egyetlen központi akarat alatt volt kénytelen élni, ahol bizony más elvek érvényesek, mint egy olyan választófejedelemségben, ahol az uralkodó elemi érdeke nemeseinek kegyét keresni. Emögött az ellentét mögött a sztoikus értékrend, illetve annak Lipsius által kidolgozott változata is állhat ellentétben a katolikusok (nyilván a jezsuiták által kimunkált) radikálisan tekintélyelvű nézeteivel. Míg a kicsiny fejedelmi udvarok vezetői jóformán csak a főnemesekre és egymásra, azaz a demokratikus szövetségekre támaszkodhattak szilárdan, a szinte korlátlan egyeduralmat célul kitűző uralkodó az egyházra és zsoldosaira támaszkodhatott, amelyek igen hathatós eszközöknek bizonyultak; ezek az alapvető különbségek pedig jelentős kommunikációs zavarokhoz is vezethettek.

2.3.2.6. Elégikus prosopopoeia 2.: a kontinens panasza

Európa krétai királylány [35.] antik mitológiai történetét már Rusdorf továbbírja: az őt elrabló Jupiter kezéből Európát ismét elragadja egy "nyugatról érkezett szörnyeteg"; a királylány kesereg sorsán, hiszen első elrablóját, aki nyájasan bánt vele, szeretőjeként szerette, a második azonban megalázza és megbecsteleníti. Akárcsak több másik allegorikus nőalak esetében, itt is megjelenik a fenti paráznaság-tematika, ezúttal mitológiai köntösben. Figyelemreméltó sajátosság, hogy Európa dícsérete, a versciklus összes többi darabjával szemben, mitológiai alapokon nyugszik. Rusdorf ezúttal nem elégszik meg a querela-hagyomány megszokott elemeivel, hanem Európa háborúbeli sorsát antik mitológiai köntösbe öltöztetve adja elő, a prosopopoeiát vegyítve egy aktualizált mitológiai történettel. A mítosz politikai értelmű újraírásának alapjául Ovidius *Metamorphoses*-ének disztichonjai szolgálnak, olyannyira, hogy szövegszerű kapcsolat is kimutatható a két vers között.[175] Minósz, Nisus és Scylla történetében ugyanis megkérdőjeleződik a szűzet elrabló bika isteni és jóságos mivolta. A mitológia felhasználásának módja a humanistákéra emlékeztet: a mitológiát nem mint puszta kitalációt, hanem rejtett politikai, illetve morális bölcsesség közvetítőjét használja fel. Sőt, a szerző eljárása ennél is radikálisabb: mondanivalójának közvetítése érdekében még az antik hagyomány át- azaz továbbírásától sem riad vissza.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a fordító nem csupán pontosan tolmácsolja a bonyolult szerkesztésmódot, hanem tovább is gazdagítja az antik eredetű elemeket. E gazdagítás forrása pedig javarészt azonosítható. Az még talán kevésbé felkavaró, hogy a

[175] *Metam*. II. 833–875. (OVIDIUS 1975, 65–66).

bevezető három strófában elmondja Európa királylány származását, az azonban annál inkább, ahogyan csak a magyarban fellelhető utalásokat tesz a királylány és a földrész közti kapcsolatra. Csak a fordító említi a Boszporusz bikához kötődő jelentését is, tovább gazdagítva az Európa-bika motívumpár kapcsolatát. A *Sebes agynak késő sisak* etimológiája szerint az Európát Ázsiától elválasztó szoros nevét „terh hordozó Bikának" kell értenünk magyar nyelven. Hogy egy ilyen jellegű információ honnan származhat, szinte lehetetlen megmondani; a fordító azonban több mitológiai betoldást is tesz, amelyek érdekes módon mind-mind fellelhetők ugyanabban a korabeli mitológia-lexikonban, amelyet Prágai András a *Fejedelmeknek serkentő órája* előszavában nem csupán felszínes hivatkozásként, de többször, ráadásul alapos elemzés tárgyává téve, az előszó koncepciójába illesztve először tárgyal magyar nyelven. Most még nem beszélek részletesen sem Prágairól, sem a *Sebes agynak késő sisak*kal feltehetőleg megegyező mitológiai tartalmú forrásáról, csupán annyit jegyzek meg, hogy a mitológiai gyűjtemény szerint Boszporusz egy bikáról kaphatta a nevét, melyet az egyiptomi király Iónak ajándékozott.[176]

A mitológiai szereplő és a földrész kapcsolatának megerősítése tudatos eljárás, amely további mitológiai elemek bevonásával erősíti a motívumok kapcsolatát. Fontos eltérés még, hogy míg az Európa-versben az *Elegidia* nyugatról jött szörnyről *(hesperio prodit […] monstrum)* beszél, addig a *Sebes agynak...* jóval konkrétabban fogalmaz:

"Most már nap nyugotrol,
És *Spanyol országbul*,
Más Fene vad furmában,
Így kegyetlen legény […]"

rabolja el Európát Jupitertől. Erről a "legényről" két strófával később kiderül, hogy egy sas formájú szörnyeteg:

"Bezzeg Rút vér szopo,
Szépsegemet Rontó,
Sas körmében szorúlek."

Más versekben (*II. Ferdinánd, Belgium*) is megfigyelhető, hogy a fordító a sasmotívumot használja a negatív szereplők jellemzésére, ott is, ahol ez az eredetiben nem szerepel; a kegyetlenség a Habsburgok címerállatának megfelelő ábrázolása tehát szintén tendenciózusan történik. A magyar változat a királylányt többször is kontinensként szólaltatja meg; ezzel kiutal a mitológiai történetből, és aktualizálja azt. A Cerest elrabló Plútó történetét elbeszélő strófát szintén a fordító illeszti a versbe. Mindkét vers a leláncolt Andromeda képével zárul. A magyar szöveg utolsó előtti strófájából három sor hiányzik, az utolsóban

[176] CONTE 1605. 905.

pedig az Alvilágban szenvedő, saskeselyű által marcangolt Titius képe bukkan fel. Az erdetiben ez a momentum sem szerepel. Titius alakja nem csupán a saskeselyű-motívummal kapcsolódik a versben elbeszélt mitológiai történethez: aligha véletlen, hogy a Tellustól (görög nevén: Gaia) származó óriás lányát szintén Európának hívják, ráadásul Európa és Zeusz egyik közös gyermekét pedig Titiusnak (ezen információk egyébként szintén az említett mitológiai gyűjteményből származnak).

Elképzelhető, hogy a magyar változat végéről hiányzó legalább három sor Rusdorf versének csattanóját tartalmazta: Európa azon kesereg, hogy noha Perzeusz megszabadította Andromédát, nincs olyan hős, aki őt képes lenne kimenteni szorult helyzetéből. A ciklus egy formai szempontból is problematikus darabjáról van szó: bár kisebb-nagyobb verstani hibák a többi versben is előfordulnak, a Balassi-strófa párrímei e versben szinte minden strófában hibásak.

2.3.3.7. Ellentét: vituperatív, allegorikus epigramma – a pápa

A magyar változat betoldásainak figyelemreméltó sajátossága, hogy a két valódi szereplő mellett három különböző típusú allegorikus alakot szerepeltet. A **pápa** [36.] alakja szintén újdonság az *Elegidiá*hoz képest. Ez a figura is allegorikus: a mindenkori pápai hatalmat testesíti meg. A polemikus irodalom, illetve a közköltészet hangvételéhez közelítő versben a pápa meglehetős önelégültséggel nyilatkozik “ket kulczo papság”-áról, mely a Nagy Konstantin óta egyre nagyobb hatalommal rendelkező Róma híveit jutalmazza, ellenségeit pedig bünteti, s melyhez – mint ahogyan a Semirámis-példa mutatja – a császárok kegyéből jutott hozzá (ironikus módon ezt maga a pápa hangoztatja). A protestáns propaganda itt is a felszínre bukkan, azonban a fordító a korabeli vitairodalom vaskosabb darabjainak durvaságát elkerüli, megmarad az ironikus öndícséret eszközénél, melyet az *Elegidia* is használ a negatív szereplők jellemzésekor. A harmincéves háború a pápai hatalom gyengülésének időszaka volt. Noha természetesen jelentős diplomáciai súllyal bírt, a pápai állam ebben az időben a gyakorlatban komoly gazdasági és katonai erő híján ki volt szolgáltatva hatalmas szövetségeseinek, a Habsburgoknak: érdekei a modern hatalmakkal szemben visszaszorultak.[177] Ennek ellenére természetes, hogy a katolikus- illetve Habsburg-ellenes propaganda egyik kedvenc célpontja volt a pápaság: bár tényleges hatalma megkopott, a pápa nem hagyott fel a protestánsüldözéssel. A hosszú Scena-változatban szereplő vers a korabeli egyházfőt, VII. Orbánt jeleníti meg, aki a vers szerint az elhúzódó háborúban úgy keresett magának biztonságot, hogy Ferdinánd mellé állt, s seregeinek védelmét kereste, s ugyanakkor Miksára és a Katolikus Ligára is támaszkodott. A világi hatalmak pedig

[177] TUSOR 2004.

diplomáciai támogatást és jezsuitákat kaptak Csehország, majd Pfalz erőszakos katolizálásához.

2.3.2.7. Elégikus prosopopoeiák: a protestáns országok panaszai

Németország monológja [37.], amely az *Elegidia* egyik legdrámaibb verse, a harmincéves háború által leginkább sújtott területek panaszát adja elő. A magyar fordításban a sorok sokat veszítenek drámaiságukból; az eredeti sokkal inkább a német területeket tekinti a legfontosabb hadszíntérnek. Rusdorf, mint a Német-római Császárság részét képező, ugyanakkor a háború okát adó Pfalz képviselője, e versekben üti meg a legdrámaibb hangot: a vers a vallási ellentétek szabdalta vidék széttagoltságát is kifejezi. A vers az országokat meggyalázott nőalakokhoz hasonlító querela-csoportba tartoznak, melynek tagja ezen kívül Magyarország, Csehország és Hollandia, illetve Belgium alakja is. Rusdorf hazája iránti érzelmei itt egyértelmű kifejezést nyernek. E ponton nyilvánvaló ellentétbe kerül a *De Constantia* tanításával: a még sztoicizmustól mentes Lipsius panasza tör felszínre, s nem sztoikus mesterének, Langiusnak szenvtelenségre intő tanítása. Rusdorf már említett, Szenci Molnár Alberthez írt levelében így beszél a harmincéves háború német területeket érintő pusztításairól:

> "Germánia sohasem érzett akkora és olyan hosszantartó csapásokat sem, amelytől egykor vagy akár még V. Károly idején is lángolt; sosem volt legyőzve és feldúlva oly sok vidéke; soha nem volt ostrom alá véve, felforgatva és kiüresítve oly sok városa és egész tartománya. Némelyiket tűzzel és vassal népteleníttették el, mások pedig az új bitorlókéi lettek, mivel vagy száműzetésbe kergették, vagy megölték polgárait, a tiszta szentségek tisztelőit."[178]

Rusdorf egyéb írásaiból is érezhető a haza (Germánia, s azon belül is különösen Pfalz) sorsa felett érzett fájdalom. Igaz ez levelezésének darabjaira, különösen akkor, ha egy távoli szövetségesnek festi le a haza állapotát; s fokozottan az a versbe foglalt megnyilatkozásaira. A diplomata több Németország siralmát előadó verset is papírra vetett (egy másik *Querela Germaniae* például a *Tyrociniá*ban látott napvilágot). Ez a latin versciklus egyetlen verse, amelyben Rusdorfon szemlátomást elhatalmasodik a kétségbeesés, olyannyira, hogy Germániát nem csupán egy meggyalázott szűz, hanem egy meggyilkolt és a vadak elé vetett hölgy alakjában ábrázolja. Ezt a túlhajtott, szinte naturalista képet a magyar természetesen jelentős tompítással adja vissza. A Németország-vers (illetve a versciklus egyéb panaszversei) és a feltehetőleg a fordítótól származó Hungária-vers között kitapintható retorikai különbség áll fenn.

---

[178] VÁSÁRHELYI 1980.

Hungária, azaz Magyarország ábrázolása [38.] abba a *Querela Hungariae*-hagyományba illeszkedik, mely a hazafias költészet egyik, a mohácsi csata óta igen gyakori toposza.[179] A vers az Imre Mihály és Szilasi László[180] által kiemelten vizsgált vonulatba illeszkedik; a toposz ekkorra már kiforrottá, elterjedté vált. Szilasi tanulmánya hívja fel a figyelmet arra a versciklus szempontjából szintén nagyon fontos tényre, hogy a haza és az igaz vallás siratását tematizáló versek már az 1603-as Újfalvi-énekeskönyvben is egymás mellé kerültek.

A vers ugyanakkor logikusan illeszkedik a háborúban álló nemzetek, Németország, Csehország és Németalföld ábrázolásai közé is. A Magyarországot megtestesítő nőalak ebben az összefüggésben gyakran szerepel együtt Germániával, nem váratlan tehát, hogy a *Sebes ag7ynak késő sisak*ban is ez után a nőalak után találjuk, a kereszténység védőbástyája-toposz azonban elmarad. Az *Elegidiá*ban is szereplő ország-versekben, mint a legtöbb *querela*-versben, a Habsburgok a romlás fő okozói. Noha a tatárjárással kapcsolatos események elbeszélésekor szó esik a Habsburgok egy korabeli árulásáról, a *Sebes agynak késő sisak* költője Hungária esetében a magyarok, illetve a környező népek pártosságát nevezi meg a bajok forrásaként, szintén topikus módon. Magyarország nőalakja egy régen hősöket termő, gazdag, szép vidék képében jelenik meg, amelyet részben a csalárd szövetségesek, főként azonban lakóinak széthúzása tett tönkre. A versen megfigyelhető a kora újkorban kialakult országdícsérő verstípus hatása is, amely összekapcsolódik a Magyarország panasza toposszal: a dícséret három jellemzője, az ország természeti adottságainak, történelmi múltjának és lakóinak méltatása egyaránt felismerhető a versben. A második elem, a történelmi múlt és jelen eseményeinek kivonatos elbeszélése van túlsúlyban, a harmadik összetevő, a lakosok jellemzése is előkerül, hiszen a Hungária által elbeszélt események fiait is jellemzik: a régi idők hőseit és királyait mára kicsinyes, pártütő utódok váltották fel, akiknek helyzetén tovább ront Hungária szomszédainak csalárdsága és árulása.

A vers egyediségét a történeti példák használata, illetve a vers lezárása adja. Elsőként az ország birtoklási jogát megalapozó monda bukkan fel magyar történelem epizódjai közül: a magyar föld „egy lovon, egy nyergen, egy aranyos féken” történt megvásárlása, érdekes módon nem Szvatopluk fejedelemtől, hanem a Rómaiaktól. A magyar történelem eseményei fegyverré válnak a fordító kezében,amelyekkel vádlólag mutat Róma jogutódja, a Német-Római Birodalom, illetve a Habsburgok felé. Először a magyar jelenlét jogi megalapozottságát igazolja Rómával és jogutódjával szemben:

---

[179]A toposz történetét IMRE Mihály: *“Magyarország panasza.”A Querela Hungariae-toposz a 16-17. század irodalmában* (Debrecen, 1995.) című könyve alapján tárgyalom.

„Egy lovon, egy Nyergen,
Egy Aranyos Féken,
Rommaiaknak Földét,
Vettem volt meg Regen,
Scitiábol jövén,
Az nagy Dunának vizit,
Igassággal mondom,
Hogy méltán kaszalom,
Az Duna két mellékét.”

Ezután a példák éle az osztrák Habsburgok ellen irányul: a tatárjárás idejéből Béla király osztrák fogságba esésének történetét mondja el a szöveg, amely során Frigyes osztrák uralkodó, bár a vers szerint eredetileg vendégségbe hívta meg a királyt, végül is hét vármegyényi váltságdíjat kért a tatárok miatt szorult helyzetbe került magyar királytól. Nem szabad tehát a magyaroknak a Habsburgokban bízni.

Az eddigi példák kézenfekvő okokból kerültek a műbe, a harmadik utalás azonban nehezebben felfejthető vélhetőleg a harmincéves háború egyik eseménye, a csehek magyar segítség iránti bizalmatlansága jelenik meg. Feltehetőleg az egyik legfontosabb csatára, a fehérhegyi ütközetre történik itt célzás, hiszen abban csak egy Kornis Zsigmond vezette kisebb csapat vett részt, ráadásul a kortárs röpiratok tanúsága szerint bizony nem valami dicsőségesen: majd’ mindegyik beszámoló megemlíti a magyar lovasok megfutását, amely még a huszadik századi történelmi regényekbe is bekerült.[181] Az éles nyelvű katolikus röpiratokban természetesen se szeri, se száma ezek után az erdélyiek gyávaságát felhánytorgató írásoknak; így lehetséges, hogy Bethlen Gábor a nyulak fejedelme lesz, akik az első ijesztő jelre visszakotródnak a nyúltanyára, Erdélybe.[182] Ezek után nem csoda, ha a versciklus is gondot fordít a magyarokat illető vádak tisztázására: a vers a felelősséget a csehek tétovázására, hiúságára hárítja.

A fordító itt is hangot ad a csehek elleni ellenszenvének, a Csehország-versben is tettenérhető: a csehek 'visszavonása', azaz pártoskodása, árulása vezetett országuk katolikus megszállásához, illetve a fehérhegyi csatavesztéshez. Nagyon lényeges, hogy ennek az ellenszenvnek a latin változatban semmi jele nem tapasztalható, az tehát a magyar változatot jellemzi.

A magyarság negatív jellemzését az országdícséreten túl a történelmi tényezők is enyhítik. A történelmi példák ráadásul a környező népek hasonleső, a magyarság rossz

[180] IMRE 1995, illetve SZILASI 2005.
[181] Lásd például DIWALD 1969.

helyzetét kihasználó magatartásának, illetve a természetes szövetségesek habozó, bizalmatlan hozzáállásának bemutatása jelentősen árnyal a toposz által kijelölt, merev struktúrán.

Filológiai természetű sajátosság, hogy a vers ötödik és hatodik strófája felcserélt sorrenddel szerepel; a másoló sorszámokkal igazította ki a hibát.

2.3.2.8. Elégikus, aposztrophikus prosopopoeiák

Az országalakok másik csoportja a közönségtől való elfordulás alakzatának segítségével, a közönség egy csoportjának megszólításával kívánja a retorikai hatást fokozni.

A ***Bohemia ad Proceres [Europae]***[183] (Csehország Európa nemeseihez) [39.] című darab a fehérhegyi csata utáni, katolikus terrortól sújtott országot ábrázolja. Ferdinánd Wallenstein seregeire és a jezsuitákra támaszkodva kivégzéssorozattal állt bosszút a protestáns cseh rendek vezetőin, majd a katolikus hitet kizárólagossá tette az országban, s ezzel a protestánsokat száműzetésbe kényszerítette.

A vers hasonló típusú betoldást tartalmaz, mint Európa monológja. A latin eredeti ezúttal csak az égő ház toposza segítségével írja le Csehország (mint allegorikus nőalak) tragikus sorsát, a magyar változat azonban kiegészíti ezt, egyszerre mitológiai és történeti eredetű betoldást alkalmazva. A cseh történelemből vett példát a szivárvány mitológiai eredetű motívumával tökéletesen illeszti az eredetihez; ezeken a pontokon is megmutatkozik a fordító jelentős erudíciója és invenciója, mellyel kikerekíti az eredeti egyszerű toposzát.

A történeti példa, amelyet a versciklus alkalmaz, s kizárólag a magyar változatban szerepel, nehezen érthető módon ellenkezik az ismert forrásokkal. Az anekdota, mely szerint IV. Vencel cseh király (1378-1419) koronázásakor szivárvány jelent meg Prága fölött, a királyt jó uralkodónak állítja be:

„Valakik szemlélték,
Mindenek örülték
Iris jó hír mondását,
Mert Venceslausnak
Mindenek uralták
Kedvessen királyságát,
Földnek gyümölcsével,
S minden békességgel
Bírta minden országát.”

Ez a (csak a magyar változatban szereplő) megítélés ellentétben áll az uralkodó mai megítélésével: királysága kezdetén trónharcok és vallásüldözések voltak jellemzőek.[184]

182

183 A földrész neve a magyar változatban nem, csak a latinban szerepel.

184 PALACKY 1984.

A magyar változatban is latin címmel ellátott ***Belgium luget Germaniae, sororis suae*** (Németalföld siratja nővérét, Németországot) című vers [40.] a toposzhasználat és a betoldott történeti példa szempontjából egyaránt lényeges. A magyar változat a meggyalázás-toposz egyik klasszikus példáját, Róma utolsó királya, Tarquinius Sextus (melléknevén *Superbus*), illetve Lucretia asszony történetét toldja be az eredeti versbe, amely Titus Livius *A római nép története a város alapításától* című történeti munkájában található. A történet szerint Tarquinius megkívánta Collatinus erényes és szép feleségét, Lucretiát, miután az dicsekedett feleségével. A király akaratának erőszakkal szerzett érvényt, Lucretia pedig az őt ért szégyen hatására öngyilkos lett. A *Sebes agynak késő sisak* csak eddig mondja el a történetet, párhuzamba állítva Belgium és Lucretia alakját; a történet egy előző epizódjáról, Gabi csalárd csellel történő elfoglalásáról a Buquoi-ról szóló fejezetben már szóltunk. E vers szempontjából nem lényegtelen azonban a történet folytatása sem: Lucretia férje és rokonai, a Brutusok a hölgy halála után elűzték a zsarnok Tarquiniust, és Róma királyságból köztársaság lett. A történet az antikvitás egyik legismertebb zsarnokellenes epizódja: rejtett utalás ez arra, hogy a Habsburgok vesztét is okozhatja, hogy erőszakot tesznek Belgiumon.

Az erényes hölgy története a korban széphistória formájában is ismeretes volt. Feltűnő ugyanakkor, hogy a *Sebes agynak késő sisak* mennyivel visszafogottabban írja le a támadó kegyetlenségét: míg a latinban Németországot kegyetlenül meggyilkolják, a fordítás csak megaláztatásáról és szolgaságáról beszél. A paráznaság-toposzt tehát a magyar vers ez esetben erősen enyhíti; a fordítóból talán hiányzik az a mérhetetlen csalódottság és elkeseredés, amelyet Rusdorf érzett a feldúlt és elfoglalt Pfalz sorsa miatt.

2.3.2.9. A versciklus záródarabja: A Religio-vers és magyar fordításai

A következő részben két kérdéskörre koncentrálok: először a Johann Joachim Rusdorf által készített, eddig ismeretlen Religio-verset mutatom be, amely valamelyest árnyalja a magyar változatokról alkotott képet. A fejezet súlyponti részében a versciklus utolsó darabját, a *Religio*-emblémát veszem vizsgálat alá, majd – újabb, de talán ezúttal sem indokolatlan kitérő keretében – Szenci Molnár Albert és Rimay János változatát is vizsgálom, mivel mind a versciklushoz való hasonlóságok, mind pedig a különbségek jelentős tanulsággal járnak (Szenci Molnár esetében természetesen támaszkodom az *Istitutio*-fordítás címlapjával kapcsolatos elemzésekre, különösen Viskolcz Noémi munkájára[185]). Ezután azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy a *Sebes agynak késő sisak* igaz vallást ábrázoló darabja mennyiben tekinthető eredeti alkotásnak.

Szenci Molnár Albert *Religio*-verséről Waldapfel József még a XX. század elején

[185] VISKOLCZ 2003b.

megállapította,[186] hogy forrása a Theodor de Bèze munkáiban több helyen is fellelhető *Religionis vere evangelicae pictura* című emblémája: minden további gondolatmenetnek ez az azonosítás az alapja. Az RMKT szerint[187] a latin eredeti először az 1573-as, genfi kiadású *Confessio fidei Christianae*-ban látott napvilágot, amely a XVI. század végétől a magyar kálvinisták hitelveinek foglalataként ismert; Klaniczay híres *Hozzászólás*ában szintén erre a kiadásra hivatkozik.[188] Annyi bizonyos, hogy Bèze munkája először franciául, még 1559-ben; első latin fordítása 1560-ban, szintén Genfben jelent meg. A hatvanas években megjelent német és angol változata is. Ezek után nehezen érthető, hogy miért éppen az 1573-as kiadást hivatkozza a szakirodalom, hiszen az embléma több változatban is megtalálható, ráadásul bekerült a Bèze válogatott verseit tartalmazó kötetbe is, amelynek szintén több kiadása ismeretes.

Noha már ez sem kevés, a variánsokról alkotott lista még mindig nem teljes. Váratlan helyről került elő ugyanis a vers egy újabb verziója, hiszen ez az eddig nem vizsgált változat éppen annak a Johann Joachim Rusdorfnak *Tyrocinia poetica* című versgyűjteményében található, aki a *Sebes agynak késő sisak* forrását is készítette. A mű teljes címe: *Descriptio Religionis expressa Dialogi: translata liberius e Gallico idiomate*, azaz a cím szerint a Rusdorf által szabadon fordított eredeti a vers legkorábbi, francia nyelvű változata volt. A *Tyrocinia* hely nélkül, 1629-ben jelent meg. Ekkorra tehát a vers Bèze által elkészített latin változata már mintegy fél évszázada napvilágot látott. Az általa használt francia változat nem sokban különbözött az ismert Bèze-féle latintól; a fordítás szabad mivolta csak annyiban jelentkezett, hogy a Rusdorf-féle átirat bővebb, mint a latin. Úgy látszik tehát, hogy az emblémának nem csupán Magyarországon, de Európában is jelentékeny számú változata volt ismeretes, az eddig felleltek azonban közel látszanak lenni a Bèze-féle, a kutatás által is ismert latinhoz. Annál is különösebb tehát, hogy a magyar változatok meglehetősen jelentős eltéréseket mutatnak a latinhoz képest.

A ***Religio ad Samaritanos Christianos*** című vers [41.] a ciklus egyetlen ismert latin változatában sem szerepel. Az igaz vallás nőalakjának leírása Theodor de Bèze emblémájából származik. A *Sebes agynak késő sisak* szövege is utal arra, hogy a szöveg egy emblémavers alapján készült: a versben szereplő "tekintsd meg *tisztemet*" kifejezés arra utal, hogy az eredeti vers címében (*titulus*) olvasható az ábrázolt elvont fogalom megjelölése; a fordító a latin szót nem címként, hanem rangként értelmezte. A kép fölött olvasható az *inscriptio*, mely kimerítő leírását adja a vers tárgyának. Religio alakja egy másik motívummal, a kaméleon-emblémával kiegészülve, önálló kompozícióba ágyazva jelentkezik, mielőtt azonban a *Sebes*

[186] WALDAPFEL 1932.
[187] RMKT XVII/6, 430.

*agynak késő sisak*ban előforduló, igen fontos verset elemezném, ki szeretnék térni a vers két másik kortárs variánsára. Szenci Molnár Albert és Rimay János változatai fontos adalékokkal szolgálnak a versciklusban szereplő variáns értelmezéséhez.

2.3.2.9.1. A *Sebes agynak késő sisak* Religio-verse

Ebben a variánsban egy egészen sajátos elegy jön létre: Bèze az igaz vallást emblematikusan megjelenítő verse és a hízelgőket megtestesítő kaméleon egy átalakított változata szerepel a versben, a szamaritánus keresztények bibliai eredetű példázatával kapcsolódva össze.

Az igaz vallás tisztasága és a képmutatók álságossága áll szemben egymással: a vers ezt a konfliktust, az állhatatosságra építő újsztoikus erkölcs, illetve a valláshoz machiavellista módon viszonyuló morál ellentétét nevezi meg a felekezeti háborúskodás fő okaként. Religio látszólag pártatlan: következetesen "emberek"-ről beszél, elkerülve az egyes felekezetekre való nyílt utalást. A felekezetek felett álló főbűnt az állhatatosság hiányában látja:

"Az köröszténységben,
Minden emberekben,
Nincz állandó hit vallás,
Minden féle hitre,
Mint Nád forgo szélre,
Hamar leszen változás." [189]

Ha figyelembe vesszük az irat korábban bemutatott lipsiusi értékrendjét, az állhatatosság, mint legfőbb sztoikus erény hiánya jól illik ehhez a nézetrendszerhez. A sztoikus erkölcs követése e műben nem jár együtt a vallási kérdésektől való tudatos távolmaradással, sőt, még inkább megerősíti az igaz vallás melletti kiállás szükségességét; a versciklus egésze alapján úgy véljük, a latin eredeti sztoikus morálját a fordító a protestáns hit védelmére, az amelletti állhatatosságra való felszólítással kapcsolja össze.

A különböző felekezetek megszólaltatása az *Elegidiá*ban nem szerepel, a teljes, több mint száz versnyi hosszúságú *Scená*ban igen. E változatban számos darab *(Catholici Romani in Germania; Lutherani in Germania; Calvinistae ad Lutheranos; Jesuitae; Capuccinus)* a vallási felekezetek kérdésével foglalkozik; az *Elegidiá*ból azonban ezek a részek kimaradnak. A magyar változatban két ilyen, felekezeteket megjelenítő szereplő van: a *Pápa* a pápaság hatalmát, míg a *Religio* az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. Talán nem alaptalan a *Sebes*

---

[188] KLANICZAY 1957.
[189] RUSDORF–PRÁGAI 2006. 160.

agynak késő sisak betoldásaiban a *Scena* koncepciójának valamelyes hatását is gyanítanunk. Ha pedig a *Scena* hoszabb változata valóban hatott a *Sebes agynak késő sisak* koncepciójára, a *Calvinistae ad Lutheranos*-fejezet talán segít értelmezni a Religio-allegóriát: a *Scená*ban az igaz vallás a kálvinizmus, ám az azt eláruló ellenfél, (azaz a magyar változat bibliai párhuzamában a szamaritánus vallásnak megfelelő csoport) a lutheránusok közössége:

> "Kálvinisták a lutheránusokhoz
>
> Ti, akik segítettetek romlásunkat elhatalmasodni, s árulásotokkal a jó ügyet elveszni, s minket megszállni, fegyverrel kegyetlenül megsebezni, rossz segítséggel és tanáccsal ártottatok. Most érdemünkért bűnnel fizettek; és hasonlókképpen siettetitek a sorsot, mit magunk is megérdemeltünk. Miután a császár a ti fegyveretekkel győzött le minket, ti sem vagytok jobb helyzetben nálunk. Amit nekünk találtatok ki, ugyanazt a nekünk hozott láncot magatoknak is megszereztétek, és ti is rabságban szenvedtek. Míg a fekete kánya leplezetlenül szeli át a levegőt, a sors akaratából meglátja a dermesztő skorpiót, amint az jár a földön. Siet megragadni, de a skorpió marásától lezuhan és a fullánk mérge elpusztítja. Amit mások felépítettek, ti magatok romboljátok le, és rablásotok a megrabolt ügy halálát okozza. Ők azok, akik mások tanácsait rosszindulatúan ártalmasnak ítélik, s akik saját csalásuk áldozatai szoktak lenni."[190]

Az *Elegidia* első változatában tehát a lutheránusok igen kemény feddésben részesülnek; ezek a nézetek pedig végigkísérik Rusdorf pályájának első szakaszát. Ez a protestánsok közti ellentét bukkan fel Szenci Molnárnak írott, s már többször idézett, levelében is:

> "Ami mármost az ügyek alakulását és jelenlegi állapotát illeti Germániában: minthogy részekre és pártokra szakadt, ennek megfelelően állapota zavaros és több szempontból fontolóra kell venni. Az egyik oldalon vannak a pápisták és ők a leghatalmasabbak terveiket, társulásukat, egyetértésüket és a köztük lévő lelki rokonságot tekintve; a másik oldalon a tompább elméjű és oktalanabb szívű lutheránusok, akik azt az erőt, amelynek birtokában vannak, nem képesek jobban felismerni, mint egy bika. A legutolsók pedig, és mindenek közül leggyengébbek a kálvinisták, elméjük élességével, bölcsességükkel és lelkük állhatatosságával azonban felette állnak a többiek erejének. Mégis mindkettőtől: mind a pápistáktól, mind pedig a lutheránusoktól visszaszorítva és legyőzve többé már nem jönnek számításba, hanem mellőzötteknek és múlandóknak

[190] A *Scena* eredeti szövegét a függelékben közlöm; a részletet saját fordításomban adom, amelyet Kasza Péter, az *Elegidia*-szövegkiadás fordítója ellenőrzött.

tartják őket. A lutheránusok mindenesetre önmaguknak ártottak és meggyorsították száműzetésüket, mivel segítséget, tanácsokat, erőt és pénzt adtak a kálvinisták kiirtására és megsemmisítésére – pedig azoknak a szövetségét minden veszélyben kihasználhatták és élvezhették volna, és így annál jobban és erősebben védekezhettek volna, mivel azok voltak az ő védőpajzsuk. A pápisták ugyanis mind a lutheránusok, mind a kálvinisták ellenében áhítoznak a hatalomra, és mindkettőt bele akarják kényszeríteni rendjükbe; és úgy ítélik, hogy ez másképpen nem érhető el, csak ha először a kálvinistáktól elpártolásra késztetik és magukhoz kötik a lutheránusokat. Tisztában voltak ugyanis avval, hogy a pápisták – miután elveszejtették és kiirtották azokat, nem lesznek gyengék a lutheránusok megfékezésére."[191]

Ennek fényében állítható, hogy a Religio-vers éle sem elsősorban a katolikusok, hanem a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet. Nehezíti az értékelést, hogy a magyar vers feltételezhetően csonkán maradt ránk, és a *Scena* vonatkozó versével szövegszerű egyezéseket nem mutat ugyan, az állhatatlan keresztények vétkeit elbeszélő két strófa (a vers 12. és 17. strófája) esetén azonban a tartalmi rokonság szembetűnő.

A Rusdorf-életműben éppen az *Elegidia* megjelenése után, nagyjából 1632 tájára tehetően politikai stratégiaváltást fedezhetünk fel politikai írásaiban, ez pedig éppen a lutheránusokhoz való viszonyt érinti. Míg a fordulat előtt a kálvinista hatalmak, Dánia, Svédország, Erdély, Németalföld, az anglikán Anglia, illetve a katolikus Franciaország szövetségének erősítésén fáradozott, ezután a váltás után (Gusztáv Adolf és Pfalzi Frigyes halála következtében) éppen a korábban kárhoztatott lutheránus fejedelemségek, Brandenburg és Szászország Pfalzzal való szövetségét igyekezett megszilárdítani. Feltehetőleg tehát 1631 után már nem illeszthetett ilyen, lutheránuselleneskénti értelmezhető verset a ciklusba, a *Religio-vers tehát nem a szerző, hanem a (vélhetőleg a szerző korábbi műveit ismerő) fordító munkája.*

Ha a kérdés érvényét kiterjesztjük, azaz immár azt firtatjuk, hogy létezett-e egy olyan latin versciklus-változat, amely a magyar változat közvetlen ősének tekinthető, s amely a latin verziókhoz képest új verseket (mint például a *Religio*) tartalmazta, ha tényeink nem is, hipotéziseink mindenképpen vannak. Tudjuk, hogy Rusdorf érdeklődött Magyarország és főleg Erdély sorsa iránt, s mint láthattuk, olvasott magyar történelemmel foglalkozó munkát, így megírhatta a *Hungaria*-verset, különösen akkor, ha ismerte a *Querela Hungariae*-toposz korábbi, latin nyelvű változatait. Nem eshetett volna nehezére az sem, hogy a két rosszul járt császári tábornok, Buquoi és Dampierre sorsának közelebbi, magyar érdekű adataiból

[191] VÁSÁRHELYI 1980.

kiindulva újraírja a két verset, immár új megrendelője, az erdélyi fejedelem propagandája számára. Ebben az esetben azonban van egy retorikai jellegű ellenérv, amelyet a neolatin verselési hagyományról szóló részben hamarosan bemutatok majd. Az talán még inkább lehetséges, hogy a pápai hatalmat allegorikus formában ábrázolja, hiszen, mint korábban láthattuk, a katolikus egyházfő hatalmával kapcsolatos nézetei (bár némiképp közhelyszerűek a protestáns táboron belül) tökéletesen egyeznek Rusdorf levelekben is megfogalmazott álláspontjával. A magyar változat ugyanakkor éppoly visszafogott, mint a Rusdorfnál olvasható álláspont.

A legproblematikusabb fejezet éppen a *Religio*-vers: úgy tűnik, ez a darab is magán hordja Rusdorf nézeteinek nyomát. Nézetem szerint további adatok híján nem bizonyítható, hogy a Bèze-féle Religio-embléma átirata, amely a *Scena* érveivel vádolja a lutheránusokat, Rusdorf munkája lenne, még akkor sem, ha tudunk arról, hogy a vers két tartalmi komponensét (a Religio-emblémát és a kálvinista–lutheránus ellentétet) korábban külön-külön versbe öntötte, s a Szenci Molnárnak írott levél tanúsága szerint ezt az ellentétet fontosnak tartotta a magyarok irányába is hangsúlyozni. Innentől kezdve azonban olyan két furcsa, összekapcsolódott elem következik a versben, amelyet már egyértelműen nem lehet Rusdorf életműve alapján magyarázni. Az első, a kaméleon-embléma műfaját tekintve természetesen nem volt ismeretlen Rusdorf számára; művelődéstörténeti hangoltságát és megalkotásmódját tekintve azonban nem illeszkedik sem az *Elegidia*, sem Rusdorf *Tyrociniá*ja darabjai közé, a Religio-verset alkotó másik tartalmi összetevő, a bibliai eredetű szamaritánus-motívum pedig még kevésbé. Ez a két motívum sokkal inkább egy magyar szerző munkájának látszik. A fordító tehát igen sokat tett hozzá az eredetihez, nem mechanikusan kiegészítve, hanem szemléletében is gazdagítva azt. Rusdorf a lutheránusokkal kapcsolatban ekkorra már más nézeteket képviselt.

A kálvinista–lutheránus ellentétnek ugyanakkor megvan a magyarországi helyzetre vonatkoztatható olvasata is: az erdélyi szászok hol nyíltabban, hol kevésbé nyíltan, de szemben álltak Bethlen Gábor uralmával, s ellenezték Erdély a harmincéves háborúban való részvételét. Ezen allegória másik hazai olvasata az lehet, ami Bethlen egyik fontos sérelme volt: a királyi Magyarország nemeseinek ellenállása igen sokat ártott hatalmi törekvéseinek, s országának is. Az is előfordult, hogy Homonnai György seregei betörtek Erdélybe (még 1616-ban); ez utóbbi eseményt egy a most tárgyalt versciklushoz tartalmilag és formailag is hasonló, jelentős humanista erudíciót megmozgató pasquillus is megörökítette.[192] Ha ez az áthallás helyes, Religio alakja egyszersmind az igaz vallás és a fejedelem ellenségeit is kárhoztathatta.

[192] Az *RMKT XVII/8*. kötetében, a 80. számú, névtelen műről van szó, melynek teljes címe: *Homonnay Georgy Uram ö nagysaga kivalkeppen maga személieröl noha neue el reitetett, zereztetetett, [sic] es irattatot zep enek.*

2.3.2.9.2. Az idegen elem: egy különös kaméleon

Ezen a ponton elérkeztünk a vers egyik legbizarrabb részletéhez, a régi magyar irodalom első részletes kaméleon-ábrázolása ugyanis több olyan tulajdonságot is tartalmaz, amely nem illik ehhez az egzotikus állathoz (az oda nem illőket dőlt betűvel jelölöm):

„Az Asia Terem,
Egy Fene Bestyiát,
Azt Cáméltomnak hiják,
Az minemö szint lát,
Szörinek formáját,
Ollyanná valtosztattya,
Sok szinö formával,
Egy némö allatnak,
Ö magát nem mutattya.

Czalárdsagra okos,
És az Példara gyors,
Telhetetlen életü,
Alhatatlansággal,
Nagy szeliden meg czal,
De nem szelidéthetö,
Igen felénk allat,
És az ö furmáját,
Hamar hamar Czereleö.

Az vernek szük volta,
Ösztövér testében,
Szerzi az nagy felelmet,
Változó furmája,
Álhatatlansága,
Indit nagy veszöczéget,
Tagaiban penig,
Soha meg nem hizik,
Visel ösztöver testet.

Rettenetös czuda,
Abrázattya vagyon,

Mint Disznónak, Majomnak,
Lépése nem gyorsab,
Czak nagy röstön Mászó,
Mint Tekenyös Békának,
Az Religioban,
Az Samaritánast,
Mondhatod hasonlónak.”[193]

Egyező tehát a színváltoztatás, a soványság és a lassúság, különböző azonban a disznó- illetve majomszerű ábrázat, illetve a szőrösség. Noha elsőre nagyon furcsának látszik, a leírás mögött ezúttal is, akárcsak a versciklus többi utalása esetében, racionális magyarázat áll; sőt, e furcsaság kétféleképpen is értelmezhető.

Az első, kézenfekvőbbnek tűnő hipotézis szerint a kép cserélődhetett ki egy kaméleonról szóló szöveg felett; a hüllő Alciatus híres *Emblemata*jában a hízelgés szimbólumaként szerepel. Az ötlet beválni látszott: az 1534-es párizsi kiadásban a vers bizarr leírásának megfelelő, szőrös, disznófejű kaméleonra is sikerült rátalálni. A képen látható állat egyértelműen nem hasonlít egy kaméleonra, ugyanakkor az ábrázolás nem légből kapott: ez a furcsa „régi magyar kaméleon” úgy jöhetett létre, hogy a korai kiadások valósághű metszetét valamilyen okból egy hasonlóan bizarr külsejű, ismeretlen állat ábrázolására cserélték. Ez az állat pedig a megszólalásig emlékeztet a Dél-Amerikában honos tatura. E faj kitömött példányai ezidőtájt már megtalálhatóak voltak néhány főúri különlegesség-gyűjteményben, mint például a nemrégiben rekonstruált fraknói Esterházy-gyűjteményben is. A szőrösség és a disznószerű ábrázat feltehetőleg erre az ábrázolásra utalhat, gondolhatnánk.

A hüllő majomhoz való hasonlításának eredete ugyanakkor ellentmond ennek a változatnak, és egy másik, antik eredetű motívumból eredeztethető. Egy 18. század végén keletkezett elmélkedő munka ugyanis megmagyarázza a *Sebes agynak késő sisak* utolsó strófájának itt következő majom-utalását:

„ Az disznó orczája,
Magát nem utállya,
Az moslékos dézsában,
Embernek nem tartom,
Hogy ha majmot látok,
Az emberi furmában,
Hitbeli változás,

Mi nem igaz vallás,
Az Samaritánusban.”

Mint ahogyan az már említettem, Rajka László e strófa alapján gondolta töredéknek a verset, talán annak értelmezhetetlensége miatt. Hasonló jelenség történik itt, mint ugyanebben a versben kicsit korábban, a Religio-ábrázolás esetében. Először részletesen, elemenként lefesti a Religio külsejét, majd visszatér az emblematikus tulajdonságokra, és ezeket új összefüggésbe helyezve, mint az állhatatlan keresztények által elárult erényeket mutatja be (a vers 8-9. strófájában). A kaméleon azért bír majomszerű ábrázattal, mert hasonlít az emberre, s utánozza azt; s azért is disznószerű, mert nincs semmiféle szégyenérzete az ember számára visszataszító viselkedése miatt. A majomra vonatkozólag az említett elmélkedés szövege segít az értelmezésben:

> „Az illyen Urfiak[na]k még Aranylántzot-is kötnek nyakokra, azonban még-is igaz ama’ Példabeszéd: *Simia est simia et si aurea gestat insignia*, az az, A’ Majom tsak Majom ha arany tzimert visel-is: mert a’ maga természetit tselekedeteit el-nem változtattya. Igy az Ember is.”[194]

Ez után az azonosítás után viszont felmerül a gondolat: kell-e a kaméleonnal felcserélt tatuszerű ábrázolás ahhoz, hogy a szerző az állatot disznó- és majomábrázatúnak mondja? Egyáltalán: lehetséges-e, hogy e mögött a kettős arc-ábrázolás mögött valódi ábrázat álljon? Nézetem szerint talán mégsem: a szerző képzelete itt egy sosem létezett csodaállatot hoz létre, amely „kaméleonabb a kaméleonnál”: nem csupán színét változtató, de „szőrinek formáját”, azaz alakját is. Így lehetséges, hogy egyszerre disznó és majomábrázatú, a fenti tulajdonságok okán.

A kaméleon Szenci Molnár Albert szótárában is szerepel, a következőképpen: „egy Indiai állatoczka, mely színét könnyen elváltoztathattya”.

A szőrös kaméleon képe azonban különös módon nem csupán az összetévesztett illusztrációval magyarázható, hanem maga is toposz:[195] az udvaroncokat bíráló művek rendszeresen visszatérő eleme, hogy a hajlékony gerincű, erkölcstelen udvaronc és a kaméleon közti egyetlen különbség az, hogy a kaméleon szőrtelen, az udvaronc viszont szőrös. A strófa értelmezésének tehát többféle árnyalata is lehetséges. (Meg kell jegyeznünk, hogy az sem zárható ki teljesen, hogy itt a ’szőr’ egyszerűen külsőt jelent, bár figyelemreméltó tény, hogy az állatot a vers nem hasonlítja gyíkhoz, ami a legkézenfekvőbb,

---

[193] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 159.
[194] PÁNÉTZIUS, 1798, 106–107.
[195] Ez olyannyira igaz, hogy szitokszó formájában előfordul Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében is: „Menj innen, te szőrös kaméleon!” (Jankovits László szíves szóbeli közlése). A regény szereplői egy régi tankönyvbejegyzés alapján alkalmazzák.

s ugyanakkor a legpontosabb párhuzam lenne: egészen valószínű, hogy a fordító nem volt tisztában az állat pontos külsejével.)

A kaméleon részletes kora újkori állattani leírásai különféle antik forrásokban gyökereznek: Plinius *Naturalis Históriájá*ban, illetve egy Arisztotelésznek tulajdonított műben,[196] amelyben az a hiedelem is szerepel, hogy az állat félénkségét az okozza, hogy sovány testében kevés a vér. A hivatkozások között Plutarkhosz neve is felbukkan, aki a *De adulatione* című traktátust szerezte. A középkori szerzők ezek nyomán említik az állatot, gyakran a földmélység oroszlánjának nevezve. Színváltoztató képessége miatt az állat alkímiai kontextusban is felbukkan, mint a fémek átváltoztathatóságának megtestesítője. Konrad Gessner fontos bestiáriumában is helyet kap a hüllő, akár csak Thomas Browne-nál, aki a babonaságok cáfolatára szolgáló művében több oldalnyi teret szentel azon téves vélekedés cáfolatának, hogy a hüllő kizárólag levegőből élne. A 17. században szintén újra meg újra felbukkan a hüllő, immár a kígyók és hüllők egyik fajaként.

A magyar és az Alciatus-féle kaméleon-leírás között jelentős tartalmi különbség van. Noha az állat igen részletes bemutatása több ponton egyezik a forrás képi ábrázolásával, a képet kísérő emblémavers eltér a magyar változattól: míg az eredetiben a hüllő az udvari hízelgők megtestesítője, a magyar versben a vallásukat politikai és anyagi érdekeiknek megfelelően változtató, állhatatlan hívők megtestesítőjévé válik, akik az igaz vallás ellen fordultak. Ezt az ellentmondást nem oldották meg a kaméleon-metafora gyökerére irányuló további kutatásaink sem. Az, hogy George Buchanan, aki a 16. század egyik idehaza is ismert és gyakran forgatott szerzője volt, készített egy udvariság-ellenes művet *Chamaeleon* címmel, csak arra utal, hogy a kaméleon és az erkölcstelen udvaronc összekapcsolódott egymással. Arra a motívumra azonban, hogy az emblémát a hitüket változtató keresztényekre is vonatkoztatták volna, mindeddig nem akadtunk.

Annak azonban, hogy a politikai pasquillusok a hitváltoztatókat egzotikus állatokhoz hasonlítják, van nyoma a század eleji magyar versternésben. Az RMKT I. kötetének 78. számú verse, amelyet a kiadás 1608-1613 közé keltez, hasonlóan ábrázolja a keresztények állhatatlanságát, még egy korábbi történelmi helyzethez kapcsolódva:

„Az ü hiti tarka barka,
Mint parduznak az ü nyaka.
Valtoztattya niaratsaka
Hitit, mert fél teleczaka.”[197]

[196] ARISZTOTELÉSZ 1572. 545. A vonatkozó részlet a *De Partibus animalium* 11. fejezetében található.

Nagyon fontos, hogy ehelyütt is a félelem a hitváltoztatás okozója. Ha tehát elemeire bontjuk a Religio-verset és a hozzá kapcsolódó kaméleon-emblémát, kiderül, hogy mindegyik motívumának van megfelelője a 17. századi irodalmi hagyományban.

Érdekes, de talán mégsem nagyon meglepő módon a vers egy jezsuita értekezés előszavában maradt ránk, tehát a példa ezúttal a protestánsok ellen irányul.

Ami azt a minden csak a magyar verzióban szereplő versnél felmerülő kérdést illeti, a Religio-vers tűnik talán legegyértelműbben a fordítónak tulajdoníthatónak. Egyfelől idegen eredetű forrást emel a versbe, Bèze epigrammáját felhasználva, másfelől pedig az allegorikus-mitologikus jellegű poétikai apparátust egyértelműen emblematikusra cseréli fel. Ez pedig arra utal, hogy noha némely (de korántsem összes) eleme Rusdorfnál is fellelhető, az összeállítás technikája idegen kézre utal.

2.3.3. Exkurzus: igaz vallás és üldöztetés Szenci Molnár Albert és Rimay János Religio-versében

2.3.3.1. Szenci Molnár Albert változata

Theodor de Bèze említett latin versének Szenci Molnár által készített magyar változata[198] Kálvin *Institutio*-jának 1624-es, Hanauban megjelent fordítása elején található. Viskolcz Noémi nemrégiben készített tanulmányt a Szenci Molnár *Institutio*-fordításának címlapjáról, amelyen egy Religio-ábrázolás is látható[199]. Álláspontja szerint a címlap Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauza*[200] ellenében készült; a címlapmetszet egyes elemei az esztergomi érsek művének címlapján található, illetve az előszóban írásban is kifejtett nézetek cáfolatát igyekeznek nyújtani. A Viskolcz által nyújtott, meggyőző képet ezen a ponton szeretnénk egy adalékkal kiegészíteni. Noha a tanulmány regisztrálja a Bèze-vers és Szenci Molnár művének szembetűnő különbségeit, nem esett szó arról, hogy nem pusztán a címlap ad magyarázatot a Religio körüli „had”-ra, „zűrzavarra”, hanem a versek is. Az egyik elem a vers legelején, a másik a legvégén található: míg az első csak árnyalja Religio bemutatását a csillagkorona motívumával, a befejezés eltérése jelentősen módosítja a művet:

“– Mit kell érteni ez hadon
Környüled ez zűrzavaron?
– Mindenütt nagy eröszakot,
Szenyvedek méltatlanságot,
De szenyvedvén eröt vészek,

---

[197] RMKT XVII/1, 1959, 349.
[198] RMKT XVII/6, 1971, 366–367.
[199] Szenci Molnár 1624. A címlapmetszet részletes vizsgálatához lásd VISKOLCZ 2003b.
[200] A mű először 1613-ban, majd 1623-ban jelent meg, Szenci műve ez utóbbi kiadás ellenében készülhetett.

S' végre Istenhez felmegyek."[201]

Szenci Molnár változata két motívumában eltér Bèze-étől; nem lehetetlen azonban, hogy a latin versnek több változata is létezett. Mint ismeretes, a címlap egyik metszete Szenci Molnár 1622-es, Heidelberg feldúlásakor elszenvedett üldöztetését ábrázolja. A Tilly által vezetett bajorok betörése miatt ő családjával együtt, javait hátrahagyva menekülésre kényszerült. Ez a zűrzavar, azaz a harmincéves háború a kálvinisták számára igen tragikus első szakasza áll a Religio-vers latin változataitól eltérő befejezésének hátterében is. Az igaz vallás most üldöztetést szenved, ám végül diadalmaskodni fog. A *Religio*-vers tehát az utolsó néhány sorban a címlapon szereplő másik képet (Szenci Molnár arcképét, pontosabban az annak hátterében zajló eseményeket) említi, nem pedig saját ábrázolását.

További, immár tartalmi jellegű kiegészítés lehet, hogy a betoldásnak, illetve a címlapon ábrázolt eseményeknek egy másik, tágabb olvasata is lehetséges: mint ahogyan az Vásárhelyi Judit monográfiájából[202] kiderül, Szenci Molnárra peregrinációja idején jelentős hatást gyakoroltak a hazájukból elűzött francia hugenották. Több tanára, köztük Tossanus, Dubois vagy Isaacus Genius is közülük került ki, s mások éppen *Institutio*-fordításában segítették, mint ahogy arról a szerző a fordítás ajánlólevelében is megemlékezik. Valószínű tehát, hogy ezt az üldöztetés-motívumot nem pusztán saját sorsa, hanem sokkal inkább hitsorsosainak üldöztetése miatt illesztette a műbe. A kálvinisták üldöztetése helyet kapott az igaz vallásról alkotott, korok feletti, egyetemes vízióban is: az igaz vallás egyik attribútuma az is, hogy üldöztetésben részesül, a Mennyben azonban diadalmaskodik.

Ismeretes, hogy Szenci Molnár többször is feldolgozta Bèze munkáját. A magyar reformátor evelezésében több utalás is található arra, hogy még 1606-ban egy latin nyelvű, *Icon Religionis* című munkát ő is kiadott,[203] noha a mű nem maradt fenn, lehetett a Bèze-féle embléma egy változata.

Theodor de Bèze maga is több verset írt a Bertalan-éji események hatására; előfordulhat tehát, hogy Szenci Molnár változatának változtatása mögött egy a vallásüldözést tematizáló Bèze-féle verziót kell sejtenünk. Addig azonban, míg ez a verzió elő nem kerül, nem tehetünk mást, minthogy ezt a változtatást a magyar szerzőnek tulajdonítjuk. Ez az elem igen lényeges, mivel ebben a magyar változatok megegyeznek egymással, a latin verzióktól azonban eltérnek, s ez fényt látszik vetni a magyar változatok egymásra hatására is.

---

[201] RMKT XVII/6, 1971, 367.
[202] VÁSÁRHELYI 1985.
[203] Henisch György 1609. március másodikán, Augsburgban kelt, Molnár Alberthez írott levelében megköszöni a neki küldött könyvet, s azt is megemlíti, hogy az *Icon religionis*t Molnárnak sikerült kiadnia., vö.: DÉZSI 1898, 301.

Klaniczay Tibor megállapításával[204] szemben, aki a Rimay-verset a Szenci Molnár-címlap Religio-ábrázolásával kapcsolta össze, úgy vélem, hogy mindkét szöveg követlenül Bèze eredeti emblémájához kapcsolódik, hiszen Bèze és Molnár képe, akárcsak maga a latin és a magyar vers, több ponton is eltér egymástól, s ez igaz Rimay és Szenci változatára is. A csillagkorona-motívum és a Religio körüli zűrzavarra való utalás Szenci Molnár invenciója, ezek pedig a Rimay-versből hiányoznak. Molnár versében és a *Sebes agynak késő sisak*ban közös elem, hogy az igaz kereszténység alakját zűrzavar, hitetlenség veszi körül. Adódik tehát még egy fontos következtetés: mivel a Religio-versek közötti viszonyt hibásan állapítja meg, Klaniczay téved a Rimay-vers datálásának kérdésében is: nem állítható, hogy Rimay műve Szenciéből származik, tehát az sem állítható, hogy Rimay verse 1624 után keletkezett volna.

A Bèze-vers egyébként bekerült Cesare Ripa *Iconologiá*jába[205] is. Ripa számos vallás-ábrázolása között az eredetihez hasonlóan a *„Religionis Verè Evangalicae Pictura”* cím alatt található, itt azonban kép nélkül szerepel.

2.3.3.2. Rimay János változata

Az keresztyén Religio ábrázatja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja – mint ahogyan azt már a cím is jelzi – a *Religio*-embléma bőbeszédű átiratát adja.[206] A vers Rimay egyik leghosszabb alkotása, amelynek értelmezését mindeddig több tényező is gátolta. Az első, hogy az emblémavers-műfajt több jeles irodalomtörténész, köztük Klaniczay és Pirnát is elmarasztalta, csekély irodalmi értékűnek tekintette; azóta több tanulmány kezdeményezte a műfaj rehabilitációját.[207] A mellőzöttség másik oka az, hogy nézetem szerint a másolat romlott alakban örökítette ránk a verset. A Rimay-vers ugyanis látszólag átdolgozta a motívumok sorrendjét, sőt, felforgatta azt. Azért csak látszólag, mert nézetem szerint a verset Madách Gáspár rossz strófasorrendben másolta be a Madách-Rimay kódexbe. Rekonstrukciós kísérletem alapötletét két megfigyelés adta. Az első, hogy a többi magyar fordítás nem nyúlt a motívumok sorrendjéhez, még akkor sem (mint a *Sebes agynak késő sisak* esetében), ha teljesen új szövegösszefüggésbe helyezte a művet. Ez pedig aligha tekinthető véletlen egybeesésnek, hiszen az emblémaversek egyik fontos műfaji sajátossága, hogy a kép egyes motívumai meghatározott, rögzített sorrendben követik egymást. Egy szabad fordítás is csak annyit tehet, hogy új elemeket told hozzá az eredetiekhez, de a sorrendet nem forgathatja fel: hiszen az nem véletlen, hanem átgondolt kompozíció eredménye. Ennek a szabálynak mnemotechnikai indítékai vannak: a képhez kapcsolódó szöveg motívumainak olyan sorrendben kell szerepelnie, amely elősegíti a minél pontosabb

[204] KLANICZAY 1957, 323.
[205] RIPA 1997.
[206] RJÖM 1955, 142-148, majd RJÍ 1992, 159–162.

megértést és a könnyebb megjegyezhetőséget. Az pedig aligha kétséges, hogy az embléma eredetije tanító célzattal született: Bèze az igaz vallás hitelveit szerette volna röviden, hatásosan összefoglalni a hívek számára. A sorrendbeli változtatást csak akkor tételezhetjük fel Rimayról, ha tudatosan akarta áthágni az emblémavers műfaji szabályát, hiszen ismeretes, hogy éppen Rimay volt az, aki a műfajt meghonosította a magyar irodalomban. Ezeket a sajátosságokat írott formában az emblémáskönyvek előszavai rögzítették, mint ahogyan az Cesare Ripa *Iconologiá*jának előszavában[208] is látható.

Noha a hiba mindeddig feltáratlan maradt, a súlyos sorrendi pontatlanság nem meglepő, mert a szöveget több helyen másolási hibák is torzítják, amelyek részben szintén máig javítatlanok maradtak. Ennek oka többek között az is, hogy a felforgatott sorrend mindeddig gátolta a megfelelő értelmezést. (Az eddig ismert, illetve az általam javasolt strófasorrendű, egy-egy ponton értelmileg is korrigált vers a függelékben található.) Ha tehát a motívumok sorrendjét az eredetihez igazítjuk, azt vehetjük észre, hogy a javítások egyértelműen nem mechanikus sérülésre utalnak: két háromstrófás, illetve egy egystrófás egység kerül át más helyre a versben, olymódon, hogy a két nagyobb tömb a kézirat végéről kerülnek előbbre, illetve egy strófa helyet cserél az előtte lévővel.

Úgy vélem, az ismert strófasorrendet nem Rimay, s nem is mechanikus másolási hiba, hanem Madách Gáspár tudatos művelete hozta létre. A kézirat, amely sejthetőleg szinte kivétel nélkül háromstrófás oldalakat tartalmazott, összekeveredett; valószínű, hogy számozatlan oldalakból állt. Emellett külön problémát okozhatott, hogy a motívumok legtöbbször nem kapcsolódnak közvetlenül egymáshoz. Habár erre is van példa egyetlen helyen, ezt Madách nem vette figyelembe; ehelyett igyekezett egy egyszerű, logikai sorrendet alkalmazni. A címek által jelölt, a vers elején található bevezető rész után a jobb, majd pedig a bal kéz motívumát illesztette be. Két tömb hatstrófás, egy pedig négystrófás hosszúságú, s a gondolatmenet, illetve maguk a részletezett motívumok erősen összetartják őket. Ezek után egy egystrófás és két félstrófás következik, majd pedig egy tömbben a két háromstrófás motívum, a köntös, és a mezítelenség. Nem teljesen logikátlanul kerülhetnek egymás mellé, hiszen mindkettő Religio ruházatával kapcsolatos. A rövidebb motívumok azonban megzavarják a gondolatmenetet, s felborítják a kompozíciós arányokat, a már említett, rögzített motívumsorrendről nem is szólva. Az is természetes, hogy a halál motívuma a vers zárlatába kerül; a vers végét pedig a” finis” amúgy is egyértelműen kijelöli a részlet helyét a versben.

A mozgó strófák a vers vége tájára kerültek; a versszak-csoportok nem könnyítették

---

[207] Lásd többek között KNAPP 2003, KOVÁCS 1982.
[208] RIPA i.m.

meg a másoló dolgát, hiszen legtöbbször egymástól elkülönített motívumok leírását tartalmazzák, szinte átkötés, szemantikai kapcsolódás nélkül. Terjedelmük valószínűleg gyakran megegyezett a Madách által használt eredeti lapterjedelmével. Ebben a szorult helyzetben a másoló egy logikai kapaszkodót használt: a jobb kéz után a bal kéz attribútumát illesztette, az általa kitalált sorrend azonban nem Rimayé. Eljárásunkat a szöveg tartalmi viszonyai is alátámasztják, mint például a kilencedik lapon látható "De nézd szárnyaimot..." kifejezés, amely az új helyén valóban ellentétet fejez ki a nem igaz keresztények előző strófában foglalt leírásához képest. Nézetem szerint a vers így jóval világosabbá válik, mintha a kötőszót ellentétes helyett kapcsolatosként értelmezzük, amelyre máskülönben szintén akad példa a korban. Az egystrófányi egység mozgása nehezen érhető ugyan, de az még nehezebben lenne megmagyarázható, hogy Rimay mért éppen ezt az egy strófát teszi át máshová, hiszen azt a vers tartalma nem igazolja; a két strófa felcserélése akár másolási hiba eredménye is lehet. Nem kívánok végighaladni a szövegen, a függelékben minden javításom jelölten található; sokkal inkább a vers szokatlan tartalmi elemeire szeretnék kitérni, amelyek eddig szintén nem nyertek említést.

Bár a szakirodalom mindeddig főként a Szenci Molnár-féle változattal való azonosságot hangsúlyozza, a helyreállítás eredményeképpen egy olyan vers jön létre, amely a motívumsor párhuzamossága ellenére még mindig markánsan eltér Szenci Molnár változatától. Már az egyik első motívum, a jobb kézben hordozott Biblia képe is jelentős változtatást tartalmaz: a Biblia vádolja az igaz vallást, sőt, száját tátja kárhoztatására. Erre a vers néhány strófával később ad magyarázatot: a könyvben Religio az Evangéliumot nézi, amely „a Törvénynek rontja vádló nyelvét". Itt Mózes törvényeiről, azaz az Ószövetségről lehet szó; a vers szerint a Bibliának ez a része van az igaz vallás ellen. A Törvény nemcsak vádolja az igaz vallást, hanem száját is tátja annak kárhoztatására. Ez a képsor egy bírósági tárgyalás, vagy hitvita forgatókönyvét idézi fel: a bíró Isten, a vádló az Ószövetség, a védő az Újszövetség.

Noha Rimay evangélikus vallásúként ismeretes, verse mind evangélikus, mind református oldalról magyarázhatónak látszik. Az Ószövetség és Újszövetség viszonyát ugyanis Kálvin *Institutio*ja ugyanúgy magyarázza,[209] mint Rimay Religio-verse, amely ezen a ponton betoldást, kiegészítést alkalmaz az ismert latin változathoz képest. A genfi reformátor főműve a kérdés tárgyalását a megigazulás-tannal kapcsolatos állásfoglalással köti össze: mivel tökéletesen az Ószövetség törvényeinek szellemében élő ember nincsen, ezek a regulák vádolják a keresztény embert, ő azonban Krisztusra támaszkodva, hite által elnyerheti az üdvösséget, amelyet a törvény ítélete alapján tetteivel nem érdemelhet ki. Ez a kijelentés pedig, noha a hit általi megigazulás tana elsődlegesen a lutheránusokat jellemzi, Kálvin

[209] L., *A Törvény és az Evangélium igéreteinek összeegyeztetése* című, XVII. fejezetet (KÁLVIN 1910, II. 81–99).

*Institutió*jának e fejezetéből is kiolvasható.

Az igaz vallás ábrázolása ezen túl több furcsaságot tartalmaz. Az igaz vallás itt is üldözést, háborúságot szenved, azonban ez a vonás itt még markánsabb, mint Szenci Molnárnál. „Égbe emeledve áll” az igaz vallás szeme és arca, mert ebben a világban „nincs örök lakó-szobája”. A kereszt képzetét manierista módon túlhajtva az igaz hit még keresztre is feszíti magát, hogy ezzel is kövesse Krisztust; üldöztetéseiért pedig hálát ad az Úrnak, mert az evilági szenvedés biztosítja az igazi hatalmat a túlvilágon. A halál, amelyen Religio győzedelmeskedik, nem más, mint a Mennyország kulcsa. Az igaz vallás ezért kívánhatja a vers végén saját halálát. Ezek a vonások nem szerepelnek Bèze versében, s a Szenci Molnár művében felbukkanó disszonanciát tematizálják radikalizált formában. Rimay e versben az igaz vallásnak egy, a mártírok szemléletével rokon értelmezést adja. Vallásos tárgyú versei ezzel igen rokon mondanivalót látszanak sugallni. A manierista korszak általános válságérzete, akár az *Institutio*-fordítás címlapján, az egyéni tapasztalatokkal összhangban jelentkezik, a manierizmus jellegzetes stílusjegyeit hordva magán. A filozófia és a vallás területei közt szembeötlő a hasonlóság; az a toleráns, protestáns szemléletű vallásosság, amelyet majd minden elemző, köztük Klaniczay és Pirnát is említ, szintén állandó üldözésnek van kitéve, akárcsak az újsztoikus filozófiát követő ember. Nem véletlen, hogy Lipsiusnak írott levelében Rimay saját tragikus sorsának bemutatása előtt a leydeni tudós tanainak üldöztetésére utal. Az igaz tudás (legyen az világias, vagy teológiai jellegű) képviselői mindig kisebbségben vannak, és üldöztetést szenvednek, mert a világot a hamis eszmék káosza uralja. Ez a válságélmény a politika területére is átfordítható: a kisszámú magyarságnak folyamatos harcot kell folytatnia a két világbirodalom nyomása ellen. Az igazak kötelessége a kisebbségre szorult értékek védelmezése; ennek eszköze az igaz hit és a fegyveres védelem mellett a tudomány, mely Rimay szerint maradandóbb, mint a fegyverek múló dicsősége (mint ahogyan arról I. Rákóczi Györgyhöz írott levelében is beszél). A beavatottak csoportja, „Pallas ivadékai” egy nemzetközi közösséget alkotnak; ők fejedelmeik támogatásával vívják harcukat az elnyomott igazság védelmezéséért. Rimay, akárcsak a *Sebes agynak késő sisak* költője, vagy I. Rákóczi György, azt a nézetet képviseli, hogy fegyverrel nem szabad az igaz hitet terjeszteni („Nem vérontó fegyverrel / Gyűjt az Christus országot”), de meg kell védelmezni a támadásoktól. Ő maga vitézi verseiben, mint ahogyan azt már Pirnát Antal[210] is megfigyelte, nem a harcos, vérontó katonát, hanem az Istenre a hadban elszenvedett csapásokban támaszkodó „Athleta Christi”-t állítja, aki Isten kegyelmének köszönhetően sebeit semminek gondolja. Így áll tehát össze az istenes-vitézi-szerelmes hármasság: az élet e területein a békességes tűréssel, illetve a mértékletesség erényével védekezhetünk a sors

[210] Lásd a Kézikönyv általa írt Rimay-fejezetét, KLANICZAY 1964. 211-23.

(Isten?) csapásai ellen. Mint ahogyan azt Rimay hangoztatja, az Isten (a sors?) csapásai csak javunkra válnak; ezek nélkül az ember eredendően rossz, bűnös természete kerekedik felül. Ezekből a különböző eredetű elemekből tehát egy koherens gondolatrendszer épül fel.

Az újsztoikus nézetek, amelyeket a *Sebes agynak késő sisak* hangoztat, egyáltalán nem állnak messze ettől az elképzeléstől, sőt, ahhoz harmonikusan illeszkednek. Az udvari értékrendet követő külvilág az igazi értékek (így az igazi kegyesség) ellenében hat, sőt üldözi annak képviselőit. A harmincéves háború keserű tapasztalatokat nyújtott a protestáns hitűek számára, különösen annak első szakaszában, nagyjából a vers keletkezésének idején. Ebből a szempontból az evangélikusok talán még inkább bizonytalan, vitatott helyzetben voltak, mint a két harcos, egymásnak feszülő oldal, a református és a katolikus. Állásfoglalást, nyílt, következetes kiállást vártak tőlük, de ezt nem volt módjuk megtenni. Nézetem szerint éppen erről szól a *Sebes agynak késő sisak* Religio-verse is, csak éppen hogy a másik oldal, a reformátusok szempontjából.[211]

2.4. Az *Elegidia* további, a magyar változatból hiányzó versei

Mivel – mint azt később látni fogjuk – eldönthetetlen, hogy a magyar versciklus csonka-e vagy sem, az alábbiakban közlöm a hiányzó versekről szóló legfontosabb információkat. Kétféle, a korábbiakban már előkerült verstípus váltogatja egymást az *Elegidia* utolsó négy darabjában: az allegorikus országalakok és a diplomaták. Utolsóként a Richelieu-vel és Gusztáv Adolffal párba állítható, mitológiai eszközökkel felmagasztalt figura szerepel, akivel a szerző levelezésben is állt: Axel Oxenstierna svéd kancellár.

2.4.1.1. Elégikus prosopopoeia

Velence ábrázolása *hiányzik a magyar változatból*. A köztársaság a vers keletkezésének idején semleges álláspontot képviselt a háború során. Érdekei a Habsburgok ellen szövetkező protestánsok mellett szóltak, de mindaddig közvetlenül nem avatkozott a küzdelembe. E versben is megfigyelhető Rusdorf általános rokonszenve a háborúban látszólag semleges álláspontra helyezkedő államokkal szemben. Ez legtöbbször (mint ez esetben is) azzal indokolható, hogy ezek a “semleges” államok a többnyire anyagilag, vagy diplomáciailag a protestánsokat támogatták, még akkor is, ha a háború során sosem léptek hadba a Habsburgok ellen. [212] A versciklus megjelenése után néhány évvel a Velencei

[211] Nem zárható ki, hogy Rimay verse kapcsolatban áll a rejtélyes, 1604-ben napvilágot látott Szenci-féle *Icon Religionis*sal. A feltételezést az támaszthatja alá, hogy a Rimay-szöveg motívumait tekintve tökéletesen megfelel a Bèze-emblémának, nem úgy, mint Szenci változata, s ezen túl pedig a mű magyar címe megegyezik a kiadvány címének elejével, s a hiányzó jelző könnyen hozzáilleszthető (*Az keresztyéni Religio ábrázattya*, illetve *Icon Religionis [Christianae]*. Bár az ötlet csábító, az sem zárható ki, hogy Szenci korábban, más metszettel ellátva kiadta saját emblémaversét, majd annak magyar változatát az *Institutio*-fordítás címlapjának hátoldalára illesztette be.

[212] PIRI, i. m.

Köztársaság Savoyával és a francia királysággal szövetséget kötött a spanyol Habsburgok ellen, attól azonban igyekezett óvakodni, hogy az osztrák Habsburg-ág haragját közvetlenül is magára vonja.

2.4.2. Elégia: bizonytalankodó protestáns uralkodó

György Vilmos választófejedelem (1595-1640) *1619-től irányította Brandenburgot. Magyar szempontból fontos szereplője a harmincéves háborúnak; 1626-ban leányát, Katalint Bethlen Gáborhoz adta feleségül, akit így dinasztikus kapcsolatok kötöttek a protestáns szövetséghez, sőt, magához Gusztáv Adolfhoz is, aki szintén rokonságban állt György Vilmossal. Ennek ellenére a fejedelem a háborúban egyetlen epizódtól eltekintve Ferdinándot támogatta. Ez az epizód Gusztáv Adolf térnyerése idején következett be, akivel kénytelen volt szövetségre lépni. Brandenburg a háború során sok kárt szenvedett, mivel a fejedelem a svédek visszaszorulása után különbékét kötött a Habsburgokkal (1635), mire a svédek (Szászországhoz hasonlóan) végigpuszították a fejedelemséget. György Vilmos uralkodása a fejedelemség egyik nehéz időszaka, utána azonban, fia, I. (Nagy) Frigyes Vilmos uralkodása alatt Brandenburg egyik legfényesebb korszaka következett.*

A brandenburgi választót a latin vers a rossz körülmények miatt tétlenségre kárhoztatott uralkodóként állítják be, Ez esetben Rusdorf jóval kedvezőbb színben tünteti fel a fejedelmet, mint amilyen a magyar kortársak vélekedése. Eszerint ugyanis a választófejedelem ingatag, befolyásolható uralkodó, aki a kétségtelenül igen nehéz történelmi szituáció nyomása alatt hibát hibára halmoz. I. Rákóczi György levelében olvasható a brandenburgi választó ezzel a vélekedéssel egybecsengő minősítése: György Vilmost leányához, Brandenburgi Katalinhoz hasonlítja. Azt írja róla, hogy “olyan változó elmével bír, mint az húga”.[213]

2.4.1.2. Elégikus prosopopoeia

A **birodalmi városokat** ábrázoló vers (az eredetiben *Civitates Imperiales)* szintén hiányzik a magyar változatból. Azon német városokat mutatja be, amelyek II. Ferdinánd uralma alatt álltak, így tehát a katolikus oldal mellett kellett, hogy fellépjenek. A háborút katolikus oldalon leginkább ezek szenvedték meg. Rusdorf megértéssel ábrázolja a katolikus táborhoz gyakran csak kényszerűségből csatlakozó városokat. Tartalmilag e verssel párhuzamos a ciklus Németországot megjelenítő fejezete. Itt is feltűnik azonban Rusdorf torzítása: a katolikus, református illetve evangélikus városok, akárcsak a választófejedelemségek, ennél a képletnél sokkal bonyolultabban viselkedtek a háborúban. Habár a birodalomhoz tartoztak, s gyakran önálló úton jártak, általánosságban mégiscsak kénytelenek voltak közvetlen környezetük

[213] SZILÁGYI 1888.

vallása és politikai szándékai szerint viselkedni. Kétségtelennek látszik azonban az is, hogy a birodalmi városok nagy gazdasági jelentőségűek voltak, s nagy általánosságban elmondható, hogy a hűbéruraikkal szembeni önállóságra törekedtek, s ez kétségtelenül a császárellenes oldalt erősítette.

2.4.3. Laudatív epigramma: a svéd kancellár

Axel Oxenstierna (1583-1654), svéd államférfi panegyricusa csak a latin változatokban szerepel. Ez a vers az *Elegidia* záródarabja. *Politikusi karrierje IV. Károly alatt kezdődött, aki 1609-ben birodalmi tanácsossá nevezte ki. Gusztáv Adolf svéd király gyámja, majd (1612-től) Svédország kancellárja; igen jelentős befolyása volt az északi állam politikájára; 1626-32 között Poroszország kormányzója; a király halála után a kiskorú Krisztina királynő helyett ő kormányozta Svédországot. A heilbronni szerződéssel (1633) fenntartotta a protestáns szövetséget, és Gusztáv Adolfhoz hasonló eréllyel folytatta a háborút; az 1636-os hamburgi svéd-francia szövetségtől kezdve a franciák vették át a Habsburgellenes harc irányítását. Oxenstierna a vesztfáliai béke (1648) kimunkálásában is jelentős szerepet játszott.*

Rusdorffal személyesen is ismerték egymást. A svéd diplomata iratainak gyűjteményében nem kevesebb, mint másfélszáz, Rusdorf által neki írott levél szerepel az 1624-1638 közötti időszakból. A svéd diplomata levelezésében utal arra, hogy a svédek anyagilag is támogatták a protestáns szövetség érdekében szervezkedő Rusdorfot. Nem a véletlennek, hanem a szoros kapcsolatnak tudható be tehát, hogy a svéd diplomata dícsérete hoszabb terjedelmű, mint magáé Gusztáv Adolfé.

3.1. A magyar változat általános jellemzői

A magyar verssorozat az eredeti kibővített fordítását adja: a magyar fordító több olyan szereplőt is felléptet, akik az eredeti szövegben egyáltalán nem jelennek meg Bár az *Elegidia* utolsó négy megszólalója kimarad a magyar fordításból, a többi fejezet szinte teljesen azonos sorrendben található benne. (Több eset is lehetséges: az utolsó négy vers vagy a másolat forrásául szolgáló kézirat csonkasága miatt maradt el, vagy a másoló nem tudta befejezni munkáját. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy maga a fordítás nem fejeződhetett be, esetleg az utolsó négy vers koncepcionális okokból maradt ki a magyar változatból.)

Az eredeti költemény disztichonjait a magyar változat Balassi-strófába ülteti át, oly módon, hogy egy latin sorpárnak általában egy kilencsoros strófa felel meg. Nem a versformák közötti mechanikus megfelelésről van szó, hiszen a fordító gyakran változtat a tartalmi elemek sorrendjén és arányán. A fordítás némiképpen bőbeszédű: a magyar költő a

versek döntő többségében betoldásokat alkalmaz, melyek stilisztikailag árnyalják, vagy éppen példákkal világítják meg az eredeti mondandóját. Ezek között számos “köz példa beszédet”, szólást, közmondást is találunk. E betoldások tartalmilag már Komlovszki Tibor által rendszerszerűként megfigyelt sztoikus erkölcsi eszköztár illusztrációihoz számíthatók: céljuk az elvont erkölcsi szabályok magyarítása, illetve magyarázata.

A fordító a közmondásokon kívül jelentős antik példaanyaggal is gazdagítja az eredetit, ami maga is számos ilyen, történeti és mitológiai jellegű utalást tartalmaz. Ezek megvilágítják a szereplők által saját életükből kiindulva kifejtett elvont szabályokat, s antik példákat hoznak az erkölcsi vagy poitikai tézis igazolására.. A magyarításba illesztett antik történetírók közül eddig Hérodotoszt és Liviust sikerült azonosítanunk, ezen túl Homérosz és Vergilius eposzai is szolgáltatnak alapanyagot a bővítéshez. Bár már az eredeti is felhasznál mitológiai tárgyú betéteket – melyek fő forrása Ovidius: *Metamorphoses*-e – érdekes módon a magyar változat, ahelyett, hogy ritkítaná ezeket, tudatosan törekszik azok gazdagítására. Míg az Elegidiában a leghosszabb összefüggő mitológiai vers Európa királylány történetének aktualizált változata az egyetlen olyan helye a versnek, ahol mitológiai alak nem csupán említés szintjén kerül elő, a magyarban számos mítosz motívumai gazdagítják a verset. További lényeges különbség ugyanakkor, hogy míg az *Elegidia* kizárólag antik forrásokat használ példaként, a fordításban számos bibliai és újabb történeti illusztrációt is találunk.

3.2. A *Sebes agynak késő sisak* önálló versei

Az újabb szereplők betoldásának fő célja (legyen az Rusdorf vagy a fordító munkája) a harmincéves háború arcképcsarnokának magyar szempontú kiegészítése. A latin nyelvű portrégyűjtemény egyetlen magyar szereplője Bethlen Gábor fejedelem, ezért érthető, hogy a kutatás Thaly Kálmán közlése óta e verset a fordító önálló munkájának tartotta. A filológiai megfontolásoknál bemutatott javítás alapján ugyan feltételezhető, hogy a fordító a latin variánstól eltérően utal Bethlen halálára, ezen kívül azonban pusztán a fejedelmi nagyság nálunk általánosan használatos antik és bibliai, illetve magyar történelmi eredetű példáival egészíti ki azt, terjedelmét az eredeti kétszeresére felduzzasztva.

A Bethlen-vers az eredetitől eltérően utal a fejedelem elleni harcokban elesett császári hadvezérekre, Dampierre-re és Buquoy-ra, akik önálló verssel csupán a magyar változatban szerepelnek. (Noha a két hadúr megjelent az *Elegidia* korábbi verziójában, a *Scená*ban is, a versek nem onnan származnak. A két magyarok által legyőzött tábornok alakja említést nyer Rusdorf *Metamorphosis Europaea* című, már említett röpiratában is.) A császári tábornokok

elégikus és ironikus hangvétel közt egyensúlyozó sírversei voltaképpen panaszversek: a múlandó világi értékek eltűnését, de főleg a magyarok németekkel szembeni kegyetlenségét panaszolják. Példájuk intő lehet a császári hadurak számára. Az eredeti versciklusban a császáriaknak nem azért kellene abbahagyni a protestánsok elnyomását, mert ezen a világon megbűnhődnek érte, hanem azért, mert olyan világi értékek szerint cselekszenek, amelyek a sztoikus erkölcs szerint, mint bűnök, elítélendők. Ezt hallgatólagosan támogatják a vallási értékek is: a protestáns hit elnyomása szükségszerűen a túlvilági bűnhődéshez vezet. A magyar fordítás azonban ezt a két erkölcsi és vallási érvet megtoldja egy megfoghatóbb evilágival is: Magyarország a németek temetője, tehát az idegen zsoldosok jobb, ha nem támadnak ellene. Ez az érv már túl erős is lenne Rusdorf elfogulatlanságához ez egyértelműen a fordítóra utal. Ezen felül érdemes a szóhasználatra is ügyelni: a latin soha nem emlegeti olyan általánosan a németeket, mint a magyar, hiszen nem nemzeti, hanem vallási és politikai ellentétekben gondolkodik.

Mint a vers részletesebb bemutatásakor már kiderült, a pápa alakjának bemutatása az általános protestáns álláspontot tükrözi, amely tartalmilag és visszafogottságát tekintve is egybeesik Rusdorfféval, tehát tartalmi érvek alapján nehéz lenne elválasztani az *Elegidia* többi darabjától, a bibliai példa ugyanis lehetne a fordító illusztratív betoldása. Ez a szereplő azonban némiképpen kilóg a latin változatokból, hiszen nem egy konkrét politikai szereplőt, vagy allegorikus országalakot jelenít meg, hanem egy elvont tisztséget. Ez a megoldás a *Scena Europaeá*ba illene ugyan, abban négy-öt ilyen darab is található; a bibliai példázat azonban elüt azok példaanyagától.

A Hungária-vers még inkább a fordító önálló invenciójának tűnik még akkor is, ha mint más műveiből kiderül, Rusdorf tájékozott volt a magyar történelmet illetően. Ha ugyanis közelebbről megvizsgáljuk az allegorikus országalakok monológjait, azt vehetjük észre, hogy a Hungária-vers másképp épül fel, mint a hasonló műfajú többi darab: jóval több, különféle korokból származó történeti példát tartalmaz, s nem elsősorban a jelenkori tragikus állapot leírására, és a segélykérésre koncentrál, mint azok.

A Religio-vers emblematikus leírásai koncepciójukban is különböznek a versciklus többi allegorikus alakjától. Bár Rusdorf ifjúkorában átköltötte a vers alapjául szolgáló Bèze–emblémát, azt a változatot még a *Tyrociniá*ban jelentette meg, s az *Elegidiá*ban önállóan elkészített verseket közöl; nem hihető tehát, hogy az *Elegidiá*nak éppen ebben a – feltehetőleg – utolsó darabjában változtatna a forrásain és retorikai jellemzőin is. Noha a *Scena Europaea* még tartalmazott vallási kérdésekkel foglalkozó verseket, az *Elegidia* kiadványcsaládjából ezek a darabok kimaradnak, ugyanakkor ez a lezárás a magyar változat propagandajellegét szépen erősíti.

Összegzésképpen tehát megállapítható: a magyar változat önálló versei, bár Rusdorf művei hathattak rájuk, nem látszanak azok – vagy egy ismeretlen Rusdorf-változat – fordításainak, hiszen az eredeti koncepciójához képest fontos retorikai és poétikai különbségekkel bírnak, még akkor is, ha a fordító nagy tudatossággal törekedett az önálló versek minél szervesebb integrálására a *Sebes agynak késő sisak* latin eredetű versei közé.

3.3.1. A változatok tanulságai és a *Sebes agynak késő sisak*

Ezek után csak még élesebben vetődik fel a latin és magyar változatok viszonyának kérdése. Bethlen Gábor ugyanis mindenképpen a versciklusok azon szereplője, aki Gusztáv Adolf mellett a másik ideális uralkodó már a mű első ismert latin változatától kezdve. Nem kétséges, s a magyar szakirodalom által is régóta számontartott tény, hogy Rusdorf sokat fáradozott a Nyugaton gyakran kétes súlyú szövetségesnek értékelt fejedelem elismertetése ügyében. Jó kapcsolatokat ápolt a magyar diplomácia és értelmiség elitjével, s erről a kapcsolatról levelezése ékesszólóan tanúskodik. Rusdorf Bethlen Gábor fejedelmet több versben is dicsőítette, s levelezéséből is az az egyértelmű állásfoglalás tükröződik, hogy a fejedelem vezetésével Erdély igen fontos szövetségese a protestáns ügynek. *Metamorphosis Europae* című politikai iratában Erdélyt és annak urát egyenesen az egyetlen olyan szövetségesnek nevezte, aki szembeszállt a Habsburgokkal, helyzete mégis szilárd maradhatott. Kézenfekvőnek látszik tehát a feltételezés, hogy a magyar változat ennek a nemzetközi szövetségerősítési tervnek képezte részét. Az erdélyi szövetség fontosságának szem előtt tartására utal, hogy a franciáknak készült változatban Bethlen István kormányzó is szerepel a fejedelem mellett, akárcsak Gusztáv Adolf mellett Oxenstierna, s ezek a szereplők hasonló értékelést kapnak. Talán azért került ez az új magyar szereplő a műbe, mert szükség volt arra, hogy a franciák előtt bemutassák, illetve egy kissé jobb színben tüntessék föl Bethlent és udvarát. Ezt szolgálta az erdélyi peregrinusok párizsi látogatása is, amely során találkoztak magával Rusdorffal is. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a magyar változat is Rusdorf szándékának megfelelően készülhetett; nem *ad hoc* akció, hanem átgondolt politikai szándékok gyümölcseként. Ha pedig ez így van, a fordítót valószínűleg Rusdorf levelezőpartnerei között, vagy azok közvetlen környezetében kell keresnünk. Megkerülhetetlen volt tehát ezek után, hogy Rusdorf kiadott és kéziratban maradt levelezését egyaránt megvizsgáljuk. A kiadott munkákat és a bécsi levéltári forrásokat illető vizsgálódásaim –bár több hozadékkal is jártak– mindeddig nem hozták meg a szerző személyére vonatkozó áttörést. Egyéb érvekre kellett támaszkodnom, amelyek azonban talán

mégis elegendőek az attribúció kérdésének megnyugtató tisztázásához.

Azt gondolom, hogy a most vizsgált latin változat hatásának feltételezése indokolt: a *Sebes agynak késő sisak* (főként latin) címeit tekintve a harmincöt lehetséges esetből tizenkét helyen eltér az *Elegidiá*tól, s ezeken a pontokon az új *Scenát* sem követi. Ennél is lényegesebbnek látszik, hogy a magyar változatnak több ízben is olyan eseményekről van tudomása, amelyet a latin nem említ, mégis az európai események alapos ismeretére utal. Ilyen eset Antwerpen elfoglalása, amelyet valóban Ambrosius Spinola egyik őse tett meg, vagy az utalás arra, hogy Wallenstein hadúr seregeinek legfőbb gyengesége a hadiflotta hiánya volt. Ennél is furcsább jellemző, hogy a magyar mű címadása többször bővít, mint rövidít, gyakran latinul, ráadásul mindig híven a szereplő nevéhez és rangjához. Még azzal is tisztában van, hogy például az orániai herceg bírja "Mauritiusnak kapitánságát". Ez minden latin változat szövegéből (sőt, még az *Elegidia* részletező képaláírásából is) hiányzik, ugyanakkor a magyar vers szükségesnek tartja bevenni a vers zárlatába is, mint a németalföldi seregek fővezérének kiválóságát mutató tisztséget.

Ezek a jellemzők, illetve a látványosan megszaporított példa-apparátus egy másik latin változat létére is utalhatának. A változtatások, bővítések azonban olyan arányúak, hogy azt Rusdorfról aligha feltételezhetjük. Azt gondolom, a számadatok igen meggyőző bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a példatárat a fordító nem egyszerűen megbővíti, hanem *teljesen más funkcióban alkalmazza*. Míg ugyanis az eredetiben mindössze hat mitológiai utalás található, s abból csak Európa asszony története, illetve Perzeusz és Andromeda epizódja van részletesebben kifejtve (s ehhez jön még a magyarban nem szereplő Oxenstierna-versből további két, szintén csak megemlített figura), addig a magyarban nem kevesebb, mint harminchét antik történeti és mitológiai példát találunk, amelyeknek többsége nem csupán említés, hanem részletesen is kifejtésre kerül, abból a célból, hogy a magyar közönség számára érthetőbbé tegye a harmincéves háború adott szereplőjére vonatkozó történeti szituációt. A magyar versciklus egyik legzavarbaejtőbb vonása, hogy (a régi magyar irodalom fordításainak zömével ellentétben) a fordítót nem hozzák zavarba a kicsit obskurus, nehezebben fölfejthető utalások sem. Ott, ahol középkori, vagy kora újkori történeti példák vagy epizódok kerülnek említésre, nemhogy kihagyná azokat, hanem rendre új és új részletekkel toldja meg őket: megmagyarázza a szereplők eredetét, vagy éppen egészen pontosan megmondja az ütközet napját, mint a svájci szabadságért vívott morgarteni küzdelemét a Gondomar-vers esetében. Az a személy, aki ezt a fordítást készítette, igen alapos történelmi ismeretekkel rendelkezik, ugyanakkor nyitott volt a teológiai kérdések iránt is. A Bibliából vett példákat csak ő alkalmazza; különösen látványos ez a Religio-vers esetében. Ez a darab az egész *Elegidia*-sorozattól idegen belső szerkezetű, egyedi

konstrukció, hiszen Rusdorf egyetlen alkalommal sem alkalmazott bibliai eredetű példát mondanivalójának kifejtéséhez, a szamaritánus-példa pedig a vers egyik alapvető alkotóeleme, amely a vers címében és alapszerkezetében is szerepet kap. A dolgozat egyik állítása a következő: ha egy gazdag mitológiai apparátussal megerősített változatot fordított volna le az ismeretlen költő, akkor nem gazdagította, hanem egyszerűsítette volna a Sebes agynak késő sisak szerteágazó mitológiai, történeti és bibliai példatárát: nem árnyalta volna, hanem éppenhogy egyszerűsítette volna azt az eredeti koncepciót, amely a latin versciklus-variánsokban a példatár alkalmazását tekintve feltűnően egységes, s feltűnően más, mint a magyar versciklusé. Ez a szemlélet azonos a *Fejedelmek serkentő órája* előszavában kifejtett mitológiai szemlélettel, amely Conte későreneszánsz nézeteinek egyik legkorábbi magyar nyelvű recepcióját tartalmazza. Aligha véletlen, hogy a versek gazdagítása éppenúgy a tudós fordítói magatartást jeleníti meg, akárcsak a Guevara–fordítás, illetve annak előszavai.

Nem vitatható, hogy a *Sebes agynak késő sisak*hoz közel álló terjedelmű kétvariánsban, az *Elegidiá*ban és a rövid *Scená*ban egymáshoz képest aránytalanul kevés változtatást tapasztalhatunk; a hosszú Scenához képest pedig kihagyás és a rövidítés, nem pedig a gazdagítás zajlik. Ezeket az ékítményeket tehát a fordító tette hozzá az eredeti aránylag purián eszköztárral dolgozó darabokhoz képest, amelyek azonban nyomokban tartalmaznak utalásokat. Ezek után azt gondolom, teljes joggal nevezzük úgy a szerzőt, hogy a *Sebes agynak késő sisak* költője. E gondolatmenet alátámasztására érdemes számításba vennünk a mitológiai utalásokat is: a magyar változat kétszer annyi ilyen típusú utalást tesz, amelyek ebben a példatípusban is feltűnően bőbeszédűbbek és gazdagabban felépítettek, mint az eredeti esetében, amely csak utalásszerűen alkalmazza azokat. Nem ritka eset, hogy maga a történelmi vagy mitológiai példa hosszabb, mint a vers tulajdonképpeni tartalma, azaz a harmincéves háború figurájának tettei, mint például a már elemzett Tarquinius-példa a Buquoi-vers esetében.

A díszítettség ellenére sem hiányoznak a versciklusból a propaganda elemei: a magyar vers időről időre megnevezi a fő ellenséget, méghozzá különös módon nem az osztrák Habsburgok, hanem a spanyolok személyében. A versciklus szerzője nem támadni, hanem védekezni szólítja korabeli közönségét: nem a Habsburgok magyarországi uralmának akar véget vetni elsősorban, hanem a spanyol hadak felső-magyarországi dúlásainak és természetesen a protestantizmus üldözésének, hiszen a spanyolok uralmához a protestánsokból mélységesen ellenséges indulatot kiváltó jezsuita rend tevékenységének képzete is hozzákapcsolódott. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a versciklus fordítója nem lát lehetőséget arra a tettre, ami a versciklusban is szerepel: az országrészek újraegyesítésére. Ez a terv Bethlen idején néhány hónapig kivihetőnek tűnt. Feltűnő ugyanis az a higgadtság,

ahogyan a fordító ezen az érzékeny ponton nem változtat az eredetin: Bethlen Gábor belenyugvással, némileg irreális szerénységgel beszél arról, hogy nem baj, ha “más” kapja a magyar koronát helyette, neki elég, hogy kiérdemelte azt. E mögött a szépen hangzó frázis mögött valójában nem kicsiny feszültség van, hiszen ez a “más” király nem más, mint II. Ferdinánd, Bethlen Gábor egyik leghatalmasabb politikai és hitbeli ellenfele. A fordító ezt a beállítást a fejedelem holtig való hűségének hangsúlyozásával toldja meg ahelyett, hogy az elszenvedett sérelmet hangoztatná, vagy a csorba kiköszörülését szorgalmazná, ahogyan az elvárható lenne. A történelmi szituáció megváltozott, a kedvező pillanat elszállt: kimondva vagy kimondatlanul, de Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor halottak, s a versciklus nem állítja, hogy lenne valaki, aki a helyükre állhatna. A ciklus felépítésének logikája szerint *Religio* után senki nem kaphat szót: az allegorikus szereplők, akik egy meghatározott célcsoporthoz fordulnak, a versciklus végén, mintegy a kicsinyes emberi nézőpontoktól elemelkedve szerepelnek, mégha nem is állnak teljesen homogén tömbben. E szerint a gondolatmenet szerint tehát a versciklus utolsó verse az, amely csonka, s nem az egész mű: ez a betoldás egyfajta emelkedő szerkezet koronájának tűnik, melynek kezdetén a politikusok és hadfiak, közepén a nemzetek allegorikus képviselői (amelyek amellett, hogy fontosabbak és magasztosabbak, mint az egyes ember, nincsenek az emberi lét határai közé szorítva), végén és csúcspontján pedig az igaz vallás isteni szférához kapcsolódó alakja áll. Az emberek és pártok küzdelme szereplőinek bemutatása után annak káros hatásait mutatja be a mű, először az államokat, majd az igaz vallást tekintve. Isten nem szerepelhet: a protestáns hit szerint a Bibliában már kinyilatkoztatta mindazt az igazságot, ami szükséges ahhoz, hogy a hívő rátalálhasson. A koncepció izgalmasan viszonyul a református hit másik alapelvéhez, a predestináció-tanhoz is. Anegatív szereplők kendőzetlenül kérkednek bűneikkel, erényként állítva be azt, felmerülhet az olvasóban az “európai színpadon”, illetve a “levél színen” játszódó színdarab kérdése: mi okozza ezt az Istennek nem tetsző küzdelmet? A versciklus igyekszik választ adni erre, a válaszok után azonban mindig hiányérzet marad: Richelieu monológja szerint a hamis értékek követése; Németország szerint a vallási sokféleség; Hungária szerint az árulás, a pártoskodás; Csehország szerint a szövetséges iránti közöny; IV. Keresztély szerint a főurak árulása; Religio szerint a hitbeli állhatatlanság és a félelem. Ugyanakkor a negatív szereplők bemutatásából további vádak is kiolvashatóak: Ferdinánd monológja mögött a becsvágy és a hatalomvágy, Wallensteiné mögött a kegyetlenség, Spinoláé mögött a rosszindulatú ravaszság, Gondomar monológja mögött a nemesek komolytalansága, hiszékenysége áll. Egyszóval a nemesek és királyok alkalmatlansága a vezető szerepre. Ami Gondomar monológját különösen szomorúvá teszi, az a versciklus több versében is felszínre bukkan: maguk a protestánsok sem jobbak a katolikusoknál, mert

ugyanezek a bűnök az ő árulóik lelkiismeretét is terhelik; ezek miatt nőtt meg a katolikusok ereje, míg a protestánsok hátránya egyre nagyobb lesz. A hatalmi egyensúly, amely a vesztfáliai békével újra helyreáll, még nem látszik lehetségesnek: az irat magyar változatában a svéd-francia szövetségnek nincsen nyoma.

A propagandisztikus él, a forrást kiegészítő pontos többletértesülések, és az 1638-as inventáriumi bejegyzés említése pedig kizárja azt a lehetőséget, hogy a fordítás később keletkezett volna, mint az eddig meghatározott 1631-1638-as időszak.

Nem mellékes ugyanakkor az a szempont sem, hogy a magyar változat jóval önállóbb, mint a franciáknak, illetve svédeknek készült verzió. A magyar változat egyébként az egyetlen, amely nemzeti nyelven íródott. E jelenség mögött alighanem a célközönség megváltozása áll: míg a nyugati verziók a diplomáciai elitet igyekeztek megnyerni, a magyar változatnak volt egy szélesebb rétegeket harcra buzdító célzata is.

3.3.2. A retorikai szerkezet filológiai tanulságai a *Religio*- és *Hungária*-versekben

Religio és Hungária monológjának attribúciója mindeddig bizonytalan volt, hiszen, noha az *Elegidiá*ban nem szerepeltek, nem zárható ki egy olyan, mindeddig lappangó, vagy kéziratban maradt latin változat, amelyben ezek is olvashatóak voltak. Úgy vélem, sikerült egy-egy retorikai érvet találnom arra, hogy a fordítónak kell tulajdonítanunk ezeket, mindkét vers egy olyan retorikai hibát tartalmaz, amely Rusdorfról egyáltalán nem feltételezhető. *Religio* monológja címével ellentétben nem a szamaritánusokhoz beszél; amikor bemutatja az állhatatlan keresztényeket, egyszer sem szólítja meg hallgatóságát többes szám első személyben –mint az Európa-vers elé illesztett önálló betoldásban is– egyes szám második személyt alkalmaz: “Meg ne botránkozzál...”. Így hát semmiképpen sem tekinthetjük azonosnak az olvasót, illetve az állhatatlan keresztényeket; a cím helyesebben “*Religio de samaritanis christianis”* lenne. A vers esetleges csonkasága itt nem játszik szerepet. Mint a többi aposztrophéra épülő versből kitűnik, az alakzat végigvonul az egész darabon, nem így a Religio-vers esetében, ahol a cím ellenére a tartalom nem aposztrophé jellegű. Az allegorikus alak az olvasót szólítja meg, aki nem azonos az állhatatlan keresztényekkel. A furcsaság azzal magyarázható, hogy a fordító igyekezett az eredetihez hasonló címet adni, a tartalom retorikai szerkezetét azonban megszabta a *Religio* mintájául szolgáló Bèze-vers ettől elütő struktúrája. Az igaz vallás bemutatkozása kérdés-felelet formájában történik, amelynek részese az igaz vallással megismerkedni kívánó olvasó is. Ez okozhatja az anomáliát, amely, mint láttuk, részletekben előfordulhat, hogy megzavarja a fordító által készített versek egységét, ám arra nincsen másik példa a versben, hogy teljesen ellenkezzék a vers címével: a fordító szemlátomást felfigyelt rá, hogy ha egy-egy allegorikus alak beszédének célközönsége van,

azt a versek címe jelöli, arra azonban nem, hogy ez esetben az egész darab nem a címben foglalt, s a tartalomban megjelenített csoporthoz fordulva beszél. Nézetem szerint tehát a Religio-vers a fordító invenciója.

Az eredetiben egyetlen olyan vers található, amelyben maga a szerző szólítja meg szereplőjét, mégpedig a Gusztáv Adolf-versben: nyíltan csak ezen a helyen fejti ki véleményét, a királyt így igen hangsúlyosan magasztalja. A magyar változat átveszi a svéd király dícséretének ezt a módját, ugyanakkor ezt az eszközt más darabok esetében maga is alkalmazza, mégpedig szintén a legnagyobb magasztalás érdekében. A költő Hungáriát szólítja meg a vonatkozó vers zárlatában, annak ellenére, hogy mindaddig maga az allegorikus szereplő beszélt. Ez a heterogén eljárás egyértelműen arra utal, hogy ezt a darabot a fordító készítette. Ennél is nyomósabb érv, hogy erre utal a cseheket dehonesztáló módon említő történeti példa is, hiszen az eredetiben nyoma sincsen a csehek elleni ellenszenvnek, sőt, éppen ellenkezőleg: az eredetiben a lesújtott Csehországénál csak Germánia sorsa rettentőbb. A vers zárlata egyes szám második személyben szólítja meg Magyarország nőalakját és akárcsak Európa esetében, az allegorikus alakot itt is képtelen önmagában értelmezni, és “magyar nemzet”-ként szólítja meg. Ez itt természetesen nem a modern értelemben vett nemzetet, hanem a magyarok által nemzetteket jelenti. Itt egységként kezeli ezt a csoportot, ugyanakkor megbomlasztja a Hungária-vers egységes narrációját: egyfelől beszélőt vált (a nőalak monológja után a fordító megjegyzése következik), másfelől pedig az allegorikus nőalakot a nemzet egészeként értelmezi (itt is feltűnően hiányzik a magyarságot megosztó felekezeti és politikai ellentétek említése). Európa monológjánál is hasonló dolog történik: a fordító elmeséli a Boszporusz nevének eredetét és Európa királylány antik mítoszát, s csak azután adja át a szót a nőalaknak.

3.4. A mű ismertsége, terjedése

Mindezen információk birtokában úgy vélem, a *Sebes agynak késő sisak* nem alapul egy eddig ismeretlen latin eredetin, de feltehetőleg figyelembe veszi Rusdorf egyéb, *Elegidiá*n kívüli műveit: talán a *Tyrocinia Poeticá*t, de főképpen a *Scena Europaeá*t. A hasonló típusú, propagandisztikus iratok megjelenési formája idehaza egyértelműen a kéziratos másolatokban való terjesztés volt. A mű terjedelme jócskán meghaladta az idehaza elterjedt röpiratokét, és tartalma sem volt annyira naprakész és röpiratszerű nyíltsággal megfogalmazott, mint az idehaza fellelhető, ismert röpiratoké. A gyulafehérvári regesztrum leírása azonban arra látszik utalni, hogy a kéziratokon túl létezhetett egy olyan változat is, amely a metszeteket, a latin és a magyar munkát együtt tartalmazta. Elképzelhető, hogy a kézirat egyik másolatát kötötték hozzá a *Scena* egyik változatához; a leírás alapján éppen a hosszabb *Scená*hoz, hiszen annak

címe egyezik meg a leírásban felsorolt szereplőtípusokkal. Az is elképzelhető, hogy ez a latin változat az *Elegidia* volt, ez esetben a leírás a szerkezeti elvet tükrözné; talán a kortársak szemében világosabb volt a mű szerkezete, mint amilyen az a modern olvasó számára.

Egy másik lehetséges megoldás, hogy a latin munka e kolligátumban maga az egyelőre csak feltételezhető eredeti volt, amely címében a hosszú *Scená*t, tartalmát tekintve azonban az *Elegidiá*t követte. Nem zárható ki még az sem, hogy az irat megjelent, csupán mind a *Scená*tól, mind az *Elegidiá*tól eltérő címmel, névtelenül, vagy álnéven látott napvilágot, s ezért nem került mindeddig elő. Ebben az esetben a kiadvány szövege javarészt megegyezhetett az *Elegidiá*éval; feltételezésére azonban véleményem szerint nincs szükség. Bár a rövid *Scena* éppen ugyanazokon a helyeken tér el az *Elegidiá*tól, mint a *Sebes agynak késő sisak*, csak éppen nem ugyanúgy, lehetséges, hogy a változatok összevetését a fordító végezte, akinek szemlélete ezen a ponton is, mint egyéb tekintetben, a tudós fordítóé.

3.5. A sztoikus eszköztár

Ahogyan arról már többször szó esett, a versciklus szereplőinek pozitív vagy negatív beállításához Rusdorf az újsztoikus bölcselet megalapozta etikát használja fel. A már elemzett színház-metaforikán túl tehát ezen a téren is lehet további analógiákat vizsgálni, immár az eredeti figyelembevételével. A sztoikus filozófia gerincét a morálfilozófia adja: az erények rendszerét egy ilyen szemléletű műnek burkoltan vagy nyíltan, részben vagy egészen ki kell fejtenie, s állást kell foglalnia a szerencsére, végzetre, sorsra vonatkozóan is. Ezek mind a latin, mind a magyar műben megvannak, sőt, a kicsit heterogénebb értékrendűnek tűnő magyar változat mintha részletesebb lenne ebből a szempontból, mint a teljesen Lipsius talaján álló eredeti.

Az erények hierarchiáját a vers latin és magyar változata egyaránt kifejti a Richelieu bíboros monológját előadó versben:

„Noha az szerencsét,
És az kedvességét,
Nagyra köll böcsülleni,
De *én az* elm*é*nek
Okos Ajándékát,
Szoktam nagynak mondani.
Ne tartsd tanácsosnak,
Ki az változásnak,
Szelétől nem tud félni.

Hatalmas királyság,
Sok kincsű Urasság,
Csakhamar eltávozik,
Sok drága öltözet,
Nagy erős Épület,
Rothadás alá esik,
De az szép bölcsesség,
Jó hírnév, Egyesség,[214]
Mindörökké Tündöklik."[215]

Ennek megfelelően a katolikus táborhoz sorolható, a császárt támogató szereplők legtöbbször a forgandó szerencsét kihasználva, a hírnév és a dicsőség vágyától vezérelve építik karrierjüket. E szemléletükből adódóan kegyetlenek; hatalmi ambíciójuk sokszor a protestáns értékek – legyenek azok égiek vagy földiek – gátlástalan pusztításában ölt testet. A protestantizmushoz és szövetségeseikhez hű vezetők nem hagyják cserben a jó ügyet a túlerő támadása esetén sem. A protestáns tengelyt eláruló, a "frigyes fejedelmek" közül kilépő figurák az ellentábor mezébe bújnak, s így magukra veszik azok bűneit is: rövidlátók, önzők és állhatatlanok. Az értékek hierarchiája azonban a magyar versekben sem ilyen végletesen egyszerű módon érvényesül: a szemben álló oldalak jól elkülöníthetőek, s kevés kétségünk maradhat egy-egy személyiség pártállására nézve, ám a legtöbb esetben a körülmények ismertetése is a jellemzéshez tartozik. A protestáns oldalt elárulók természetesen a lehető legnegatívabb értékelést kapják, mint a már említett Joachim Ernest von Ansbach, vagy Georg Friedrich von Hohenlohe, aki a fordító változatában a csalárd Mercurius és (a Lipsiusnál ambivalensen megjelenő) Machiavelli tanítványa. A semleges, ám a katolikus tábor hatalmát gyengítő szereplők, mint Emmanuel savoyai herceg és Richelieu kimondottan pozitív beállításban látszanak. Ugyanakkor vannak olyan protestáns szereplők, akiknek nem volt erejük, lehetőségük segíteni (Horatius Verus), vagy későn döbbentek rá, mit kellett volna tenniük (Christian Wilhelm, Magdeburg grófja), vagy akiket a hamis tanácsadók téveszettek meg (János György, szász választó). Különösen érdekes pozíciót foglal el a negatív szereplők sorában a császári oldalon harcoló tábornok, Spinola. A pártoskodástól (mely az *Elegidiá*ban és a *Sebes agynak...* saját betoldásaiban is minduntalan felbukkan) reméli, hogy véráldozat nélkül erősítheti tovább hatalmát. Stratégiája kísértetiesen emlékeztet a német röpiratokéra: abban hálóját a háttérben szövögető pókként jelenik meg, ezzel is utalva a pók német

[214] Ez a szó "egyezség" értelemben szerepel, ahogyan ez a másolatban másutt is előfordul.
[215] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 146.

elnevezése (Spinne) és a tábornok neve közti összecsengésre.

Látható tehát, hogy a szereplőket a lipsiusi értékrend mozgatja: a katolikus oldal hívei az állhatatlan, múlandó, hamis értékeket követik, míg a protestánsok az állandó javakért küzdenek: a gazdagság, a hatalom, a szerencse, a hírnév hajszolása áll szemben az igaz hit, az ártatlanok és a morális erények (bölcsesség, erkölcsösség, állhatatosság) védelmével. Mint ahogyan az Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono*-fordításából[216] kitűnik, ez a sztoicikus felfogásnak korántsem az egyetlen változata. Georg Ziegler munkája szerint sem a testi javak, sem a szerencse javai, sem pedig az ember belső javai nem tekinthetők a legfőbb jó forrásának: mint arra kritikus hangvételű, a köztiszteletnek örvendő, de a szerző által hamisnak tartott értékeket bíráló művében a szerző utal, ezt az igaz hitben kell keresni.)

A magyar ciklus második verse, mely Keresztély anhalti fejedelem nevében szól, a következőképpen kezdődik:

Nem tartom eszesnek,
Ki az szerenczenek
Szemét vaknak alíttya,
És az eszességet,
Serény vitezseget,
Annál nagyobbnak mondja,
Nincs oly eszes Ember,
Bár légyen jó vezer,
Hogy ötet meg czalhassa.[217]

Az erény, a virtus tehát kisebb hatalommal bír, mint a szerencse: a kiválóság nem adhat okot semmiféle elbizakodottságra. Az előző bekezdésben említett Richelieu-vers látszólag ezzel éppen ellentétes gondolatot fogalmaz meg; az erény azonban nem magánál a szerencsénél, hanem annak múló adományainál erősebb. Anhalt monológjából tehát hamis értékrend olvasható ki: noha a választófejedelem sajnálkozik a fehérhegyi csata miatt, úgy tűnik, hogy erkölcsi elvei bizonyos fokig hibáztathatóak a helyzetért.

Az újsztoikus eszközkészletből a fordító szinte mindig átveszi a morális célzatú megfontolásokat, amelyek az aktuális eseményeket magasabb erkölcsi összefüggésbe állítják. Ezek az újsztoikus szentenciák, melyek a versek elején és végén bukkannak fel, a szerencséről, az állhatatlanságáról, az alkalom megragadásának fontosságáról elmélkednek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a morális bölcsességeket nem a fordító illeszti a versekbe: javarészük az a latin eredetinek is szerves része. Nincs tehát okunk rá, hogy az újsztoikus részleteket akár a Guevara-fordítás, akár más mű hatásának tulajdonítsuk. Rusdorf már

[216] SZENCI 1975.
[217] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 108.

pályája kezdetén rokonszenvezett ezzel a filozófiai irányzattal: kiadta a Lipsius *Politicájá*ból eredetileg házi használatra készített kivonatait, s az 1617-ben, Strassburgban megjelent *Facis historiae compendium* című művének is Lipsius az elsődleges forrása. Ez a válogatás, amelyet Johann Thuillével, azaz Ioannes Thuiliussal közösen készítettek, 1671-ben, egy átdolgozott kiadásban újra megjelent Marseille-ben, a jezsuiták gondozásában. Mivel mindketten álnevet használtak, a német adatbázisokban több ízben fölmerül a vélemény, hogy a Scena Europaeát is Thuille szerezte volna, pedig pusztán arról van szó, hogy ugyanazt az álnevet használta Rusdorf a *Compendium*, mint a *Scena* augsburgi kiadásának címlapján, s ez elég volt a zavarhoz. Egyáltalán nem lényegtelen a marburgi Thuille személye sem, aki ismert kommentárt írt Alciatus *Emblematá*jához, s a szabad művészetek professzoraként tevékenykedett Padovában. Mivel orvosként is tevékenykedett, egy pestisjárványban hunyt el, miközben igyekezett segíteni a betegeken, 1630-ban. Neve nem volt teljesen ismeretlen a korszakban idehaza sem, hiszen a padovai egyetemen igen sokan megfordultak. Így fordulhat elő neve egy kevéssé ismert, de igen érdekes munkában, Pálóczi Horváth János már említett visszaemlékezés-, oráció- és versgyűjteményének előszavában.[218]

Visszatérve Rusdorf munkájához, a kompendiumot figyelembe véve nem meglepő, hogy az *Elegidia* morálfilozófiai alapját is a *Politica* adja. Ezeket a részeket a fordító híven tolmácsolja, sőt, gyakran kiegészíti; a javarészt antik eredetű, Lipsius által összegyűjtött bölcsességeket magyar közmondásokkal közelíti a korabeli hazai olvasó gondolatvilágához. E fordítói eljárást itt mindössze egyetlen példa segítségével szeretném megvilágítani, Lipsius *Politicájá*nak Laskai János készítette fordítása, az *Elegidia* prózafordítása, és a *Sebes agynak késő sisak* párhuzamos tartalmú részeinek segítségével.

Az alkalom fontosságáról szóló részletben, a Keresztély Vilmos brandenburgi őrgrófról szóló magyar versben olyan részlet is szerepel, amely az *Elegidiá*ból hiányzik, a *Politicá*ban azonban feltűnik:

„Valaki magában,
Jól megh nem gondollya,
Az jó alkalmattosságot,
Hoszú Arányzással,
Kézíj forgatással,
Nyila nem lő Tuzokat.”[219]

Lipsius munkájában hasonló elvet fejt ki: „Hasznos és hatalmas az Alkolmatosság minden emberi dolgokban, de főképpen a hadakozásban. Az alkolmatosság többet szokott a hadban

[218] JÖCHER 1750–1751; PÁLÓCZI HORVÁTH 1629.
[219] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 112.

szolgálni, hogy-nem-mint a Vitézség.”[220]

Lipsius Livius *Róma története* című munkájából idézi a következő szentenciát, amely jól alkalmazható az *Elegidia*, illetve a *Sebes agynak késő sisak* rossz tanácsadóira:

„[A]z álnok és vakmerő tanácsok, első tekintetre örvendetesek; viselésre kemények; s-kimenetelekben szomorúak.”[221]

Nem véletlen, hogy a pfalzi diplomata kivonatolta Lipsius munkáit, éppen ilyen szentenciákat gyűjtve ki belőlük; ezeket kiválóan fel tudhatta használni mind prózai, mind verses írásainak összeállításakor; az Elegidiában szereplő történelmi figurák bemutatásához jól illő, javarészt antik történetírókból kimazsolázott, sztoikus morált tükröző idézetek igen jól magyarázták és egyben díszítették is a korabeli események bemutatását.

Rusdorfnál az őrgróf csupán arról panaszkodik, hogy nem avatkozott időben a harcba, az alkalomról nem tesz említést. A hasonlóságból persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen sem teljes tartalmi egyezés, sem szövegszerű azonosság nem mutatható ki, annyi azonban bizonyos, hogy a fordító nem csupán szolgaian fordította, hanem alkalmazta és ki is terjesztette a lipsiusi elveket a műben.

A *Sebes agynak késő sisak* értékrendjét legbehatóbban – Komlovszky Tibor mellett – Bene Sándor vizsgálta.[222] Az ő okfejtése szerint a versciklus legideálisabb szereplője, Bethlen Gábor egyesíti az igaz hit védelmét a machiavelli-i fejedelem erényeivel. Nézetem szerint Machiavelli (és Mercurius) az iratban az eredményes, de rossz célokért való politizálás megtestesítője. Bethlen és Gusztáv Adolf nem az ő eszközeivel diadalmaskodnak: Isten felkentjei, akik az igaz hitet, illetve a ’hitbéli szabadságot’, és a politikai igazságosságot, a ’köz igazságot’ egyaránt védelmezik.

3.6. A hazai verses hagyomány nyomai a *Sebes agynak késő sisak*ban

3.6.1. A Balassi-strófa kezelése

Már maga a versforma is figyelemreméltó: a dolgozat korábbi fejezeteiben vázolt neolatin indíttatású, s a kortárs magyar nyelvű költészetben meglehetősen egyedi műfaji sajátságokkal rendelkező struktúrát még akkor sem volt problémamentes feladat lefordítani, ha szerzőnk alapos poétikai képzésben részesült, s feltehetőleg saját versszerzői tapasztalatokkal is rendelkezett. Komlovszki feltételezése nyomán elindulva először azt tettem vizsgálat tárgyává, vajon a Balassi-strófa alkalmazása, illetve a felhasznált erkölcstani és politikaelméleti *terminológia* egyezik-e olyan mértékben Prágai egyéb verseivel, hogy az

[220] LASKAI 1978.
[221] Uo. 223.
[222] BENE 1999, 367–368.

megerősítse Komlovszki sejtését? A sztoikus eszköztár alkalmazása önmagában véve nem teljesen meggyőző, hiszen az már az eredetiben jelen van.

A Balassi–strófa kezelését tekintve a Prágai versek és a versciklus meglepően hasonló színvonalon állnak. A rímelés sajátossága, hogy a Balassi-strófában csak a b-rímek állandóak: a versszakok párrímei időnként elmaradnak, olyankor is, amikor a vers tartalmilag koherens, tehát feltehetőleg nem történt másolási hiba, mint például a badeni György Frigyes monológjában:

„Bátor légyen helyes,
Turpe Senex miles,
Turpe Senilis amor,
Három száz *Esztendös*,
Peloponesusnak,
Volt királya az Nestor,
Kit lám Troja *alat*,
El nem *fárászthatot*,
Az tiz Esztendös Tábor.”[223]

Elsőként a versek nótajelzése érdemel figyelmet. A kéziratban ez áll: “Nota: Oh megh keseredet Kösziklak köszt”. Ez a sor az eddigi szakirodalom szerint,[224] ha a nyilvánvaló szövegromlást korrigáljuk, a Balassi-kódex huszonegyedik versének egy sorára hasonlít leginkább:

„Óh, megrepedezett kösziklák közt legelt, kietlenben született,
Tigris nemen termett, párductéjjel nevelt, mire nem szánsz engemet?”[225]

A vers incipitje azonban: „Nő az én gyötrelmem”; a kéziratban szereplő nótajelzés a hetedik strófa kezdősora. Ebből két következtetés vonható le: az egyik, hogy a fordító ismerte Balassi szerelmi költészetét, amely ekkoriban kéziratosan terjedt. A másik szerint a versnek létezhetett egy olyan (esetleg közköltészetivé vált) szövegváltozata, amely ezzel a strófával kezdődött. A *Nő az én gyötrelmem* pedig nótajelzése szerint a “Lucretia nótájára” íródott. Számos helyen előfordul a versekben, hogy a Balassi-strófára jellemző párrímek egészen egyszerűen hiányoznak, és sehogyan sem állíthatók helyre (noha kétségtelen, hogy a szöveget e-ző nyelvjárásból ő-zővé torzítja a másoló, így helyenként további rímhibákat idézve elő;

[223] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 110.
[224] RMKT XVII/8, 505.

ezeket természetesen nem számítjuk bele a verstani jelenség hatásába). Úgy is mondhatjuk, hogy a vers időnként igen henyén rímel; érdekes módon a Balassi strófa b-rímei szilárdak, míg az a, c és d rímek annál romlékonyabbak.

Ismeretes ugyanakkor egy másik, hasonló vers is, amelynek a kezdősora a következő: „Kősziklák közt lakó, erdőnevelt Ekhó, felelj szómra kit hallál?”.[226] A vers Rimay János munkája, címe: *Kiben Ekhótul veszen feleletet*. Mivel az előző nótajelzés a Balassi-vers belsejéből származik, és semmi sem indokolja, hogy a nótajelzés ne kezdősor legyen, legegyszerűbb azt a feltételezést elfogadni, hogy a nótajelzés eredetileg „Kősziklák közt” lehetett, a másoló, Zámbol Ferenc pedig emlékezetből egy olyan részlettel egészítette ki a sort, amely nem ahhoz a vershez tartozott, amelyre a nótajelzés hivatkozott. Ez esetben pedig Balassi-strófában íródott a vers, és a kéziratos másolás során bekövetkezett nyelvjárási alakoknak és másolási torzulásoknak köszönhető, hogy a vers ilyen formában maradt ránk.

3.6.2. Közmondások, áthallások

A versek szövegében több idegen eredetű sor található. Egy 1605. május 26-án kelt levél, amelyet Nádasdy Tamás vasi alispán küldött Batthyány Ferencnek egy olyan ismeretlen eredetű strófát tartalmaz, mely szövegszerű egyezést mutat a *Sebes agynak késő sisak* egyik, mészárosokról szóló közmondásával.[227] A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, amellett, hogy Balassi-versidézetet is tartalmaz szövegébe szőve, a következő idézetet tartalmazza: mayd az Tinody Eneke feywnkre telyk, hogj Latatoke Vrak / szarúon kótót túlkot / Meszaros kezeben / feye fólót sulykot / ky mint hania wety / halal eleót magát, / de nem kerwlhetj / az Meszaros Bardgiat” (kiemelés tőlem, F.S.). A *Sebes agynak*… vonatkozó részlete:

“Miczoda vak volna,
Az ki most nem látna,
Az szarván kötöt tulkot,
Mészáros kezében,
Föl emelö képpen,
Feje fölöt az bárdot,
Nem aranyban mossa,
Mikor vérben mártya,
A’ mészáros a’ bardot.”[228]

---

[225] BALASSI 2004, 59.
[226] RJÖM 1955, 55.
[227] Köszönöm Vadai Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az egyezésre. A levél, mely a Batthyány-levéltárból került elő, Iványi Béla közlésében jelent meg (IVÁNYI 1954). (A párhuzamot említi még BENCZE 1999, 666.)
[228] Lehetséges, hogy a kézirat az egybeesés alapján emendálható: a ’bárdot’ szó helyett ’sulykot’ szerepelhetett,

A levél által idézett művet még érdekesebbé teszi, hogy Tinóditól nem ismerünk ilyen alkotást. A mondás Csáktornyai Mátyás *Gróbián*jában is felbukkan, más alakban.[229] Hasonló egyezés fordul elő a Belgiumról szóló vers kezdete és Balassi *Valahány török bejt*je között, mely a Balassi szerelmes versre utaló nótajelzést figyelembevéve aligha véletlen.[230] A fordító a szerelmi költészet anyagából kölcsönöz egy hasonlatot, saját, e ponton, a Németország siratása-versben mindenképpen igen lírai mondanivalójának bemutatásához. Maga a kompozíció a korabeli magyar költészet műfaji rendszerébe nehezen illeszthető be: ha együtt nem is, a hazai hagyományban elemenként megtalálható műfajok, beszédmódok hatása világosan érezhető a verscikluson: ezek felhasználásával nosztrifikálja a neolatin rendszert a hazai olvasók számára. A királytükör, illetve a fejedelmeket (s különösen Bethlen Gábort) dicsőítő elógiumok hatását már vizsgáltam, s mint láthattuk, a Magyarország panasza-vers közvetlen műfaji rokonságban is áll a neolatin prosopopoeia-hagyománnyal, így a querela-versek (Németország, Németalföld, Csehország, vagy éppen Európa panasza) is jól adaptálhatóak voltak. Maga a versciklus is egy panasz nótáját választotta alapdallamul, tekintet nélkül arra, hogy a versek, bár gyakran tragikus hangulatúak, időnként átsüt rajtuk a protestáns oldalon álló fejedelmek, diplomaták, hadvezérek sikerei és példája felett érzett öröm, sőt, egy ponton még a harcra való buzdítás is.

Imre Mihály akadémiai doktori értekezése[231] vetette föl a közmondások használatának kortárs retorikai alapozású hátterét. A mű vonatkozó fejezete hosszasan idéz a legnagyobb retorikai tekintélyektől (mint Erasmus, Sturm, vagy Camerarius) a közmondások, gnómák, parömiák retorikai hasznáról: hozzájárulnak a beszéd változatossá tételéhez, ugyanakkor pedig közérthetővé is teszik a bonyolult mondanivalót is. Már ekkor felmerült az a szempont is, hogy az anyanyelvű kultúra értékes elemeiről van szó, amelyek mindenképpen hozzájárulnak az adott kultúra gazdagságához. A dolgozat felveti annak a lehetőségét, hogy a magyarországi közmondásgyűjteményeket ebben a kontextusban is meg kellene vizsgálni. Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárának 1611-es kiadása függelékként egy közmondásgyűjteményt csatolt művéhez; talán az sem véletlen, hogy a versciklus „köz-példa beszéd”-ként nevezi meg a parömiát, amely Szenci szótárában pontosan így szerepel.Imre dolgozata, amely nagy hiányosságát pótolja a kutatásnak, szemére veti a magyar feldolgozásoknak, így Szenciének is, hogy az antik utalásrendszer kikopik a magyar változatokból, amely így jóval kisebb antik erudíciót mozgat, mint a latin parömiák.

---

tekintettel a *Sebes agynak*…-kézirat számos másolási hibájára.

[229] CSÁKTORNYAI 1999, 15.

[230] *Sebes agynak késő sisak*: “Ez szeles világon / mennyi Tenger vagyon, /könyveim hullására, / ily nagy Siralomra, / szivem bánattyában, / eleg vizet nem adna”. A Balassi-fordítás megfelelő részlete: “Ez széles világon / mennyi virág vagyon, / mindaz nem ér egy rózsát” (BALASSI 2004, 165).

[231] IMRE 2005, 102–151.

A *Sebes agynak késő sisak* szívesen és nagy tudatossággal használja ezt a retorikai eszközt, s a felhasznált közmondások gyakran megtalálhatóak a korban hozzáférhető magyar gyűjteményekben is. Baranyai Decsi János *Adagiorum*ában szerepel például a következő parömia: „Kár nittia bolondnak fülét."[232] A *Sebes agynak késő sisak* Germánia-verse csaknem szó szerint idézi:

„Igazán mondottak,
Regen hogy bolondnak,
Kár szokta nyitni Fülit"[233]

Az általunk elemzett ciklusban több közmondás tartalmi hasonlóságot mutat a Beniczky Péter szintén Balassi-strófás közmondásgyűjteményében[234] olvashatóakkal is. Keresztély Vilmos brandenburgi őrgróf monológjának első strófájában rendkívül hasonló tartalmú és versformájú mondást találunk:

„Valaki magaban,
Jol megh nem gondollya,
Az alkalmattossagot,
Hoszú Aranyzással,
Kézij forgatással,
Nyila nem lö Tuzokat."

Beniczkynél a mondás így szerepel:

„Ne pengessed ijad,
Soká ne iránzad,
Ha varjat akarsz lőni."[235]

A mondás már Baranyai Decsi János *Adagiorum*ában is szerepel: „Nem pengeti az íjat, aki madarat akar lőni," sőt, végső soron Erasmus nevezetes Adagiájában is: „Non tundit nervum, qui vult transfigere corvum."[236]

Hasonló egybeesés figyelhető meg a János György szász választófejedelemről szóló strófához képest: „Ur kedve nyul Háton jár."[237] Ugyanez a mondás Beniczkynél:

"Nagy Urak szerelme,
S kedveknek öröme

[232] Baranyai Decsi 1592, 1.1.3.6.
[233] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 152.
[234] *A közönséges magyar Példa beszédekrül*, Nagyszombat, 1664, modern kiadása: RMKT XVII/12, 1987, 139–220.
[235] Ez alapján a strófa hatodik, zavaros értelmű sora talán javítható: "Nyila nem lövi Tuzokat" helyett "Nyila nem lö varjakot"-ra. A félrefordítás elképzelhető, hiszen a Szenci szótára szerint is a túzok latinul *tarda*, míg a *tardus* lassúságot jelent; ez esetben Prágai egy latin változatból, vagy közmondásgyűjteményből dolgozott.
[236] A két helyet idézi IMRE 2005. 149–150.
[237]

Jár gyakrabban nyúl háton”[238].

Az ilyen típusú egybeesésekben nézetünk szerint nem szabad szándékos idézetet látnunk: nem feltétlenül az állítólagos Tinódi-ének, illetve Balassi versének hatása a közmondásszerű szófordulatok alkalmazása, mégha az azonosság részben szövegszerű is. Sokkal valószínűbb, hogy az emlékezet által megőrzött, bizonyos mértékig állandósult szövegű szólások, közmondások önálló életet éltek. Ezek vizsgálata rendkívül sok érdekes adalékkal szolgálhat, ám nem lehet e tanulmány feladata, ugyanakkor érdekes vonása a műnek, ahogyan a sztoikus bölcsességeket a magyar közmondáskincs segítségével hozza közelebb az olvasóhoz. A Szigeti Csaba[239] által vizsgált, általa dekompozíciós folyamatként bemutatott 17. századi Balassi-recepció jelenségei közé több szempontból is jól illeszthető az elemzésem tárgyát képező versciklus; ráadásul költészettörténeti vonásait tekintve is jól illik Prágai András egyéb verseihez. Szigeti megállapítása szerint a *Fejedelmeknek serkentő órájá*nak betétverseire is igen jellemző a szentenciózusság, amely Balassi-strófában jelentkezik. Szigeti szerint a strófafajta fejlődése során új műfajok kristályosodtak ki; innen van, hogy a Beniczky-féle verses sententiagyűjtemény a korábbi, más műfajokban jelentkező tendenciák eredménye. Ilyen tendencia Prágainál, hogy királytükör-fordításának tizedik, nagyobb lélegzetű betétversében (amely ráadásul éppen a helyes kormányzás elveiről szól) nem kevesebb, mint tizenkét strófán keresztül árasztja magából a Balassi-strófába foglalt szentenciákat, amelyek erős tartalmi rokonságot mutatnak a *Sebes agynak késő sisak* bölcsességeivel. Ráadásul ezt csak részben lehet a sztoikus eszmények azonosságának tulajdonítani. Hasonlóan erős kapcsolatnak tűnik a versciklus és a Prágai-fordítás tizenkettedik versének hasonlósága: a *Jó tiszt-tartóknak tüköre* mintha a *Sebes agynak késő sisak* egyik idealizált fejedelmének (vagy még inkább diplomatájának) monológja lenne. Olyan szókapcsolatok, szilárd terminológiának tűnő fordulatok kerülnek elő, amelyek a rokonságot igen közelinek mutatják. Ennek bemutatására talán elég mindössze néhány strófányi idézet. Az, hogy a sztoikus toposzok milyen gyakran azonosak, Komlovszki tanulmánya már bemutatta, így ehhez csak egy kiegészítő példát szeretnék hozzátenni. A gálya-hasonlat a Gusztáv Adolf-versben bukkan fel; a Fejedelmeknek serkentő órája-vers is mintha róla szólna:

„Az tengeri gallyán, egy lehet az kormány, csak egy az kormány tartó,
Gallya jobban mehet, ha az kormány mellett sok az evező hajtó,
Az bír jól országot, sok egyes tanácsot ki mellette megtartó.”[240]

[238] RMKT XVII/12, 1987, 181.
[239] SZIGETI 2005, 250.
[240] RMKT XVII/8, 1978, 19.

A hasonlóság azonban még relevánsabb a versek szófordulatai, sablonjai esetében: talán ez még inkább egyedi technikai vonás. A Guevara-fordítás hatodik verses darabjában például a következő részlet olvasható:

„Haddal diadalmas sok néppel hatalmas híres neves Románac,
Kezdetitül fogva harom száz tizen nyólcz esztendöc hogy folynánac[,...]”[241]

Mint ennek a kettőnek, majdnem minden sornak megfeleltethető egy-egy részlet a versciklusból:

„Próbával szerenczés,/Haddal rettenetös/ Bátor szívű Hannibál”[242]
„Romma városának, / Fundálása után, Kétszázhúsz esztendőben”[243]

. Ugyane darab másik részlete is szinte azonos versciklusunk darabjaival:

„Emlekezetire nagy kissebségére ez koporsot emeltéc[...]”[244]

Az első sor megfelelője a Bethlen-versben található:

„Emlékezetemre,
Nagy dicsőségemre,
Ez lészen az jutalmam[...]”[245]

Talán nem szükséges idézni a *Sebes agynak késő sisak* számos helyét, amely rokonságban látszik állni az idézett részletekkel; a már Komlovszki által is – más helyek felhasználásával – bemutatott[246] példasor amúgy is tetszés szerint gazdagítható. Leszögezhető: a magyar költészeti hagyományban Prágai versei és a *Sebes agynak késő sisak* igen hasonló helyet foglalnak el; az attribúcióhoz kapcsolódó további adalékok egy külön fejezetben kerülnek majd bemutatásra.

A *Sebes agynak késő sisak*, Prágai egyéb verseihez hasonlóan egyaránt kedveli a sztoikus szentenciák, illetve a magyar közmondások alkalmazását. A fordító azonban nem csupán a

[241] RMKT XVII/8, 1978, 13.
[242] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 108.
[243] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 132.
[244] RMKT XVII/8, 14.
[245] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 125.

magyar költészetből, illetve közmondáskincsből merít: Friedrich Georg badeni őrgrófhoz tartozó vers első versszakába két latin sor van beépítve:

"Bátor légyen helyes,
Turpé Senex miles,
Turpe Senilis amor,
Három száz Esztendös,
Peloponesusnak,
Volt királya az Nestor,
Kit lám Troja alat,
El nem fárasztthatot,
Az tiz Esztendös Tábor."[247]

A vers szövegébe a fordító egy olyan idézetet illesztett, mely Ovidius *Szerelmek* című művének első könyvéből származik. Ez a gesztus arra utal, hogy a magyar mű a tanult réteg megnyerésének szándékával is íródott, s szerzője járatos volt az antik irodalom világias részében is. Maga az idézet némi tréfás jelleget ad Badeni Frigyes monológjának, hiszen az Ovidius-vers a szerelmes és a katona iránti hasonló elvárásokat tárgyalja; az idős katona monológja tréfás mentegetőzéssel kezdődik amiatt, hogy hajlott kora ellenére háborúzik.

Az is elgondolkodtató, milyen további művekhez kötődik a magyar mű technikája alapján: a módszer, hogy egy latin nyelvű szöveget a fordító Balassi-strófás, bőbeszédű átiratban adjon vissza, Listius László *Magyar Márs*-ában is megjelenik, mondandóját rendszeresen közmondásokkal ékesítve és magyarázva. A két munka hasonlósága egy eddig még nem vizsgált fordítói vagy adaptációs eljárás létére utal. A műből kihüvelyezhető egy másik hagyomány jelenléte is: azé a történeti tárgyú művekben a mitológiai betéteket előszeretettel alkalmazó hagyományé, melyet Gyöngyösi István nevével szokás kapcsolatba hozni. Noha Rusdorf is alkalmaz ilyen motívumokat, a latin vers mindössze néhány helyen tesz így; ilyen például Európa elrablásának epizódja, amelyet Gyöngyösi szintén megverselt *Cuma városában építtetett Daedalus temploma* című munkájában.[248] A magyar változat azonban szívesen él Rusdorftól feltehetőleg függetlenül is ilyen betoldásokkal. Figyelemreméltó továbbá, hogy a versciklus jelentős részben ugyanazokat a mitológiai témákat dolgozza fel, mint Gyöngyösi, s nem pusztán azért, mert Rusdorf művében, hanem mert a fordító önálló betoldásaiban is Ovidius *Metamorphoses*ét használta fel a mitológiai részek elkészítéséhez. Olyan párhuzamos helyet is találtunk, mely csak a magyar változatban

[246] KOMLOVSZKI 1966, 88–98.
[247] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 110.

szerepel: Proserpina elrablásakor Hádész vaskesztyűs kezével (*Sebes agynak késő sisak*), illetve vasszínű kendővel (Gyöngyösi: *Proserpina elragadtatása*)[249] törli le Ceres leányának könnyeit. Ha az általunk vizsgált versciklussal kapcsolatos datálásunk helyes, Gyöngyösi egy már meglévő stílushagyományra támaszkodik, nem elkezdője, sokkal inkább betetőzője ennek az aktuális politikai mondandót mitologizáló ékítményekkel előadó alkotói módszernek; s e mitologizálás végső forrásában Ovidiust jelölhetjük meg, mindkét magyar poéta esetében.

Prágai jelentős részben megtartja az eredeti struktúrát, oly módon, hogy azt koncepciózusan magyar elemekkel gazdagítja. Nem kívánja azonban egy lineáris történetté újraírni a szereplők bemutatását. Megmarad az eredeti arcképcsarnok-szerű struktúrája: dicsőítő versek, gyászversek és panaszversek gyűjteménye (erre a műfaji heterogenitásra utal az eredeti *Elegidia et poematia epidictica* címe).

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez az elbeszélésmód jelentős részben a humanista történetírói eszmény[250] hatására keletkezett, amely szerint a történetíró a száraz adatokat felékesítve, kommentárral és példákkal gazdagítva kell, hogy előadja; s mint láthattuk, ez a felfogás a magyar verzióban talán még inkább érvényesül, mint a latinban. Talán az sem véletlen, hogy Viperano éppen a színházban látott előadáshoz hasonlítja a történetírást, mely díszletek között zajlik, s a történelem szereplőit és eseményeit színdarabhoz hasonlóan mutatja be, akárcsak Rusdorf alkotása. Noha az *Elegidia* metszetekkel ellátott epigrammagyűjtemény, s nem történetírói munka, a koncepció hasonlósága szembeötlő. Ennek az eszménynek a *Theatrum Europaeum* típusú kiadványok felelnek meg leginkább, az *Elegidia* ugyanis közelebb áll a kommentár műfajához, mint a históriáéhoz, hiszen Rusdorf maga is az események részese volt.[251] Természetesen az erkölcsi hatás kérdése is kiemelten fontos: ez az eszmény szintén az elbeszélt morális példák erejét és a beszúrt mondások fontosságát hangsúlyozza, az üres, példákkal nem megerősített erkölcsi intelmek helyett. Rusdorf elszórtan alkalmazott eljárása, hogy az antik történelem eseményeivel létrehozott párhuzamok segítségével beszélje el a jelen valóságosan átélt eseményeit, a fordító művében uralkodó szerepet játszik, s fő szövegalkotó eljárássá lép elő. Az antik történelem és mitológia példatárának kibővítése mellett azonban olyan – a későhumanista koncepció egységességét csorbító, a magyar olvasó számára azonban a művet honosító – elemeket is beilleszt a magyar változatba, amelyek mélységesen kötődnek a hazai politikai verselés hagyományaihoz: a magyar történelem eseményeit, illetve közkinccsé vált bibliai párhuzamokat illeszt a műbe. A

---

[248] GYÖNGYÖSI 2003, 175–176.
[249] „Vasszín kendőjével megtörlé orcáját”,GYÖNGYÖSI 2003, 127.
[250] A történetírás elméleti munkái közül Giovanni Antonio Viperano traktátusát használtam (*De scribendi historia*, Antwerpen, 1569), Balázs Mihálynak a szöveget értelmező előadására támaszkodva.
[251] A történetírás műfaji rendszerére vonatkozóan főként Pirnát Antal tanulmányára támaszkodtam (PIRNÁT 1989).

meglévő kulturális toposzkészlethez illeszti a valóság vadonatúj történéseit, s ezzel segít azokat megérteni, és egy átfogó narrációba helyezni.[252] Figyelemreméltó, hogy vizsgálataink szerint a *Sebes agynak késő sisak* számos betoldása révén közelebb áll a vázolt humanista eszményhez, mint forrása.

3.6.3. Az antik irodalom fordításbeli jelenlétének háttere

Az általam vizsgált versciklus jól illeszkedik a Bethlen-kor irodalmi termékei közé abban a tekintetben, hogy nem csupán átveszi, hanem jelentős mértékben gazdagítja is az antik mitológiai és történeti utalásrendszert. A magyar változat e tekintetben jóval gazdagabb, mint bármelyik másik latin verzió, így nincs rá okom, hogy Rusdorf magyarok számára készített, ilyen jellegű dúsítását tételezzem fel; műveltségét aligha akarta kizárólag a magyarok előtt csillogtatni; ezt a sajátosságot a tudósságot feltehetőleg szem előtt tartó fordítónak kell tulajdonítani; ez a vonás pedig jól illik a korszak irodalmi termékeinek egy csoportjába.

Bár legújabban igen meggyőzően Kecskeméti Gábor vetette fel, már Tarnóc Márton könyvéből[253] is kiolvasható Bethlen környezetének az antik irodalom magyar nyelvű terjesztésének tudatos programja. Ezt a programot olyan művek képviselik, mint Háportoni Forró Pál Curtius-fordítása, vagy éppen Prágai András Guevara-fordítása. Maga Rákóczi gyűjtötte a királytükröket, amelyek közé szépen illett Guevara fiktív Marcus Aurelius-életrajza. Nem véletlen, hogy a *Sebes agynak késő sisak* fordítója éppen antikizáló betéteket illeszt legnagyobb számban az eredeti műbe, mitológiai és történeti utalásokkal ékesítve azt. Míg a fordítók többsége korábban megrostálta a nyugati mitológiai, illetve történeti műveltséganyagot, ezek a magyarítások kitűnnek precizitásukkal, s utalásrendszerbeli gazdagságukkal, sőt, úgy tűnik, az általam vizsgált versciklus esetében a tolmácsoló még messzebb jut el: dúsítja a benne található utalásrendszert, nem pusztán magyar, de bibliai, illetve antik mitológiai és történeti elemekkel is.

Ehhez az antikvitásra vonatkozó ismereteket népszerűsítő áramlathoz sorolható még Vetéssi István levele I. Rákóczi Györgyhöz –amely a korai Lipsius-recepció egyik szép példája–, illetve a Kecskeméti szerint feltehetőleg elkészült, de kéziratban maradt Xenophón-fordítása is. (Az mindenesetre e dolgozat tárgyát tekintve is érdekes, hogy Machiavelli számtalan esetben hivatkozza Xenophónt, Lipsius pedig katolikus korszakában bírálja Machiavellit, Xenophónt azonban szívesen beépíti műveibe. Ez is arra utal, hogy a firenzei államelméleti gondolkodó bírálata egyértelműen vallási okokból történik: protestáns változata

[252] Az eljárást irodalomelméleti szemszögből, Don Quijote-ra alkalmazva leírja FOUCAULT 2000, 65–69.
[253] TARNÓC 1978.

után Lipsius elkészítette és kiadta annak katolikus szempont szerint korrigált variánsát is, a amelyből kimarad a Machiavellire vonatkozó kedvező – s ellenfelei által sokat bírált – megjegyzés.)

3.6.4. A röplap-irodalom nyomai a *Sebes agynak késő sisak*ban.

Mint ahogyan az elemzésünk eddigi menetéből látható, a mű eredetije nem a röplapok közül való, hanem egy későhumanista versciklus, amely röpirat formájában, az ábrázolt alakokról készített rézmetszetekkel jelent meg. A magyar változat azonban többször is felhasználja a kor röplapirodalmának toposzkészletét. Ezeknek a toposzoknak a felbukkanása ugyanakkor gyakran egybeesik a közmondásokéval, így ezek nem is mindig különíthetőek egymástól. Ennek legnyilvánvalóbb példája a szerencse-motívum sokféle felbukkanása. A Fülöp spanyol király monológját előadó versben például a „szintén tenyeremre / szállott az szerencse” sorok szerepelnek, amelyek a latin változatban még nem szerepelnek. Még feltűnőbb a röpiratokkal való rokonság a következő, a Dampierre-vers elejéről származó sorok esetében:

„Roka Hájjal meg kent,
Szerencze Tengölyet,
Valaki nem forgattya,
Sima, igen fordúl,
És az Fölsö Polczrúl,
A’ Föld felé fordittya.”[254]

Az állat-metaforika bekerülése a versciklusba szintén a röpiratok képi világának köszönhető: a Habsburg-sas az Európa-vers esetében már részletesen elemzett módon felbukkanó, ismétlődő motívuma mögött is a röpiratok szatirikus ábrázolásainak hatása érezhető. Ezeket az elemeket a fordító illeszti a versekhez, közelítve az eredetileg humanista, elitista szemléletű munkát egy szélesebb összetételű, magyar nyelvű közönséghez. A harmincéves háború eseményeit ábrázoló versciklus így közeledik a propagandához, még akkor is, ha mint látni fogjuk, problematikus módon teszi ezt: nem egyértelmű, hogy milyen hazai politikai erő áll az irat mögött.

3.7. A Sebes agynak késő sisak *és Laskai János: patria és religio*

Mint ahogyan az az eddigiekből is látható, a *Sebes agynak késő sisak* átveszi Rusdorf antik mitológiai és történeti utalásait, akárcsak sztoikus értékrendjét, amely a mulandó világi javak (szerencse, gazdagság, hírnév, testi egészség, szépség), illetve az állandó lelki javak

[254]RUSDORF–PRÁGAI 2006, 135.

(okosság, becsület, állhatatosság, kegyesség.) ellentétére épít: a katolikus oldal hívei koncepciózusan az előbbi, míg a protestánsok ügye mellett állók ez utóbbi alapján cselekszenek. A bűnök lajstromához is hozzáír két újabb tételt a fordító: már az eredetiben is jelenlévő árulás-tematikát rendkívüli mértékben extrapolálja, olyannyira, hogy ez a vétek uralja a versciklust: egyaránt ez okolható Pfalzi Frigyes és Magyarország sorsáért. Ennek az árulásnak egy másik, vallási vonatkozása a 'hitbéli változás', amely a religio-monológban bukkan fel, s amelynek szülőanyja a félelem, a félelemé pedig (bár ezt az irat nem hangsúlyozza, teljesen egyértelmű) a katolikus terror, amelynek nyomása alatt az emberek elkövetik ezt a legsúlyosabb vétket. Az eredeti megbékélésre biztató hangja tehát az önálló versekben is feltűnik, mint amilyen a *Religio*-vers; e tekintetben a versciklus rokonítható Alvinczi Péter *Querela Hungariae*-jával.[255] Jelentős különbség azonban, hogy míg a kassai prédikátor műve részletesen kifejtett és argumentált, nyílt vádakat tartalmaz, a *Sebes agynak késő sisak* e darabja inkább csak sejteti, hogy a kialakult helyzetért a katolikusok okolhatók. A vallások megbékélésére felszólító felhangok is rejtve maradnak. Ezen felül azonban versciklus több helyen is nyíltan fegyveres kiállásra buzdít a protestantizmus mellett.

A magyar versciklus nem csupán a negatív oldalt árnyalja: két fontos értékkel gazdagítja a követendő értékek listáját is, a hazaszeretet és az igaz vallás védelmével. Míg az eredetiben ez csak egy-egy rövid metaforában, nyomokban van jelen (pl. a tűzhely és az oltár védelme), a magyar változat ezeket központi fontosságú elemekké emeli. Olyannyira jelen van ez a jellemző a versek szövegében, hogy nézetem szerint szövegszerű bizonyítékra ez az állítás nem is szorul, vagy ha mégis, gondoljunk Obentraut lovag harcra buzdító beszédére. Ezen két érték igen furcsa, s talán a szakirodalomban[256] eddig nem kellően hangsúlyozott szerepet tölt be a kortárs európai és magyar sztoikusok kézikönyvében, Lipsius: *De constantia* című művében, illetve ennek magyar fordításában. Természetesen azt hangsúlyozták, hogy Lipsius (illetve műbéli beszélgetőtársa és mestere, Langius) ostorozza a hazaszeretetet, mint minden baj forrását, azt azonban nem, hogy az előszóban egy igen terjedelmes, fájdalmas, szép részlet a haza bajai feletti panasz (querela patriae), s hogy ennek a panasznak pontosan mi is az oka:

> "Állassuk penig Magyarországban Lipsiust (mert immár ez könyvecskéjében magyarúl is szól velünk); nem hiszem, hogy ez írását nyílvábban szabhatta volna reánk, ha szintén jó idejét ez hazában töltötte volna is el. Mert ez széles világnak minden nemzetségi közül, melyiknek vagyon nagyobb szüksége az Állhatatosságra, mint az Magyar Nemzetnek? Ama lenyomattatott, eltapodtatott, minden külső társaságbeli igazgatástul teljességgel megfosztatott, és csak régi nevezetiről megismertethető dirib-

[255] *GONDOLKODÓK* 1979, 165–185.

darab népeken kívül, hazudjak benne ha nyomorultabbat találsz a Magyar Nemzetnél. Ennek régi jó híre-neve, népeket rettentő vitézi erőssége, méltóságos szabadsága csak emlékezetben maradott: Valósága teljességgel el-költ. Lappangunk, az önnön hazánkban-is bujdosunk: és ami a halálnál is keservesebb, ím az sokféle ellenség miatt ezennel tollyongva kell ki-költöznünk édes honunkból."[257]

Ez a kép sötét, még sötétebb, mint amit a *Sebes agynak késő sisak* fordítója fest Hungária-versében. Ott a bajok, a külső és belső árulás, pártoskodás ellenére még megmaradt valami a régi dicsőségből:

"De te, Magyar nemzet,
Tarcz meg jó híredet,
Amíg benned egy látszik."[258]

Mindössze a hír maradt tehát, amihez hűnek kell lenni: a tettek irányát megszabó hatalomnak nem kívülről kell jönnie, hanem belülről, a 'jó hírből'. A viszontagságossága ellenére itt pozitív értékként beállított történelemnek, illetve az abból fakadó öntudatnak kell a jövőt meghatároznia. Ez a jelességre kötelező múlt pedig érvényes marad mindaddig, amíg egyetlen magyar is "látszik", azaz megmarad a sokféle ellenség szorításában. A vallásos felekezetek szempontja itt teljesen háttérbe szorul; ha a művet egyházi értelmiségi készítette, akkor mindenképpen azt várnánk, hogy az árulás-széthúzás tematika kapcsán felidézi a katolikus-protestáns ellentétet is; a propaganda egyik hatásos, és a prédikátorok által igen gyakran használt eleme a másik felekezet hibáztatása a nemzet állapotáért. Nagyon fontosnak tartom, hogy itt nem ez történik, mint ahogyan a Religio-vers sem nevezi néven a szamaritánus-példa mögé rejtett vallási csoportot. Míg a politikai bűnöket, az árulást, a pártoskodást, a császárok és a hadurak gátlástalanságát nyersen ostorozza, a vallási bűnökkel szemben jóval nagyobb empátiát és visszafogottságot tanúsít; nem kizárt, hogy a két legnagyobb protestáns irányzat megbékélését hirdető irénikus mozgalom hatása érhető tetten ebben.

Ezen túl az idézett sorok ellentétben vannak a Lipsius-művel, pontosabban annak egyik szólamával: Langius kozmopolitizmusra biztatja Lipsiust, aki ezt lelkesen fogadja, e beállítás azonban lélektani szempontból nem egyértelmű. Laskai előszavai időről időre a haza sorsa felett érzett aggodalomról árulkodnak: úgy tűnik, Langius szavai nem értek el semmilyen hatást. Ha a lipsiusi filozófia hazai recepciójának korábbi állomásait vizsgáljuk, feltűnő, hogy e két érték kezdettől fogva jelen van. Rimay Lipsiusnak írott levele[259] sem éppen egy nemzetek felett álló világpolgár írása: mintegy felét a Magyarországon folyó szakadatlan

[256] Lásd TARNÓC Márton előszavát a Laskai-kiadáshoz (LASKAI 1970, 13–61).
[257] LASKAI 1970, 162.
[258] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 154.

háborúskodások leírása teszi ki. Talán Lipsius maga éppúgy panaszkodik hazájának sorsa miatt, mint Rimay vagy Laskai; a sztoicizmus gyógyírja nem képes arra, hogy ezt a (talán mindennél erősebb) fájdalmat meggyógyítsa. Erre a fájdalomra a két legállhatatosabb magyar Lipsius-követő egyfelől egyaránt az olvasó elmélkedésre intésével reagál: Rimay udvari versei ennek feddő, moralizáló, míg Laskai művei kezdetben moralizáló, majd teológiai vetületét jelentik. (Laskainál a teológia jelenlétét nem lehetett eltagadni, ezért Klaniczay kizárja koncepciójából, késői hajtásnak, megkésett recepciónak minősítve azt, saját koncepciójának épsége érdekében.) Az igaz vallás kérdése Laskait (különösen az 1630-as évek második felétől) igen élénken foglalkoztatta. Ezzel kapcsolatos nézeteit legutóbb Keserű Gizella vizsgálta,[260] így e helyütt csak egy igen markáns jellemzőre hívnám fel a figyelmet. Egyik utolsó művének előszavában "mennyei állhatatosságra" inti pártfogóját; a sztoikus terminus érvényét kiterjeszti a szűk, antik értelemben vett, világias morálfilozófia területéről egy keresztényi, teológiával megerősített erkölcsfilozófia irányába. Ez a gesztus ugyanannak a tendenciának a megjelenése, amelyet a versciklusban is nyomon követhetünk, s amely Rimay János Lipsiushoz írott levelétől kezdve kitapinthatóan jelen van a magyar Lipsius-követők körében. Már Rimay híres, 1592. augusztus 20-ai kelettel Lipsiusnak írt levelében felbukkan a Laskainál és a *Sebes agynak késő sisak*ban egyaránt jelenlévő két érték. Az igaz vallással kapcsolatban Rimay a következőképpen fogalmaz:

> "Jöjjenek elő a Lipsius-ölők, hangoskodjanak, szedjenek ízekre, mondjanak, amit akarnak, tolongjanak akárhányan, sohasem érik el, hogy a te hívedet tőled elfordítsák. Értem, hogy egyesek kifogásolják *Politicá*dban a Fátumról szóló elmélkedést, és mondhatják, hogy nem valami helyesen állítod, hogy a vallások különbségét türelemmel kell venni, mintha te minden eretnekség ápolására is tágra akarnád nyitni az ajtót... nincs ok arra, hogy bármit is változtassál ezen a te híveid iránti tekintetből..., mert ők jól értik, hogy te ezeket keresztény értelemben írtad, s nekik az a tanulság van ott előadva, hogy jámborak legyenek, és kövessék a Fátumot, vagyis Istent. A vallásban pedig, hogy ne babonásan féljenek Istentől, hanem egyenes bizalommal és hittel tiszteljék őt stb."[261]

Laskai a *Politica* ajánlólevelében ezt az összefüggést a lehető legnyíltabban, legvilágosabban mondja ki:

> "Főképpen, ha a vallásban való állhatatosság és buzgó serénység a Hazának szeretetire tartozik; kivétel nélkül mondom, hazáját Kegyelmed tökéletesen szereti. Elválhatatlanul összeköttetett e kettő: Vallásunk és Hazánk. Szent a Haza, szent a Vallás, és a jók mindenikért egyenlőképpen meghalnak."[262]

---

[259] RJÍ 1992, 205–210.
[260] KESERŰ 2005.b.
[261] RJÍ 1992, 206.
[262] LASKAI 1978, 162.

Az igaz vallás pedig a sztoicizmus alapértékében, az állhatatosságban gyökerezik, mint ahogyan azt Laskai Vedelius-fordítása (*Hittül-szakadásnak tellyes meg-orvoslása*, Várad, 1644.) ajánlásában Bethlen Istvánnak írja:

> "nem e világi boldogságnak nemeiről; nem a testi gazdagság keresésének avagy megtartásának módjairól; sem az emberi dícséreteknek megnyeréséről, avagy egyéb *elmúló haszontalanságokról*: hanem az Istennek igaz tiszteletiben, a Megváltónak ismeretiben való megmaradásról, az üldözéseknek békességes szenvedésekről, és egyszóval: *a mennyei Állhatatosságról* tanulhatni."[263] (Kiemelés tőlem, F. S.)

Religio éppen az állhatatosság hiányát: a félelmet és a hitbéli változást panaszolja. Nem uszít, nem gyomroskodik: panaszol. Laskai tehát ezzel párhuzamos gondolati utat bejárva, még Lipsius gondolatainak hatása alatt állva, ám egy ahhoz képest megváltozott kegyesség- és vallásosságeszmény jegyében inti Bethlen Istvánt, aki ekkorra már elveszítette az Erdély fölötti hatalomért vívott harcot, amelyben Laskai törökországi követként segítette. Ha az elveket összevetjük a történelmi szituációval, úgy látszik, hogy Lipsius tanai önmagukban mégsem elegendőek a haza sorsa feletti fájdalom orvoslására; még legállhatatosabb képviselőinek is egy másik dimenzió, a vallás felé kell fordulni: az evilági állhatatosság nem elegendő, ezért a mennyeit kell gyakorolni. Lehetséges, hogy Laskai gondolkodásának fejlődése párhuzamot mutat Rimayéval: korai, erős sztoicizmus, csalódás a politikusság eszményében, majd udvariság-bírálat; sztoikus elvonulás, végül a vallásosság felé fordulás. E párhuzam a kegyesség oldalán tovább erősíthető: imádságoskönyvük jelentős egyezéseket mutat: forrásuk, Philip Kegel imádságoskönyve, s válogatásaik szempontjai is jelentős mértékben azonosak voltak; tudomásom szerint a két művet még nem hasonlították össze (Laskai műve Debrecenben, 1651-ben jelent meg; egyetlen – fénymásolattal kiegészített – eredeti példánya a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található).

Ez a jelenség, noha jelenlétét Laskainál mutattam ki, általánosan jellemző lehet a sztoicizmus magyarországi recepciójára: a két központi érték, a haza és az igaz vallás szeretete és védelme áthatja nem csupán Laskai írásait, hanem Rimay János Lipsiushoz írott levelét, illetve verseinek egy részét, és a *Sebes agynak késő sisak*ot is. E két érték mint domináns tényező jelenléte pedig Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órája*-előszavában is jól kitapintható, még akkor is, ha ott több egyéb, reneszánsz eredetű világnézeti tényezővel együtt van jelen; ezek elemzését és forrásaik feltárását a negyedik fejezetben kísérlem meg – legalábbis részben – elvégezni.

---

[263] LASKAI 1978, 486.

4. A *Sebes agynak késő sisak* szerzőségének kérdése

4.1. Vallásosság és hazaszeretet a *Sebes agynak késő sisak*ban

Aligha véletlen, hogy *Sebes agynak késő sisak* két kiemelten fontos, minden bizonnyal a magyar fordító által beillesztett allegorikus szereplője éppen a több kortárs magyar sztoikus gondolkodónál kimutatott két alapvető érték, a haza és a vallás megtestesítője: *Hungária* és *Religio*. A fordító ezekben a versekben azzal, hogy a két meghatározó értéket allegorikusan megszólaltatja, saját eszményeit ábrázolja. Ez a bemutatkozás azonban alig tartalmaz egyedi vonást: további érvek nélkül hiba lenne a művet egyik vagy másik szerzőnek adni. Ha mégis a szövegek mögött az egyéni vonásokat keressük, két motívumra bukkanunk. Az első, hogy a fordító nem kedveli a cseheket: mint ahogyan azt említettem, mind a Csehország-vers, mind a Hungária-darab erről árulkodik. Ez még akkor is igaz, ha Csehország harmadik felbukanásakor, a *Bohemia ad proceres*-fejezetben egy minden ironikus megjegyzés nélküli, őszinteként ható panasz található. A Hungária-versben két negatív példát hoz a magyar történelemből, amellyel megmutatja a magyarság helyzetének okát. Az első példa félreérthetetlen: az osztrák herceg, Frigyes a magyar királyság bajából gátlástalanul hasznot húzó szomszédság megtestesítője. A csehekre vonatkozó példa azonban rejtélyesebb. Legkézenfekvőbb az egyik legsúlyosabb ütközetre gondolni: meglehet, hogy a magyar változat a fehérhegyi csatavesztés körülményeire céloz. Mind a kortárs beszámolók (álljanak bár a katolikus vagy a protestáns oldalon), mind a nyugati történeti összefoglalások egybehangzóan állítják, hogy a magyar segédcsapatok szégyenletes megfutása, illetve Bethlen főseregének késedelmes érkezése is hozzájárult a protestánsok megsemmisítő vereségéhez. Ezekre a vádakra feleli tehát a fordító, hogy a bajt a csehek tétovázása, határozatlansága, illetve dicsőségvágya okozta (hasonló toposszal, mint Szapolyai János a mohácsi csatavesztés után, aki II. Lajost vádolta bizonytalankodással).

Az erős szomszédok tehát a magyarok bajából húznak hasznot, a gyengék pedig nem bíznak a magyar ’nemzetben’. Nem is csoda: a széthúzás volt az a vétek, ami ezt a negatív megítélést okozza.

4.2. Komlovszki Tibor hipotézise

A kutatás kezdetén, a forrás megtalálásakor úgy látszott, hogy Komlovszki hipotézise,[264] mely szerint a *Sebes agynak késő sisak* szerzőjeként Prágai András lenne, cáfolható. Az az újsztoikus eszköztár és toposzkészlet ugyanis, amely Komlovszki érvelésének gerincét adja, nem azért van meg a magyar versciklusban és a *Fejedelmek*

*serkentő órájá*ban, mert azokat ugyanaz a szerző fordította volna, hanem egészen egyszerűen azért, mert mindkét munka eredetije az újsztoikus értékrendet képviseli. Minél tovább foglalkoztam azonban Prágaival, annál inkább szaporodtak az érdekes egybeesések, összecsengések Prágai és a *Sebes agynak késő sisak* között, amelyek mégis Komlovszki elmélete mellett látszanak szólni. Ezek a közös pontok a szöveg eddig feltáratlan vonatkozásainak vizsgálatához vezettek, s fényt vetnek mind a fordítóként sejtett Prágaira, mind pedig a *Sebes agynak késő sisak*ra. Ezek a sajátosságok még akkor is fontosak, ha a szerzőség kérdését talán ezek sem döntik el véglegesen, azt mindenesetre megmutatják, hogy a Prágai-hipotézist nem lehet olyan könnyedén elutasítani, ahogyan azt eddig tettük. Az az érv, hogy Prágai az irénizmus legfőbb teoretikusaként ismeretes David Pareusnál védte meg disszertációit, így maga is a felekezetek közötti megbékélés híve volt, nem tűnik döntő fontosságú ellenérvnek, hiszen e szerzőnek egy meglehetősen szarkasztikus hangvételű jezsuitaellenes pasquillusa is ismeretes.[265] A *Fejedelmeknek serkentő órája* olvasóhoz írott előszava pedig, amelyet a későbbiekben részletesen is megvizsgálok, még markánsabban szól Prágai békülékenysége ellen.

4.2.1. Prágai András életrajza

Nemeskéren született 1588-92 között. A pontos évet nem ismerjük, mivel arra csak peregrinációjának kezdetéből következtethetünk: a heidelbergi egyetemre 1616. júl. 27-én iratkozott be, 1618-ig tanult itt, Súri Orvos Mihály támogatásával.[266] Vele egyidőben tanultak ott a Bethlen Gábor támogatta heidelbergi peregrinusok, itt ismerkedik meg Szenci Molnár Alberttel is. E jelentős személyiség naplójában is említi Prágait, akit részben közös peregrinációjuk óta ismer. Kapcsolatuk nyomtatott bizonyítéka, hogy a bekecsi templom felszentelésekor mindketten tartottak beszédet, mint ahogyan azt a Szenci Molnár szerkesztésében megjelent kötet is bizonyítja.[267] Legnevesebb tanára a protestáns megbékélést hirdető irénikus mozgalom vezére, David Pareus volt, akinél nem pusztán előadásokat hallgatott, hanem nála is disputált: összesen négy disputációja ismeretes; ugyanakkor Altinget is hallgatta, akinek Rusdorffal való kapcsolatáról már e dolgozat elején esett szó. 1618-tól már könyvbejegyzésből adatolható kapcsolata I. Rákóczi Györggyel, akinek Sátoraljaújhelyen másodpapja, majd 1624-ben Szerencsen prédikátora lesz. Egy évvel később az újjáépített

---

[264] KOMLOVSZKI 1966, illetve RMKT XVII/8, 505–507.
[265] RMKT. XVII/8,1976, 1. számú vers, kezdősora: „Por fövenyen épült, nedvességtől örült jezsuitáknak hiti[...]”
[266] HEREPEI 1965, 112.
[267] *Consecratio* 1625.

bekecsi templom felszentelésére ő is írt beszédet. Ebben a kötetben szerepel egy latin verse is, ezért az RMKT XVII/8, 17. számú verséről, amely szintén ebben a gyűjteményben látott napvilágot, Komlovszki azt állítja, „lehetséges”, hogy az Prágai szerzeménye; ennek bizonyításához további adatokra lenne szükség. 1626 körül feltehetőleg anyagi természetű, bizonytalan eredetű konfliktus támadt közte és Rákóczi György között, 1631-ben (épp az *Elegidia* megjelenésének évében) Rákóczi börtönbe záratta. A prédikátor korábban távozással fenyegetőzött. Ura a református zsinat kérésének engedve hamarosan szabadon bocsátotta. Ekkor Göncre ment prédikátornak, majd 1635-től Tarcalon folytatja tevékenységét. 1636 tavaszán halt meg. Erről az időpontról Miskolczi Csulyak Istvántól tudunk, aki Prágai sógoraként annak halála után könyveinek egy részét is megszerezte.

Életének eseményeit meglehetősen felszínesen ismerjük, annak ellenére, hogy Zoványi Jenő és Herepei János munkája nyomán életrajza vázlatosan már ismeretes, kéziratai és levelezése nem maradtak ránk; kézírását említett könyvbejegyzése őrizte meg számunkra. Ez a hiány annál is fájdalmasabb, mert a Rákóczihoz írt zsinati levél világosan említi Prágai apológiáját, amely – s erre külön kitér a levél – a református egyházkerület iratai közé iktattatott.

4.2.2. Megjegyzések Prágai András hermetizmusához

Mielőtt megvizsgálnánk a Prágai hermetikus érdeklődésére vonatkozó talán legfontosabb forrást, röviden ki kell térnünk a Prágaihoz kapcsolatba hozott[268] heterodox szellemi áramlat ismertetésére. A hermetikus iratok a bevett vallásokkal részben ellentétes, részben összehangolható, hellenisztikus eredetű tanítások, melyek részben Platón követőire, részben Hermész Triszmegisztoszra, a mítikus egyiptomi filozófusra mennek vissza. A reneszánszban, mikor Ficino és a firenzei Akadémia (köztük Pico della Mirandola) (az Akadémiát antik mintára Lorenzo Medici alapította, a XV. században) felfedezték, és latinul is kiadták a hermetikus iratokat, a szellemi elit körében igen népszerű lett: alternatív kinyilatkoztatásként értékelték a katolikus vallás dogmáival szemben. Az ősi misztikus spekulációk zsidó-keresztény elemeket is tartalmaztak, ezért a reneszánszban és utána is sokáig azt hitték, hogy ősibb keresztény kinyilatkoztatás, mint a Biblia. Ezen iratok számos misztikus spekuláció kiindulópontjai lettek, többek közt Pico Della Mirandolát, Jakob Böhmét, vagy a rózsakeresztes mozgalom alapitóját, Johann Valentin Andreae-t,[269] vagy John Dee-t is inspirálták. Akadt egy rejtélyes utalás is egy olyan, töredékes leírású könyvre, amely

[268] SZŐNYI, 1987.
[269] GILLY 1998.

Prágai ex librisét tartalmazta, és a rózsakeresztes gondolatkörhöz kapcsolható.270 Ez a darab (melynek pontos azonosításáról nincsen tudomásom), amelynek teljes címe *Tractatus Theologo-Philosophicus, In Libros tres distributus; Quorum I. de Vita. II. de Morte. III. de Resurrectione: Cui inseruntur nonnulla Sapientiae veteris, Adami infortunio superstitis, fragmenta: ex profundiori sacrarum Literarum sensu & lumine, atque ex limpidiori & liquidiori saniorum Philosophorum fonte hausta atque collecta, Fratribusq[ue] a Cruce Rosea dictis;* Rudolf Otreb dedikálta, amely Robert Fludd nevének anagrammája. A mű Oppenheimben jelent meg, 1617-ben. A könyv Miskolci Csulyak István könyvjegyzékében is szerepel, azonban sem a szerző neve, sem pedig Prágaié nem szerepel a jegyzékben (mint ahogyan az más esetben).[271]

Csak a 17. században bizonyították be, hogy a hermetikus iratok azért tartalmaznak zsidó-keresztény elemeket, mert későbbiek a keresztény vallás megalapításánál (ezt Isaac Casaubon mutatta ki), ám ennek ellenére továbbra is jelen volt a radikális vallásfilozófiai gondolkodásban.

Ennek a hermetikus mozgalomnak a hatásait vizsgálta a harmincéves háború zűrzavarára Francis Amelia Yates könyve,[272] amely a rózsakeresztes mozgalom nézeteinek terjedését összekapcsolja a protestáns szövetség politikai céljaival. E munka inspiratív merészségétől visszariadva nem kapcsolnám össze a rózsakeresztes eszméket, a politikai és vallási kérdésekkel , s a tendenciákat egymástól elválasztva igyekszem tárgyalni.

Szőnyi György Endre[273] Prágai prózai alkotásaira koncentrálva vizsgálta Prágai gondolkodásának hermetikus vonásait. Amellett, hogy egy új adattal gazdagította Prágai könyveinek listáját, (Caspar Peucer egy jóslásról szóló munkájáról, a *De praecipuis divinationum generibus...* ról van szó), összegyűjtötte Prágai hivatkozásait, s bemutatja azt a kétségtelenül hermetikus virágkorát élő várost, Heidelberget, ahol peregrinációját töltötte. Dolgozatának végkövetkeztetése az volt, hogy Prágai életművében megtalálható a manierista stílus és az annak Klaniczay szerint eszmei alapot adó hermetikus hagyomány egyaránt. Egy újabb forrás tanúsága szerint Prágai – noha ilyen irányú érdeklődését nem lehet tagadni– inkább eszközszerűen, a *subtilitas* iránti fogékonysága, illetve műveltségének csillogtatása okán illeszti ezeket az előszóba, egy korabeli, ilyen jellegű gyűjtemény alapján, semmint saját forradalmi teológiai vagy politikai nézeteinek bemutatásaként. Szőnyi vizsgálatait azon a ponton szeretném kiegészíteni, hogy a *Fejedelmeknek serkentő órája* előszava nem csupán egy Prágai által összegyűjtögetett kuriózum-válogatás: a mű írása közben ő maga is

[270] Prágai könyveiről (amelyek teológiai és hitvédelmi munkák szerepelnek még) HEREPEI 1965, 112–115, illetve RMKT XVII/8, 456.
[271] RMKT XVII/2, 1962, 339.
[272] YATES, 1993.

felhasznált ilyen ritkasággyűjteményeket.

Az említett, eddig számon nem tartott forrást Prágai egy helyen megemlíti ugyan, de az utalás egy semleges helyen található, s így elsikkadt a számtalan egyéb forrás felsorolása mellett. Az alaposabb vizsgálat során kiderült, hogy Prágai első ránézésre nagyon tarka, asszociatív elven felépülő (tehát, mint azt Bán Imre is megállapította, manierista szerkesztésű[274]) előszavának anyagát jelentős részben ez a bizonyos munka adja. E mű tehát, amely noha külföldi eredetű, jelentős magyar vonatkozásokkal bír, a német Johannes Heidfeld *Sphinx Theologico-Philosophica* című munkája, amely 1600-ban jelent meg először Herbornban. A kötet egy antik, keresztény és hermetikus elemeket összeolvasztó kuriózumgyűjtemény, amely a különböző témákról és tudományágakból kiválogatott, általa érdekesnek, különlegesnek tartott tudnivalókat gyűjtötte egybe. Forrásai között egyaránt szerepelnek antik történeti és természetleíró munkák, egyházatyák, a Biblia, illetve alkímiai vagy hermetikus világnézetű művek is. A mű régóta ismeretes magyar kapcsolata, hogy végén Szenci Molnár Albert szerzőhöz címzett, humanista tudós-ismeretségre utaló levele, és egy művecskéje, az *Annalecta Aenigmatica* szerepel; e rövid, tizenöt oldalnyi függelék betűrejtvényekbe rejtett bölcsességeket, illetve verseket tartalmaz. (Szenci Molnár toldalékát a *Sphinx* 1608-as kiadásától kezdve találhatjuk meg a kötet végén.) Heidfeld munkája számos kiadást ért meg a 17. században; s bátran mondhatjuk, hogy a korszak egyik jelentős könyvsikere volt, amely már a korabeli magyarországi gyűjteményekben is sokszor felbukkant. Népszerűségét valószínűleg annak köszönhette, hogy noha heterodox világnézetű, az elfogadott nézetekkel ellenkező műveket is felhasznál. A mű vallásos szemléletű, de felsorolja a legnyilvánvalóbban eretnek nézeteket is, és némi távolságtartással hasznosítja.

Eddig úgy tudtuk, hogy a munka első magyar nyelvű felbukkanásáig Bod Péterig kell várnunk. Az általa írott kivonatos és kiegészitett Heidfeld-fordítás cime: *Szent Hilárius, Avagy szivet vidámitó, elmét élesitő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok(...)*. E munka ismert teljesebb, második kiadása 1768-ban jelent meg; ma összesen három 18. századi kiadásáról tudunk.[275]

4.2.3. A *Fejedelmeknek serkentő órája*

4.2.3.1. Általános jellemzők

---

[273] SZŐNYI i. m.
[274] BÁN 1976c, 180.
[275] (Ezen kívül Heidfeldnek még két, eddig ismeretlen felbukkanásáról van tudomásom; az egyik egy XVII. századi, latin nyelvű töredék, mely a mű teológiai részeiből ad válogatást, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, a másik pedig egy önálló, a barokk és a felvilágosodás jegyeit egyaránt mutató, kompozíciójában mégis eredeti munka, az e munkámban is említett Magyar Pánétzius, 1798-ból; ennek szövegéből egy teljes, vagy válogatott kiadást a közeljövőben tervezek közreadni.)

Prágai főművének Antonio Guevara újsztoikus fejedelem-tükrének fordítását, a *Fejedelmeknek serkentő óráját* tartjuk.[276] E műről, kedvező kortárs megítéléséről és gazdag utóéletéről Bán Imre tanulmánya ad részletes ismertetést.[277] A művel kapcsolatos legfontosabb kortárs vélemény Rimay Jánosé: I. Rákóczi Györgyhöz 1629. május 25-én írott levelében egy bizonyos Reöthy Orbánnak köszöni a kötetet, aki továbbította azt a számára, és természetesen a fordítást megrendelő, s Rimaynak elküldő Rákóczi Györgynek is. A költő visszhangozza Prágai érvét, mely szerint a fordítás-támogatásával sokkal híresebbé tette magát, mint a haditettekkel. Dícséri a fordítást is, s ennek kapcsán fejti ki saját elveit. Mondandóját Cicero-idézetekkel támasztja alá, de természetesen idéz másik fontos mesterétől, Lipsiustól is. Azt állítja továbbá, hogy bár a Prágai-munkát sokan dícsérik és magasztalják, de csak kevesen igazítják életüket ahhoz; mert túlságosan kifinomult a korabeli, erkölcstelen életbe merült főurak számára. Nem kifinomult, tudós módon oktató, hanem inkább nyers szavakkal pirongató irás kell ezeknek. Ő, Rimay pedig éppen ennek írásában munkálkodik. Mert hiábavaló ilyen olvasóknak a túlzott (bár ékes) kifinomultság, véli Rimay, majd hosszasan ostorozza a „nem udvari udvariság” bűneit. Prágaival magával tehát nem vitatkozik: célját nemesnek tartja, az eszköz azonban, amit Rákóczi prédikátora alkalmaz, véleménye szerint talán nem megfelelő a nemesség megjobbítására.

> “Nem gyöngy, hanem árpaszem köll a kakasnak. Bikk és töllymakk (hogy valami dögösbet ne mondjak) a disznónak.”[278]

A dícséret mellett megemlíti, hogy ha az ő segítségét kérte volna a fordító, a mű talán még ragyogóbbra sikeredik, hiszen egy-egy magyar nyelvből hiányzó terminust körülírással is vissza lehetett volna adni, Cicero fordítási elveinek megfelelően.

A Rimay által kifejtett ciceroniánus nézetek nem feltétlenül vonatkoztathatóak Prágaira is. Az erkölcsnemesítés a magyar nemességre aktuálisan alkalmazható eszközében nem, de – nézetem szerint – az eszményi stílus jellemzőiben egyetértenek egymással, még akkor is, ha Prágai Guevara-fordításának egyik előszava ennek részben ellentmondani látszik. Mint ahogyan azt Imre Mihály ciceronianizmust elemző tanulmánya[279] is bemutatja, az antik auktor követése nem csupán a stílusra, hanem a mitológiai apparátus használatára vonatkozólag is igen mélyreható következményekkel járt. A humanisták egy része odáig ment Cicero követésében, hogy Szent Mihályt Marssal, az Úristent Zeusszal helyettesítette. Mégha Rimay nem is megy el idáig, műveiben feltűnően erős a mitológiai eszköztár jelenléte. Prágai művének a keresztyén olvasóhoz címzett előszava éppen az antikvitás babonáival vádolja a

[276] GUEVARA–PRÁGAI 1628.
[277] BÁN 1976a.
[278] RJÖM 1955, 439.
[279] IMRE 2004.

katolikusokat, mégpedig éppen egy olyan anticiceroniánus gondolatmenet alapján, amely eléggé elterjedt volt a protestáns vitairodalomban. Ennek lényege, hogy a katolikusok minden téveszméjüket, bálványozó rítusukat az antik hitvilágból vették át. Ezzel szemben úgy kell eljárni, hogy a költők által beillesztett mitológiai betéteket élesen el kell választani a teológiától. Ez a kérdéskör azért kerül szóba éppen itt, mivel Guevara művét is támadták amiatt, hogy a Marcus Aurelius idejében élő mitológiával igyekezett a keresztény igazságokat bemutatni, egyfajta történeti hitelesség jegyében. Előszavában maga Guevara is mentegetőzésre kényszerül. Úgy tűnik, Prágainál a teológiai érvelés és a retorikai stíluseszmény jól elválik egymástól: a két, látszólag egymást kizáró évrendszer jól megfér egymással, egy művön belül is. A retorikai-poétikai összefüggések és a hitvitázó argumentáció tehát jól megférnek egymással.

4.2.3.2. Az I. Rákóczi Györgyhöz címzett előszó[280] és forrása

Az Antonio de Guevara (V. Károly udvari prédikátora) által irt, három könyvből álló munka középső darabját Draskovich János még 1610-ben, Grazban megjelentette; ez a házasságról szól, s ezt feleségének, Istvánffy Évának ajánlotta. Draskovich, a későbbi horvát bán művének előszava szerint Prágában, II. Rudolf császár udvarában találkozott Guevara könyvével (Prágai saját előszavában ezért tudja úgy, hogy Prágában jelent volna meg.)

Draskovich munkája láthatólag kevésbé tudományos, mint inkább magáncélra készült: személyes hangú előszava, illetve a margináliák elhagyása egyaránt erre utalnak. Prágainál ezek a jellemzők az ellenkezőjükre változnak: a művet négy előszó (két Prágai és két Guevara által írott) vezeti fel; ezek közé Prágai még további két emblematikus címermagyarázatot illeszt. A margináliák pedig módfelett gazdagok (mint ahogy azt már Rimay is megjegyezte Rákóczihoz írott levelében). Úgy is mondhatjuk, hogy a világi témájú könyvek között az egyik legterjedelmesebb hivatkozási apparátussal és önálló kísérőszövegekkel ékesített munka, melyet a korai újkorban magyar nyelven írtak; s jelentős figyelmet kapott a későbbi korokban is.[281] Különös sajátosság, hogy Prágai előszavában nem csupán a latin versek idézetei szerepelnek eredeti nyelven, hanem az idézett történetekben előadott párbeszédek, illetve mondások is. Ezek után a külső jellemzők után nem meglepő, hogy a Prágai által írott két előszó is tudományos igényű traktátus. Sikerült megtalálnom az olvasóhoz írt előszó több fontos forrását, a szövegelemzés során elgondolkodtató egyezések is előkerültek a Prágai által írt előszavak és a *Sebes agynak késő sisak* között.

[280] A szöveg modern kiadása: RMKT XVII/8, 1976, 469–486.
[281] BÁN 1976a.

A Prágai által készített, igen heterogén tartalmú előbeszéd egy Hermész Triszmegisztoszra való hivatkozással kezdődik. Ezen igen szép részlet reneszánsz eredetű csodálattal beszél az emberről, hermetikus elemekkel vegyítve, Pico della Mirandola az ember méltóságáról írott traktátusának emelkedett hangnemét idézve. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Hermész nevét Prágai a forrástól eltérően szúrja be: Heidfeld munkája csak az idézetet tartalmazza, azt azonban más hivatkozással látja el. Természetesen nem zárható ki, hogy a számos kiadást megélt kötet egyik olyan változata volt Prágai kezében, amely a hivatkozást még Hermészre tette meg, de ez a kevésbé valószínű, hiszen szembetűnő, hogy habár az embert, illetve az ember és a világegyetem hasonlóságát leíró bekezdések fő forrása Heidfeld munkája (annak is *De Homini*, illetve *De Hominis cum Universali Mundo collatione* című fejezetei), Prágai további idézeteket is beilleszt a gondolatmenetbe, s nincs ez másképpen az előszó során másutt előkerülő motívumok esetében sem.

Az előszó elején Prágai egy, a római történelemből vett anekdotát mond el a beszélő állatokról. Az epizód Antonius és Octavianus vetélkedése idején játszódik. Mivel nem lehetett tudni, hogy ki fogja megnyerni a császári trónért vívott harcot, egy szegény, de élelmes ember egy-egy hollót a lehetséges császárokat dicsőítő mondatra okított. Majd Octavianus, a későbbi Augustus császár győzelme után azt a hollót mutatta be neki, amelyik az ő nevét éltette. Augustusnak tetszett az ajándék, és gazdagon megjutalmazta a szegény embert. Eddig a történet, Heidfeldnél, aki margináliájának tanúsága szerint Petrarca önéletrajzából veszi át ezt az epizódot. Prágai azonban ismeri ennek folytatását is egy varga felsüléséről, aki hasonlóval próbálkozik, de hollója a császár éltetése helyett egy másik mondatot ad elő. Az idézet forrásaként Prágai nem Petrarcát, hanem Macrobius *Saturnalium convivium* című művét (azaz feltehetőleg Petrarca anekdotájának eredeti forrását) idézi. Ezt kétféle okból teheti: vagy egy olyan Heidfeld-változatot ismer, amelyben ez a történet hosszabban szerepel, vagy pedig Heidfeld Petrarca-utalása nyomán elindulva jutott el Macrobiushoz, ahonnan bővebb idézésre érdemesnek találta a történet folytatását is. Az sem zárható ki, hogy a Heidfeld-mű Prágai emlékezetéből hívta elő a történetet, amelyet így memóriájára támaszkodva egészített ki.

4.2.3.3. Az Olvasónak szóló ajánlás: Prágai András hieroglifa-elmélete és annak forrása

Ez az előszó, mint alcíme is mutatja, a mű értelmezését hivatott segíteni: *"Az Fejedelmek Serkentő órájának tudománya, és Magyar nyelvre való tolmácslása felől micsoda itiletet tehet az olvasó."* Az itt olvasható elmélet fontos mind a királytükör, mind pedig a *Sebes agynak késő sisak* szempontjából. Ez a teória ugyanis kapcsolatban áll a dolgozat tárgyát képező versciklussal, annak is egyik legbizarabb részével, a kaméleon-emblémával. Az előszó a tézis kimondásával, illetve azok részletes argumentációjával kezdődik:

"Nincsen ez világon oly alávaló állat, melynek természetinek tulajdonságából hasonlatosság szerént való tanítást az emberi okosság nem tehet, és példát nem vehet; erről nem kételkedhetik senki.[...]Az Aegyiptombéliek ez féle dolgokban igen okosoknak tartották magukat [...] De még az erkölcsnek jóságira való tanításban is az oktalan állatoktól vették hasonlatosságára való alkalmatosságokat az Aegyiptombéliek, mellyet Hieroglyphicanak mondottanak. Mert hogy példának okáért *az sok közül* eggyet hozzak elő, ha valamely Fejedelmet irtóztatni akarták az kegyetlenségtől, ez tanításnak módját az Crocodilus sárkányon ábrázolták, kinek természeti felől azt írja *Plinius lib. 8. cap. 25,* hogy ez fene az többi állatok között nyelvetlen, és ő az ételben nem az állát mozgattya, hanem az felső fogait, és testének nagyságában húsz singnire nevelkedik, erős körmös állat és minden állatok ellen fegyverrel sérthetetlen, kemény bőre vagyon, nappal az szárazon, éczaka az Nílus vizében minden állatok ellen prédállással leselkedő; és az mely állatot meg öl, először keservesen meg sirattya, és úgy eszi megh. Minek utánna jól lakik, egy kis trochilus nevű madárka körülötte énekelvén röpdös, és az homokon álomra édesgeti, és minek utánna az homokon elaluttya, az fogai közzül az préda húsnak maradékit keresgeti, és azt eszi; az Crocodilusis az madárkának környülötte való röpdösésével, és hízelkedő éneklésével fogait és ínyét csiklandoztatván, száját nagyobbra táttya, és úgy alszik. Vagyon az Crocodilusnak halálos ellensége, melynek Ichneumon neve, szintén ollyan formáju, mint az egér, de vagyon akkora, mint az macska, e az sáros förtőben meg hevervén az napon meg szárasztya magát, hogy meg ne ismértessék, és mint az nyíl, oly sebessen az Crocodilusnak szájában ugrik, és az gyomrát ki rágja. Az *Hieroglyphica* szerént, azaz, az oktalan állatoknak hasonlatosságáról vett tanítás szerént, az prédával élő kegyetlen embereknek hasonló sorsokat ábrázolták ki az Aegyptombéliek az Crocodiluson; az trochilus madarkán ez világi gyönyörűséggel meg csaló bódogságot, és az hízelkedő udvari tanácsosoknak festékes kedveskedéseket magyarázták; az Ichneumon penig az Isten boszu-állásának és annak eszközinek alkalmatosságát jedzette."[282]

Az írás éle a hízelkedő udvaroncok ellen irányul; érdekes egybeesés, hogy a „festékes" jelzőt pontosan a *Sebes agynak késő sisak*hoz hasonló értelemben használja: a. m. színlelt kedveskedés (a versciklus megfelelő helye Jägerndorf monológjában: „Kegyelemmel festet/ Czalárd békeséget / Mindenkor ellenzettem"[283]). Az állatok példáján keresztül az emberekre való okosságot, ősi bölcsességet tanítanak tehát ezek a képek, amelyeknek mesterei az egyiptomi hieroglifák voltak. Cesare Ripa *Iconologiá*jának bevezetése szerint is a képekbe foglalt bölcsesség az egyiptomiaktól ered, és ez más forrásból táplálkozik, mint a Bibliáé, s ősibb annál; aligha túlzás azt mondani, hogy a gondolatmenet hermetikus indíttatásának

[282] RMKT XVII/8. 1976, 486.
[283] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 111.

nyomai még Prágainál is világosan érezhetők.[284] Ezek a mélyértelmű képek Ripa szerint minden embléma ősei; mintegy mintául szolgáltak a későbbi koroknak, s ha valaki egy új emblémát, vagy képgyűjteményt kíván létrehozni, az egyiptomiakat kell követnie a kép és szöveg egységén alapuló műfaj újabb darabjának megalkotásához. Prágai hieroglifa-leírásában ezen képek lényege az, hogy (egzotikus) állatok képi ábrázolásával az emberekre vonatkozó bölcsességet mondanak el. Úgy tűnik tehát, hogy Prágai András hiéna-ábrázolása, illetve hieroglifákról kifejtett nézetei jól összeilleszthetők a *Sebes agynak késő sisak* kaméleon-ábrázolásával; ez még akkor is igaz, ha ezt az elméletet többen is ismerhették a korabeli Magyarországon, a heidelbergi peregrinusok köréből.[285]

Szenci Molnár latin-magyar szótára például ismeri a hieroglifák egyik egzotikus állatfaját, az iménti Prágai-idézetben is szereplő *ichneumon*t, pontosan úgy, ahogyan azt Prágai leírja: „Egyiptomi allat, hasonlatos formajo az Egerhez, akkora mint a' Maczka."[286] Magát a hieroglifát is meghatározza: „Hiroglyphica: Szent Irassok az Aegyiptombelieknek, kic allatoknac kepeiböl állottak, es csak az Papoc ertöttec." Szenci Molnár ismeri a krokodilt, Anúbisz istent (bár nem a hieroglifák feltalálójaként, mint Prágai), sőt, mint ismeretes, Hermész Triszmegisztoszt is: ez utóbbit egyiptomi királynak, papnak és filozófusnak mondja. További érdekes egybeesés Prágai előszava és a szótár szerzője közt, hogy mindketten ismerik a *remora* nevű tengeri halat, amely kis mérete ellenére képes megállítani a hajókat. Noha Szenci Molnár ismeri Prágai előszavának (és közös forrásuknak) két további szereplőjét, az ibiszt és Anúbiszt is, róluk nem mond olyat, ami a közös forrás szempontjából informatív lenne; ez történik a – Prágainál is, s mint kiderült, a közös forrásban is megtalálható – krokodilnál is („krokodilos sárkány").

Úgy gondolom, hogy ezek a szócikkek egyértelműen ennek a hieroglifákkal foglalkozó műnek az ismeretére utalnak.

Prágai András hieroglifa-ismeretének forrása (mint ahogyan ez a felfogásbeli eltérés is mutatja) nem Cesare Ripa *Iconologiá*ja. Nem Alciatus *Emblematá*ja, s még csak nem is Heidfeld műve. Prágai András előszava az ibiszre, a krokodilra, a remorára, az egyéb hieroglifákra, illetve azok elméleti hátterére vonatkozólag nem más forrásból dolgozik, mint Piero Valeriano *Hieroglyphicá*jából.[287] Valeriano ismeretének két fontos emlékét láthatjuk:

---

[284] Vizsgálódásaim e ponton illeszkednek ahhoz a gondolatmenethez, amelyek a 'nem-reneszánsz hermetizmus' magyarországi jelenlétét vizsgálják (KESERŰ 2005).

[285] KISS Farkas Gábor cikke a másik, a heidelbergi indíttatásúnál valamelyest későbbi hieroglifa-elmélet szempontjából fontos eszmetörténeti vonulat fontos alakját, a jelentős német jezsuita tudós, Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatait mutatja be. Noha KISS ezt a vonatkozást nem említi, Kircher hieroglifákkal foglalkozó műve, a magyar ajánlóverssel is ellátott *Oedipus Aegyptiacus* azonban csak 1651-ben látott napvilágot (KISS 2005, Kircherről lásd még ECO 2004. 222–225.)

[286] SZENCI 1604. R3 v.

[287] VALERIANO 1602, 109, 174.

Szenci Molnáré talán inkább koraisága, míg Prágaié mélysége miatt érdemel figyelmet. Adataink még akkor is izgalmasak, ha más kortárs visszhangja is ismeretes Valeriano könyvének: Lackner Kristófé, aki *Florilegus Aegyptiacus*ában Valeriano híres munkájára támaszkodott, saját emblémagyűjteményt hozva létre.[288] Habár e dolgozat kereteit szétfeszítené, a számos előmunkálat figyelembevételével nem tűnik lehetetlennek egy hieroglifa-elméleteket áttekintő vizsgálat, amely Lackner Kristóf,[289] Prágai András, illetve a számos magyar kapcsolattal bíró Athanasius Kircher mellett kiterjedhetne egészen a felvilágosodás koráig, Verseghy Ferenc munkájáig, amely szintén jelentős teret szentel az ősi egyiptomi bölcsességek magyarázatának. Egy ilyen irányú vizsgálatnak számot kellene vetnie e nézetek forrásaival, Horapollo, Valeriano műve mellett például Contéével, illetve más emblémáskönyvekével is, hiszen embléma, mitológia és hieroglifa gyakran kerül egymás mellé a különböző gyűjteményekben. Cesare Ripa[290] például a következőképpen jelöli ki az emblémák helyét:

> "A szónokok képeinek módjára alkották meg a régiek az istenségek képmásait, amelyek csupán fátyol vagy ruházat gyanánt rejtik a filozófia ama részeit, amelyek a természet dolgainak keletkezésével és pusztulásával, az egek állásával, a csillagok befolyásával, a föld szilárdságával és más hasonló dolgokkal foglalkoztak."

Ezek a tudósok igazságaikat 'leplezett formában', azaz képekbe rejtve hagyták az utókorra, hogy 'tudós és tudatlan ne hatolhasson egyformán a dolgok mélyére'.

Ettől a hermetikus tudományok melletti nyílt kiállástól azért valamelyest eltérően Prágai így szól a képekbe rejtett bölcsesség természetéről, amelyet párhuzamba állít az általa lefordított művével, s természesen összecsengenek Valeriano előszavával is:

> „Hogyha azért az oktalan állatok az magok tulajdonságinak hasonlatosságával az embernek elméjét élesítik, némelyek az orvoslásnak módját mutattyák, némellyek az emberi társaságnak igazgatására módot mutató hasonlatosságok, és az erkölcsöknek jóságos cselekedetinek ki ábrázoló példái lehetnek: Mennyivel inkább az FEJEDELMEKNEK SERKENTŐ ÓRÁJÁBAN tükörül szem eleiben adattatott Históriabéli példákkal hasonlatosság szerént, mind az erkölcsökre nézve, s-mind az hitnek vallására és Isteni tiszteletre tartozó mélységes tudományt kell kétség nélkül ítélnünk lenni és érteni."[291]

A hieroglifák tehát nem a természet rendjének legmélyebb titkait fedik fel, amelyet a „természet vizsgáló bölcsek" kutatnak, hanem csak egy szűkebb, morális olvasatot legitimál: az erkölcsökre vonatkozó tudást közvetítenek, legyenek azok a személyre, vagy az egész

---

[288] LACKNER 1988, elemzése: KOVÁCS 2004, 101–102.
[289] Lackner,
[290] RIPA 1997.
[291] RMKT XVII/8, 487.

társadalom irányítására vonatkozók. Prágai mérsékelt nézeteket vall: ismeri és felhasználja a hieroglifákat (azaz, mint azt az egyebütt található utalások is mutatják, a hermetikus irodalom egy részét), de azokat morális olvasatúként értelmezi, akárcsak az antik történelem példatárát. Ez pedig nagyon fontos különbség: ahelyett, hogy alternatív kinyilatkoztatásként tisztelné, amely egyenértékű akár magával a Bibliával is, az ő szempontja a hieroglifákat fontosnak, értékesnek tartja ugyan, de csak egy korlátozott, morális értelemben. Conte és Valeriano nézetei jól összecsengenek: az előbbi hasonlóan értelmezte az állatmeséket, illetve magát az antik mitológiát is: ezen ábrázolások egy ősi bölcsesség letéteményesei ugyan, nem versenghetnek azonban a Bibliával, így a protestáns hittel is jól összeegyeztethetőek Prágai számára.

Az olvasóhoz címzett előszó súlyponti része a hit kérdésével foglalkozik. Habár a Heidfeld-munkának is voltak hittel kapcsolatos fejezetei, ebben az előszóban nem erre támaszkodik, amikor *Religio* és *Superstitio* megkülönböztetéséről értekezik. Prágai koncepciója szerint a katolikus vallás és a pogány rómaiak bálványozó hite gyakorlatilag ugyanaz. Ennek igazolására az antik hitvilág egyes elemeit a katolikus egyház dogmáihoz és szertartásaihoz hasonlítja, s a rítusok alapvető rokonságát igyekszik bebizonyítani. Nézőpontja természetesen protestáns: az igaz vallás szemszögéből egyaránt elítéli az antik és a katolikus vallást. Jellemző, hogy Prágai összepárosítja a pogány isteneket és a katolikus szenteket, feladatuk alapján. Afféle összehasonlító vallástörténetet láthatunk tehát, pejoratív célzattal. A *Fejedelmeknek serkentő órája* elején szükség is volt arra, hogy kifejtse az antik mitológiáról vallott nézeteit, hiszen Guevarának magának is mentegetnie kellett magát amiatt, hogy a korhűség kedvéért a görög-római hitvilág elemeit alkalmazza művében. Prágai – s itt előszava eltér Guevaráétól, s hitvédelmi célzattal a katolikusok ellen fordul – így ír antikvitás, katolikus vallás és az igaznak tartott református vallás viszonyáról:

> „Valahol ez könyvben az Pogánságbeli hamis Isteni tiszteletnek és bálványozásnak utálatossága felől valamit találsz olvasni, annak címeres festéke alatt, az keresztyénségben lévő bálványozást, és azzal egy porázon folyó feslett életben való szabadságot kárhoztatni kételkedés nélkül higyjed.”[292]

Különös, hogy Prágai mily megrovóan nyilatkozik itt a nemrégiben még Contéval dícsért fabulákról: [a Mózes által rögzített hitbeli igazságot a]

> „pogányok oly fabulákra, és költött hazugságokra változtatták, fordították, melyek alatt az igazságnak valóságát homályosították meg.”[293]

A következőkben a görög mitológia kitalálóit „az békóban pányvázott hat lábú lovakon

[292]RMKT XVII/8, 488.
[293] Uo.

ékes beszéddel táncoló bölcsek”[294]-nek nevezi. E helyütt azonban feltehetőleg forrásai különböznek egymástól: egy protestáns hitvédelmi traktátus kivonatát illesztette műve elé, hogy imponáljon a buzgó református Rákóczinak, átvéve annak mitológia-ellenességét. Ez utóbbi vonás ellentétben áll Prágai előszavának többi forrásával, igaz, ez az ellentét valamelyest megmagyarázható. Míg a Marcus Aurelius-életrajzban megengedhető az antik istenvilág szerepeltetése, a katolikus vallást már kritikával illeti a görög-római hitvilághoz fűződő, általa közvetlennek minősített kapcsolata miatt. Ez azonban nem oximoron, csak paradoxon, hiszen a mitológiai példák az erkölcsnemesítésnek lehetnek allegorikus eszközei anélkül, hogy az igaz vallás tanait befolyásolnák.

Prágai összeveti az antik vallásokkal a katolikusok ereklyekultuszát, de sorra veszi még a papi nőtlenséget (és fajtalanságot), illetve a pápák romlottságát is.[295]

Ehelyütt szeretnék megemlíteni egy tartalmi egyezés a Sebes agynak késő sisak és a Prágai-előszó között. A Dampierre-versben ezt olvashatjuk:

„Mikor Czirus király,
Rettenetes Haddal,
Massagetakra méne,
Tomiris Aszszonis,
Az Massagétakkal,
Czirus ellen erede,
Senki nem mondotta,
Hogy az Vitéz király,
Aszszony praedája lenne.

Abban az idöben,
Lesbus szigeteben,
Az Orfeusnak Teste,
Jövendö mondással,
Igen hires vala,
Egy Templomban Temetve,
Ki jövendölessel,
Czirus Hada ellen,
Illyen Titkot Jelente.

Hallyad Czirus király,
Szinten ollyan Funtal,
Remenlyed eletedet,

[294] Uo.

Az minémö formán,
Regen Rácz országban,
Eletem vegesztetet,
A' möly Jövendölést,
Tomiris Cziruson,
Fegyverrel Tellyesittet."[296]

A *Fejedelmeknek serkentő órájá*ban ugyanez az epizód szerepel, mint a pogányok halottkultuszát és a jóslás iránti babonás tiszteletét megmutató anekdota:

„Opheust az Musica éneklésnec Istenénec tartottác az pogányoc, és Lesbos szigetében temettetet csontyait az Görögöc nagy búcsújárással tisztelték. Mikor Cyrus Tomiris Királyné Aszszony ellen haddal készülne, az Orpheus koporsojától kérdet jövendöt az hadnak szerencséje felöl."[297]

4.2.3.4. Prágai András hiéna-ábrázolása

A két mű közötti tartalmi hasonlóságnál mélyebb egyezésre is akad példa. A keresztyén olvasóhoz írott előszóban Prágai igen hasonlóan beszél a hiénáról, mint a *Sebes agynak késő sisak* fordítója a kaméleonról. Noha első pillantásra nem sok hasonlóság van a két állat között, az alábbi idézet megmutatja, miként lehet a hiénát is a hitbéli állhatatlanság és csalárdság példájaként szemlélni:

"Nem különben vagyon keresztyén olvasó az Superstitionak dolga, mint Plinius az Hyaena felől mely csuda dolgot ír Plinius lib. 8. cap. *30*. Ez *fene állat Afrikában terem*, és egy esztendőben hím, más esztendőben nőstény, *ily változó szokott lenni természetiben, csuda ravasz tulajdonságó vagyon*, mikor az embert meg akarja csalni; Mert éjjel az pásztorok gunnyója körül leselkedik, és azoknak beszédéből neveket, szép értelmesen megtanulja, és az mellyeknek nevét megtanulhatja, nevén szólítja. Az gondatlan ember alítván, hogy társa híja, ki megyen és eszében sem veszi, hogy az Hyaenának prédája lészen. Az Superstitiosus az Relligionak *színes festéke* alatt, relligiosusnak *tetteti* és nevezi az embert, de ha az Superstitionak fogai közé kaphatja, hol religionak hímjévé, hol Superstitionak nőstényévé változtattya."[298]

Már 1628-ban készen áll tehát az a módszer, amellyel a *Sebes agynak késő sisak* fordítója is él: idősebb Plinius: *Historia naturalis* című munkája, illetve arra támaszkodó reneszánsz munkák nyomán kiválaszt egy bizarr, erkölcstelen viselkedésűként értelmezhető

[295] RMKT XVII/8, 1976, 494.
[296] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 135.
[297] RMKT XVII/8, 1976, 491.

állatot, és azt a vallási eltévelyedés példájaként mutatja be. Ha ezt a helyet összevetjük Piero Valeriano *Hieroglyphá*jának hiéna-ábrázolásával,[299] azt láthatjuk, hogy az egzotikus lény külső leírását szintén e műből merítette, a *Religio–Superstitio* kérdéshez való alkalmazását azonban Prágainak kell tulajdonítanunk: a hieroglifáskönyvből vett elemeket a vallási traktátus mondandójához igazítja, akárcsak a *Sebes agynak késő sisak* kaméleon-ábrázolása, ráadásul igen hasonló tartalommal.

Ezek a sohasem látott állatok igen alkalmasak arra, hogy egy Isten- és természetellenes viselkedés példái legyenek: a sohasem látott, bizarr tulajdonságokkal rendelkező állatok azt a hatást keltik, mintha nem abból a világból származnának, amelyet a korabeli olvasó ismer. A távolság ellenére ezen állatokat már nem minősíti az ördög teremtményeinek, vagy puszta fabulának, költői találmánynak, a róluk készült beszámolók hitelességét nem vonja kétségbe, habár ezen ismeretek fő forrása még mindig egy antik szerző, Plinius természet-históriája. Ez nem egyedi jelenség: a kaméleon kapcsán említett Alciatus-féle emblematákban is megtalálható a hivatkozás Pliniusra. Úgy gondolom, az emblémaműfaj hatása egyértelműen érezhető a *Sebes agynak késő sisak* állatkáján, hiszen e műfajra jellemző a külső, látható tulajdonságoknak belsőkkel való párhuzamba állítása, ráadásul ezen a módon:

> “Az vérnek szűk volta,
> Ösztövér testében,
> Szerzi az nagy félelmet,
> Változó furmája,
> Állhatatlansága,
> Indít nagy veszöczéget.”[300]

Ezek után az a kérdés, hogy mennyire volt elterjedt ez az eljárás a hitvitázó, vagy politikai jellegű pasquillusirodalomban. Jómagam is találtam rá egy példát (l. a kaméleon-embléma leírásánál). Lehetséges, hogy itt egy generáció, s nem Prágai egyedi eljárásáról van szó. Prágai szerzősége mellett szól azonban a motívum kidolgozottsága, s felépítésének tudatossága, amely a *Fejedelmeknek serkentő órája* előszavában leírt elveknek tökéletesen megfelel, s amelyeket ráadásul Prágai itt a hiéna-ábrázolás formájában a gyakorlatban is alkalmaz.

4.2.3.5. A *Fejedelmek serkentő órájá*nak I. Rákóczi Györgyhöz írott ajánlólevele és az alternatív Trója-történet hagyománya; a mitológiával kapcsolatos nézetek fő forrása

A *Sebes agynak késő sisak* Joachim Ernest von Ansbachról, a protestáns tábor egyik

---

[298] RMKT XVII/8, 1976, 495.
[299] VALERIANO 1602, 109.

árulójáról szóló versének elején Aeneas két egymást követő strófában is Trója elárulójaként szerepel. A szöveg itt láthatólag ép, másolási hiba valószínűleg nem torzítja, így valószínűleg a Trója-történet egy alternatív változatáról lehet szó:

Az Görögök Hajdan,
Szép baraczágoss*a*n,
Megh bekellettek volna,
Ha Páris Ilonát,
Mint el lopott praedát,
Nékik megh atta volna,
Aenéás volt oka,
Ne légyen megh adva,
Görögoknek Ilona.

Az után penighlen,
Tiz Esztendeiglen
Boszut álla nagy Haddal,
Az görögok Troját,
Az égész Frigiat,
Pusztittyák nagy romlással,
Aenéás volt oka,
Mert nékik megh atta,
Troját árúltatás*sal*.

Ez a motívum egy alternatív Trója-hagyomány alapos ismeretét feltételezi a Vergilius-féle történetvezetéssel szemben, amely ellenkezik a történet Homérosz-Vergilius-féle ágával: Aeneas itt nem hősként, hanem árulóként bukkan fel, s Trója bukásának körülményei is eltérnek az *Iliász*ban foglaltaktól. Éredekes egybeesés, hogy Prágai András Guevara-fordításának ajánlólevelében a trójai mondakör éppen ezen alternatív, s tudomásom szerint idehaza aligha ismeretes hagyományának kimerítő alaposságú felmondására bukkanhatunk. Láthatólag ez a hagyomány, amely történetileg hitelesíteni igyekszik a Trója-mondakört, nagyon érdekelte Prágait, aki az előszóban jelentős terjedelemben foglalkozik ezzel a kérdéssel.[301] (Az előszó jelentőségét mutatja, hogy Gyárfás Tamás 1717-es elkészült

[300] RUSDORF–PRÁGAI 2006, 159.
[301] A Trója-történet különböző európai változatainak összetett problematikájával e helyütt nem foglalkozhatunk; magyarországi jelenlétének bemutatására a Huszti Péter: Aeneis-fordításának modern kiadásához írott utószó vállalkozik (HUSZTI [1979]). Hajdu Péter fordításában a Dyctis-féle változat magyarul is hozzáférhető.

Vergilius-fordításának előszavában[302] átveszi Prágai gondolatmenetének java részét; mindössze kiegészíti azt az *Aeneis*re és szerzőjére vonatkozó történetekkel. Az idézett részlet Gyárfásnál nem szerepel, hiszen Vergiliushoz képest egy alternatív hagyományról van szó).

Az epizód történetírásról, illetve a históriák magyarra fordításának szükségességéről elmélkedő részben kerül elő. Prágai gondolatmenete érdemes arra, hogy szó szerint idézzük:

> "De talám valaki az *Homerus írását, mint hogy Poéta vólt, csak fabulának ítéli, bizonyára az nyelveknek tolmacsolásából meg tetczic, hogy meg lött dolgot írt Homérus, noha fabuláckal ékesitette*. Mert mikor az Görögöc Trojára haddal mentenec, Creta szigetében Gnosus várassában vólt egy *Dyctis* nevü Philosophus, ki Idomeneussal az Cretabéli hadnac Hadnagyával el ment az hadban, és kezdetitől fogva, mind végezetig, *mint szemes tanu*, az Trójai hadnac Historiáját, Phoeniciai nyelven hársfa táblákra leirta, és mikor az hadból haza jött vólna, halálának oráján egy ón ládában zárta az könyvet, és megh parancsolta hogy vele eggyüt el temetnéc, *mely dolog Samsonnac és Gedeonnac idejével eggyüt lött*, Anno mundi 2800. Az után két ezer esztendövel Nero Császárnac tizen harmadic esztendejében, Creta szigetében nagj föld indulás lön, mely miat az Dyctis koporsoja ketté hasadot, ugy hogy az ón láda ki láczanéc belöle; egykor történet szerént néminemü mezei pásztoroc azon el menvén, és az temetésnec hasadását szemlélvén, reá akadánac az ón ládára, alitván kéncset benne lenni, és az ládát vittéc az földnec urához Eupraxidához; az ki mindgyárt küldötte Rutilius Rufushoz, ki ackor Neronac Tiszttartoja vólt Cretában. Az Tiszttartó az ládát fel nyitván az könyvet forgattya vala, de nem tudá olvasni, és küldötte Romában az Császárnac. Mikor azért Nero el vötte vólna az könyvet, mindgyárt tolmácsokat kerestete, és Görög nyelvre fordittatá, kit Deákul Quintus Septimius tolmácsla. Az *Szent Iráson kivül azért az pogány Historicusoc közöt, leg elsö Dyctis vólt*, ki igazán megh irta hogy Aeneas arulta el Troját, el unván az hadakozást, illyen álnokságot gondolt, hogy Vlyssessel titkon végezet, hogy az Trojaiac minden hadi költsegeket meg adgyác, csac el mennyenec alola: Aeneas Priamustis reá vötte, hogy az Görögöktöl egy nagy fa lovat kivánnyon az hadakozásnac emlekezetire, mellyet az Trojai Templomban helyheztessenec, meg lévén az frigy kötés közöttöc, Priamus summa pénzt meg adá az Görögöknec. Az Görögök-is oly fa lovat csináltanac, mely az Trojai kapun bé nem fért. Az Görögöc tábora mind haza oszla; de Vlysses válogatot vitézeckel Temedos szigetében álla, minden vizi erejével, az Trojaiac penig az köfalt le rontván, nagy örömmel bé vonác az lovat az várasban, és éczakára kelve, tobzodásnac adác magokat. Aeneas pedig egy Sinon nevü ember által, égö szövetnéckel adá jelt az romlot köfalon, mellyen az lovat bé vontác vala, az Görögökis ugyan azon résen meg vévéc Troját. Az Poétác penig csak ékes gyönyörüsegért és kiváltképpen Virgilius az Romai nemzetnec gyalázattyának el

[302] GYÁRFÁS 1995, 15–23.

törléséért *költöttéc*, hogy az fa-lovat vitézeckel raktác volna meg az Görögöc, mivelhogy az Romajac Aeneastol származtanac." (Kiemelés tőlem, F. S.)[303]

Az idézett rész, amely éppen a *Sebes agynak késő sisak*ban szereplő strófák hátterét világítja meg, nézetünk szerint a legvalószínűbben Suidas híres antik lexikonából származhat, amely az ilyen jellegű művelődéstörténeti háttérinformációknak egyik legismertebb gyűjteménye volt. Természetesen az a lehetőség is fennáll, hogy Prágai információi magából a ránk maradt latin munkából, Quintus Septimius változatából, vagy egy másik Trója-regényből, esetleg azok előszavából származnak; nehezíti a helyzetet, hogy e műnek számos kiadása, illetve feldolgozása ismeretes, igaz, ezekről Prágai nem tesz említést.

Pirnát Antal: *Fabula és história*[304] című tanulmánya azzal a problematikával foglalkozott, hogy a régi magyar irodalom 16-17. századi fejlődése során miben állt és hogyan változott a viszony fabula és história, azaz az elbeszélés költött és valóságosnak gondolt elemei között. Ez az oppozíció igen tanulságos eredményeket tartogat: kiderül belőle, hogy Zrínyi *Szigeti veszedelmé*nek előszava ebből a szempontból nem tartalmaz túl sok eredetiséget.

Prágai a szövegből kihüvelyezhető állításait pontokba szedve összegezhetjük. Először is, a Biblia história, azaz történeti hitelességű szöveg (bár arról nem nyilatkozik, hogy az fabulákkal ékesített-e, de ez aligha lehetséges, mint azt a fabula felfogása mutatja). Másodszor, Homérosz és Vergilius megváltoztatták a történelem menetét, azaz költöttek, fabulákkal ékesítve alkották meg a históriát annak érdekében, hogy szebbé tegyék a történetet, illetve mentsék Aeneast és nemzetségét, a rómaiakat. Az ő művük tehát ezáltal egyfajta átmenet a história és a fabula között, mivel bár valós eseményeket írnak le, nem pusztán mitológiai fabulákkal ékesítették azokat, hanem a történet menetét is megváltoztatták. A harmadik állítás, hogy Dyctis, mint „szemes tanú", az első pogány historikusnak tekinthető, az ő műve tehát história, mert azt a történetet, amelyet átélt, igyekszik hitelesen előadni. A krétai származású történetíró olyannyira valóságos személy volt, hogy működésének időpontjának meg is feleltethető egy, a Biblia időfolyamából kiragadott időpont.

Ez idáig igen világos gondolatmenet. Talán még izgalmasabb azonban, ahogyan Prágai az antik mitológiáról beszél, ebből a szempontból ugyanis nagy ellentmondás feszül a kétféle előszó között. Az olvasóhoz írott ajánlólevélben ugyanis *superstitio*-nak, bálványozásnak minősíti a görögök és rómaiak hitét. Éppen azzal mutatja meg a katolikus vallás hibáit, hogy az általuk követett szertartásokat az antik mitológiára vezeti vissza.

[303] RMKT XVII/8, 1976, 475–476.
[304] PIRNÁT 1984.

Eszerint a hitvitázó élű gondolatmenet szerint a szentek tisztelete, a bálványok, képek, szobrok imádása, a papok erkölcstelensége éppúgy az antik hitvilágtól örökölt bálványozás, mint a szerzetesek önsanyargatása, önostorozása, vagy a papok bujaságra való hajlama. Ez a rendszer egy jól felépített, részletgazdag, protestáns argumentációval ellátott párhuzam tehát a kétféle, antik és katolikus bálványozás között. Az I. Rákóczi Györgynek írott ajánlólevélben azonban egy jóval megengedőbb, humanista szellemű megközelítés bukkan fel. Természetesen Prágai ezt a gondolatmenetet is meríti valahonnan. Talán a buzgón református fejedelem kedvében akart járni ezzel a szellemes, provokatív hangvételű hitvitázó irattal. Ez utóbbi gondolatmenet apropóját az a probléma adja, hogy a *Fejedelmek serkentő órája* számos antik mitológiai utalást tartalmaz, amelyek értelmezését természetesen meg kell szabni, istenessé kell tenni a keresztény olvasók számára. Itt a mitológiai történeteket egészen másképpen minősíti: szerzői „az emberi ostoba tudatlanságot néminemű czimeres hazugságnak festéke alat ábrázoltác ki az ő fabulájokban az tréfás mesterséggel okoskodó poétác."[305] Ezek a poéták tehát a fabulának színes máza alatt nagyon is igaz és okos dolgokat tanítanak, tehát a hitelesség nem érinti a mű mondanivalójának, csak az általa bemutatott külsődleges történetének igazságtartalmát. Deukalion és Pürrha esetében például az emberi közösség valóságosan ostoba voltát igyekeztek azzal bemutatni, hogy költöttek, kitaláltak egy kőből született nemzetséget. A költők hazugsága tehát egyáltalán nem ártalmas, s erkölcsileg nem elítélendő, ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek a poéták találták ki az antik istenvilágot is. A humanista és a prédikátor nézetei e tekintetben ellentomondanak egymásnak, s ez az ellentmondás feltehetőleg a felhasznált forrásokban is tükröződik. Az egyik munka egy ciceronianizmus-ellenes, illetve a katolikus hitet ostorozó mű lehetett, amely kárhoztatja az antik mitológia tiszteletét, s annak majmolásával a katolikusokat vádolja. A terjedelmes irodalomból mindeddig nem sikerült a hitvitázó munkát azonosítanunk. A másik, a fabulákat –ez esetben a görög mitológiát – kedvezően minősítő nézetek forrása a hieroglifákról szóló munka, illetve Heidfeld már említett alkotása, amelyből a tréfás fabulákról szóló, e bekezdésben idézett megállapítás is származik. Heidfeld munkája azonban szintén merít valahonnan, s ez a forrás Prágainál két hivatkozásban is szerepel, éppen az antik mitológia legitimálásának szándékával. Minden bizonnyal Prágai ismerte e másik munkát is, hiszen Heidfelden túl is pontosan hivatkozza ezt az alkotást, s követi gondolatmenetét is. Ez a mű Natalis Comes (Natale Conti) *Mythologia* című alkotása, amely a kor egyik legelterjedtebb mitológiai összefoglalása.[306] A munka egyik fő célja természetesen az antik mitológia legitimációja, s Conte éppen azokat a gondolatokat mondja el, amelyeket Prágai is vall ezek

[305] RMKT XVII/8, 1976, 471.
[306] KIBÉDI VARGA 1981, 572.

fontosságáról. A mitológia nem más, mint a fabulák mezébe öltöztetett (avagy fátylába burkolt) igaz filozófia, politikai vagy erkölcsi igazságok megfogalmazása, amelyeket régen nem lehetett nyíltan kifejteni, most (a reneszánsz idején) összegyűjtésre kerül, s kendőzetlen formában adatik elő. E rejtett értelem bemutatásaképpen csupán egyetlen példát idézek:

> „Nem kicsin okra nézve *az hazugságnak színe alatt mélységes igasságot tanító poéták* az ő fabulájokban azt költötték, hogy az Pallas az bölcsességnek Isten Asszonya, az Jupiter Isten agyavelejéből született vólna, melynek értelmére megh tanít Natalis Comes lib. 4. cap. 5.“[307]

Úgy látszik tehát, hogy a fabula is igazságot takar, csak az a hazugság festékes színe alatt rejtőzik; talán Zrínyi nevezetes előszavában sem a hazugság-igazság szembenállást takarja a fabula-história ellentét. Különös egybeesés még Prágai előszava és e dolgozat tárgyát képező versciklus között, hogy mennyire gyakran szerepelnek benne a „szín“, „színes“, „színlett“ kifejezések. Bár az elsődleges jelentés, mint arra Bartók István is rámutat, a színesítés, ékesítés, felé visz, e politikai versciklusban „színlett“ kifejezés a szándékot elkendőző magatartás jelzője, amely egyértelműen negatív, az előszóban a „színlés“ azonban a poétákra vonatkozik, akik jól teszik, ha elrejtik a mélyebb bölcsességet a fabulák színe, festéke alá; mint láthattuk, a fordító voltaképpen maga is ezt teszi a versciklus magyarításakor: „megszínli“ a versciklust, mind ékesítés, mind pedig véleményének részben rejtett kifejezése értelmében.

Itt kell megjegyezni, hogy a *Sebes agynak késő sisak* Európa-versében található fordító általi betoldások egy része gyanús egyezéseket mutat a Conte-féle mitológiai gyűjteménnyel. Ez pedig szintén arra utal, hogy a fordítás készítője Prágai András lehetett.

Annak illusztrálására, hogy Conte általánosan is ismeretes volt a heidelbergi peregrinusok körében, álljon itt Alvinczi Péter példája, aki Károlyi Zsuzsanna temetésén tartott prédikációban szintén Contéra hivatkozik. Nem tanulság nélkül való, ahogyan megválasztja ezt a bizonyos idézetet:

> „Sok titkos értelemmel való fabulákat olvasunk, Felséges Urunk Fejedelmünk, hírrel-névvel tündöklő grófok, Tekintetes és Nagyságos Urak etc. Mondom, sok titkos értelemmel való fabulákat olvasunk, az régi bölcsek írásában mind mennyen, földön, vízben lévő állatokról: De mindenek között, mellyek vadnak in rerum universitate edgyet talál Natalis Comes, mellyet soha fabulában nem költöttek [...]“[308]

---

[307] RMKT XVII/8, 1976, 470.
[308] *Exequiarum* 1624, 208–209.

Ez az „állat“, azaz létező pedig a halál; mert nincs olyan kultusz az ég alatt, amely ezt a kegyetlen hatalmat meg tudná lágyítani. Íme, még a fejedelemasszonynak sem irgalmazott – folytatja Alvinczi – pedig annak számtalan erénye láttán még ennek az erőnek is engednie kellett volna. Ez az alkalmazás példát ad arra, hogy Conte művének említése semmilféle eretnekgyanúval nem járt a korabeli Erdélyben, sőt, olvasása, s felhasználása a tudósság bizonyítéka volt. A benne foglalt nézetek pedig református körökben egészen bizonyosan ismertek voltak, legalábbis egy szűk értelmiségi elit számára; Alvinczi legalábbis úgy kezeli ezeket az ismereteket, mintha Conte kézikönyvét valóban minden jelenlévő forgatta volna. Alább pedig, még ugyanebben a beszédben, latinul idézi Prágai másik vezérlő csillagát, Guevara királytükrét.

4.2.3.6. Prágai András nézetei a tisztes hazugságról. Az előszó egy sokat idézett részlete

Ezen idézet vizsgálata további adalékokkal szolgálhat a szerzőség kérdéséhez. Felmerül ugyanis a kérdés: Prágai milyen nézeteket vallott a színlelés és elkendőzés politikai stratégiájáról? Kihüvelyezhető-e műveiből másféle álláspont, mint amely az udvari világ erkölcstelenségét mindenestől elutasítva nemet mond az efféle praktikákra?

Kecskeméti Gábor halotti prédikációkat művelődéstörténeti összefüggésben vizsgáló könyve[309] idézi a *Fejedelmeknek serkentő órája*-előszó egy részletét, melyben az indokolható hazugságról esik szó. A szerző megállapítja, hogy a Biblia kommunikációról szóló helyeinek beható elemzése gyakran a kommunikáció mélyebb megértéséhez vezetett. Ezen állítás igazolásához az alábbi, a mi szempontunkból igen lényeges idézetet használja:

> „[C]sak az igaz-mondással ellenkező képpen ne hazudgyon ember, ha az igaz-mondástól különbözis az beszéd, nem mindenkor vétkes hazugság. Mert az igazatis néha ki nem mondani szinten oly szép dolog, mint az igaz-mondás; és az kerülő beszéddel való téttetet mondás, mellyet tiszt avagy jó akarat szerént való hazugságnak mondhatni. Ha az igaz-mondástól külömböz is, csak véle ne ellenkezzék, nem tartatik véteknek, melyre bizony nagy okosság kévántatik, *Josu. 2.* Az Ierichobéli Aszszony, az ki az kimeket el rejtette vala, ez féle jó akarat szerént való hazugsággal menté meg. Mert kerülő beszéddel azt téttette az Király szólgai előtt, mintha már az kapun ki mentenek vólna. Hasonló példa vagyon az második Samuel könyvének tizen hetedik részében, az huszadik versben.”[310]

[309] KECSKEMÉTI 1998.
[310] RMKT XVII/8, 1976, 481.

Bene Sándor a 17. század politikai irodalmát vizsgálva egy másik kontextusba illesztve idézi Kecskeméti nyomán a helyet, a következő kommentárral: „Mintha csak Torquato Accetto: A tisztes leplezésről írott munkáját olvasnánk!”[311] Ha azonban megnézzük a szöveg közvetlen előzményét, láthatjuk, hogy Prágai nézetei és Accetto a színlelést és az elkendőzést legitimálni igyekvő traktátusa között elég nagy különbség van. A kiragadott Prágai-idézetet közvetlenül megelőző sorok ugyanis a következők:

> “Nem kicsiny ékességgel vagyon az világos kék színű Chrysolitus, az nehezen szóló és lehellő embereknek igen használ, az Fejedelmeknek serkentő órájában penigh igaz-mondásnak drágállatos köve. Mivelhogy azért *az hazugság igen rút vétek az nemzetes fő emberben, és az igaz mondásra nagy okosság kévántatik…”*

Prágai láthatóan elítéli a hazugságot, mint a „nemzetes fő ember”, azaz az udvari ember eszközét, amellyel azonban a lehető legkisebb mértékben bár, de mégis élni kell. Lipsius véleménye megengedőbb ennél: noha szintén ennek mértékletes használatára int, a színlelést (éppen Machiavelli kapcsán) a hatalom legitim eszközének tartja. Accetto ennél is messzebb megy: a színlelést egyenesen olyan erénynek tekinti, amely nélkül az okos uralkodó (s különösen az elnyomott alattvaló) nem élhet. Ezekre az árnyalatokra a *Sebes agynak késő sisak* szempontjából mindenképp érdemes figyelni, hiszen ezek jelen voltak e kor hazai gondolkodásában.

A színlelés stratégiájához való viszony az egyeduralomhoz való viszonyt is mutatja. Aki elutasítja a színlelést, az egy Isten által felkent uralkodót gondol el az állam élére, míg a színlelés mellett kardoskodó irány (már Machiavelli óta) megengedhetőnek tartja az egyeduralom kijátszását, vagyis azt nem Istentől megerősített, hanem világias eredetű, korlátozott legitimitású hatalomnak gondolja el. Igazán izgalmassá az teszi a versciklust, hogy ezek a tendenciák együttesen éreztetik jelenlétüket az iratban; természetesen egy szigorú kálvinista ideológiájú rendszernek alávetve.

Prágai heidelbergi peregrinációja során tehát találkozott a „nem-reneszánsz hermetizmussal”, s mint az látható, a reneszánsszal is. Ezek a tanok kimutathatóak írásaiban, s igen izgalmasan keverednek egymással, a vallásos elfogultsággal és a magyar történelem, kultúra iránti mélységes elkötelezettséggel; noha ez utóbbi vonását ez a dolgozat nem hangsúlyozta kellően, azt Bán Imre híres tanulmánya részben már megtette.[312]

---

[311] BENE, 1999, 378.
[312] BÁN 1976a.

4.3. A *Sebes agynak késő sisak* államelméleti vonatkozásai

Noha e dolgozat ezt nem tarthatja kiemelten fontos feladatának e terület analízisét, röviden szót kell ejteni a műnek erről az oldaláról is. Nem kétséges, hogy a mű igen gazdag államelméleti vonatkozásokban, még akkor sem, ha a magyar változat különböző hagyományokat egyesítő beszédmódja ezt bizonyos mértékben elfedni látszik is. A kérdések, amelyek Rusdorfot izgatták, tagadhatatlanul jelen vannak a fordításban, így tehát bizonyosan a fordítót is izgatták. Ezek a kérdések a hatalom legitimitására, működésére, erkölcsi megítélésére és megítélhetőségére vonatkoznak. Az irat nemcsak azt a kérdést veti föl, hogy hogyan ábrázoljunk egy sikeres, de erkölcsileg, jogilag és vallásilag egyaránt inlegitim módon kormányzó uralkodót és a vele szemben álló sikertelen, ugyanakkor (mindhárom értelemben) mégis legitim uralkodóval szemben. Legitimitás és inlegitimitás nem csupán ábrázolásában, hanem a különböző értékrendek összecsapásában is jelentkezik az iratban. Rusdorfot, aki maga is elsősorban jogászként igyekezett a pfalzi választófejedelmeket szolgálni, életének egyik, a magyar kutatás számára némileg rejtve maradt felét arra áldozta, hogy egységes rendszerbe foglalja a harmincéves háború korára kialakult, egymástól igen különböző legitimitás-értékrendeket, amelyek súlyos ellentmondásai komoly diplomáciai és jogi vitákhoz, dilemmákhoz vezettek. A háború tehát nem csupán a hadszíntereken, a propaganda-gépezetek segítségével röpiratokon, vagy az ortodoxia és a heterodoxia különböző felekezetekhez tartozó erői között zajlott, hanem – minden addiginál erősebb mértékben – jogi síkon is. A jogi gondolkodás most először kezdett önálló érvrendszerként működni, s ennek hatása gyakran érezhető volt a többi területen, még a röpiratok beszédmódjában is.

A politikatörténeti vizsgálódások egyik igen fontos és idehaza is egyre szélesebb körben használatos alapműve, a Koselleck szerkesztésében megjelent *Geschichtliche Grundbegriffe* című munka[313] ezzel a kérdéskörrel külön szócikkben (Legitimität, Legalität) foglalkozik, míg Quentin Skinner[314] a XVI. századig bezárólag két kötetben, a reneszánsz illetve a reformáció eredményeit tárgyalva mutatja be a politikai gondolkodás fejlődését. E két munka véleménye sok szempontból összecseng egymással: gondolatmenetem az előbbi alapján fog haladni, mivel az a harmincéves háború korát illetően is fontos megállapításokat tartalmaz, amelyek sok szempontból megmagyarázzák az irat e tárgykörbe illeszthető tartalmi vonatkozásait. Mégha próbálkozásom szükségszerűen elnagyolt lesz is, talán felvillant néhány olyan fontos tartalmi összefüggést, amelyek elkerülhetetlenek a *Sebes agynak késő sisak* államelméleti hátterének megítéléséhez.

---

[313] KOSELLECK 1982–1997.
[314] SKINNER 1992.

A *Grundbegriffe* a korszakra vonatkozóan hasonlóan jár el, mint az *Elegidia* kompozíciójának szerkezete: felállít egy rendkívül leegyszerűsített oppozíciót, majd pedig azt árnyalva igyekszik a kor államelméleti irányzatainak sokszínűségét bemutatni. Az egyik oldalon eszerint egy későskolasztikus alapozású rendszer áll, amely szerint az államrend és a teremtett világ rendje harmóniában áll egymással: az állam ura a teremtett világ urának, Istennek a hatalmában részesül, mivel hatalmát a Teremtőtől kapta. Egy vallásos alapú legitimitással rendelkező uralkodó ellen lázadni pedig ugyanolyan, mintha Isten ellen lázadnánk. Ezek a nézetek ismerősek lehetnek a kor magyar irodalmát kutatók számára, hiszen Pázmány Péter ezekkel a több évszázados érvekkel válaszol Alvinci Péter röpirataira. Ezen közhelyszerű alaptételek nemzetközi érvényű barokk kori megfogalmazói is jezsuiták: e téren talán leghíresebbjük Francesco Suarez. Jellemző, hogy ezt az államelméleti rendszert *Theologiae Summa* című munkájában, egy átfogó újskolasztikus rendszerbe ágyazva, mintegy arra alapozva hozza létre. E nézetrendszer ellenpólusát "monarchomachiának", azaz az egyeduralom ellen küzdőknek nevezi Koselleck, arra utalva, hogy míg az egyik oldal teológiai és filozófiai szempontból is monolit jellegű, a másik oldalnak jóformán csak ez a hatalomellenesség a közös pontja, amely természetjogi, illetve racionalista alapokon nyugszik azon túl, hogy az ellenállás jogának gondolata igen jelentős helyet kap ezen irányzat rendszerében. Szintén közös jellemző, hogy ebben a rendszerben az uralkodó hatalma nem Istentől, hanem valamilyen módon az általa uralt közösségtől ered: az állam vezetője a közösség akaratából, közmegegyezéssel kormányoz. A 17. században azonban ezen elméletek még kevésbé radikalizált és idealizált formában jelentkeztek. Ezen teóriák bemutatása Johann Althusiussal kezdődik, aki az állam vezetőinek hatalmát a rendek által legitimált formában gondolta el. Ez a hatalom gondoskodik a közösségről, míg ennek ellenpárja, a zsarnoki hatalom éppen hogy saját hatalmát a közösség java ellenében használja fel. A hatalomnak tehát nem csak az eredete, hanem a felhasználása is fontos kérdéssé lép elő. Nem vitatható, hogy egy ilyesfajta rendi konzervativizmus mennyire fontos hátteret jelentett a hazai, erősen rendiséghez kötött politikai erők számára a legmodernebb, abszolutisztikus tendenciákkal szemben. Ez utóbbiak elméleti megalapozói a Koselleck által ehelyütt nem elemzett[315] jezsuiták: mint arra egy másik mértékadó, történeti szempontú összefoglalás[316] utal, az egyeduralom isteni joggal támogatott kidolgozásának eszközével igyekeztek legitimálni a Habsburgok kora–abszolutisztikus, s egyszersmind európai hegemóniára igyekvő törekvéseit. Aligha véletlen, hogy az ezt a vonulatot bemutató fejezetben kiemelt fontossággal találhatjuk meg az V. Károly számára írott Guevara–munkát – mely az eszményített, a késő

[315] Itt köszönöm meg Bene Sándor e fejezetet gazdagító kritikáját; a munkahelyi vitán megvitatott változatból ezen áramlat ismertetése – Koselleck nyomán – hiányzott.

császárkorból eredeztetett fejedelem ábrázolását kegyességi, illetve sztoikus erkölcstani nézetekkel kapcsolja össze – és a III. Ferdinándhoz írt *Ars imperandi et parendi*, Petrus Ostermann tollából; mindkét mű egyik alapgondolata Isten és az uralkodó királyságának párhuzamba állítása, amely az áramlat egyik alapeszméjeként Pázmány politikai műveiben is megjelenik. Természetesen óriási tömegben jelentek meg e gondolatkör írásai; a kézikönyv kiemelten tárgyalja a Habsburg-udvar egyik legjelentősebb teoretikusának, a leuweni jezsuita, Nicolaus Vernulaeus fontosságát.

Koselleck gondolatmenetéhez visszatérve ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az egyeduralom legitimizálására nem pusztán a jezsuiták oldalról történtek kezdeményezések: egy, az állam, vagyis a közösség javán alapuló rendszerrel az a Jean Bodin tekinthető az egyik úttörő kezdeményezőnek, akinek nézetei a legfejlettebb nyugati államokban ekkortájt, a harmincéves háború korában kezdtek egyre nagyobb teret nyerni. A legitim, igazságos uralkodó és zsarnok szembeállítása már Althusius előtt felmerült egy másik, igen lényeges összefüggésben. Theodore de Bèze *De iure magistratuum* című művében erre a megkülönböztetésre alapozva vetette föl az ellenállási jog gondolatát, amely meghatározó erővel hatott a kálvinizmus államelméleti gondolkodására. Itt megfigyelhető a harmincéves háború két, a küzdelmekben leginkább érintett protestáns irányzata, a református és az evangélikus gondolkodás közti alapvető különbség, hiszen az ellenállási joggal szemben a Luther, illetve az evangélikus vallás által elfogadott konstrukció az állam és az egyház viszonyát egymástól bizonyos mértékig függetlenül képzeli el. A világi hatalmak ne avatkozzanak az egyház ügyeibe, míg az egyházi hatalmak tartsák távol magukat a világi politikától. (Mondanunk sem kell, hogy ez jelentős pozícióbeli különbség a jezsuiták nézeteihez képest, akik egyházi és világi hatalmat ugyanazzal a legitimitással ruházták föl). Ez a nézetrendszer már a harmincéves háború előtt is igen jelentős konfliktusokhoz vezetett a két felekezet egyházai között: már a katolikusokkal megkötött 1555-ös augsburgi vallásbékében is a lutheránusok bevett vallásként, míg a többi protestáns felekezet üldözendőként szerepelt. A lutheránusok kezdettől fogva sokkal inkább együttműködtek a mindenkori német-római császárral, mint a katolikusok. Ez az oka annak, hogy a harmincéves háborúban is teljesen másképp viselkedtek az evangélikus választófejedelemségek, mint a kálvinisták. egy olyan, a lutheránusok által politikai szükségszerűségként felismert, tudatos viszonyrendszerről van szó, amely Luther fellépéséig nyúlik vissza. Köztudomású, hogy ha a reformáció hajnalán tanaival szimpatizáló világi hatalmak nem sietnek a segítségére, Luther a már addig is és azután is szép számban kivégzett eretnekek sorsára jutott volna. A kálvinisták és lutheránusok közti ellentét Rusdorf hosszú *Scena*-változatának egyik igen tragikusan

[316] UEBERWEG 2001, 715–726.

ábrázolt konfliktusa: a *Calvinistae ad Lutheranos* című fejezetben hitbeli állhatatlansággal vádolja meg a reformátusok nevében Luther követőit. ez a hangnem kísértetiesen emlékeztet a *Sebes agynak késő sisak Religio*-versére. Ha pedig ebben az összefüggésben vetjük fel a problémát, nem igazán értjük, hogy kire is kellene értenünk a szamaritánus keresztények példáját, hiszen Magyarországon a felső-magyarországi evangélikus városok nemigen fordultak Bethlen Gábor hadai ellen, sőt, általában készségesen városkaput nyitottak előtte. Ennek dacára a szamaritánusok nem csekély indulattal vannak ábrázolva, bár az irat szerint hitbeli változásuk végső oka a félelem. Ez a leírás idehaza talán még a magyar katolikus rendeket fedheti leginkább, akik a fehérhegyi csata után, Bethlen Gábor királlyá választása után négy hónappal hűtlenül átpártoltak Ferdinándhoz.

Teljesen természetes, hogy az ellenállási jog nyomokban felbukkan Bèze említett művében annak ellenére, hogy alapvetően békéltető és nem uszító szándékkal íródott. A népnek egyfelől joga van a saját hasznát a nép érdeke fölé helyező uralkodó ellen támadni, másfelől külső fegyveres támadás esetén ahhoz is joga van, hogy megvédje a *hazát*. (E gondolatok, amelyek mintha az *Elegidia* tartalmának e vonatkozását összegeznék, még mindig a svájci reformátor említett művéből származnak!) Ezek a kijelentések rejtetten, alapigazságok szintjén vannak jelen a latin eredetiben, míg a magyarban ezek a lehető legnyíltabb megfogalmazásban lépnek elénk; ennél durvábban, közönségesebben, nyersebben meg lehetett volna fogalmazni, nyíltabban azonban aligha.

Visszatérve a Koselleck-kötet gondolatmenetéhez, a Bèze nézeteit ismertető bekezdés után egy számunkra nem kevésbé fontos szakasz, az újsztoikus államelméleti gondolatrendszer ismertetése következik. E részben Koselleck nem pusztán a gondolatrendszer alapművét, Lipsius *Politicá*ját használja, hanem egy Fernando Vasquez nevű szerző művét is, amelynek címe *Controversarium illustrium, aliarumque usu frequentium libri tres* (1559, megjelent: Frankfurt, 1572) című munkáját, amely szerint a legitim uralkodónak a közjót kell megvalósítania, a jog és az igazságosság talaján állva. Ennek ellentéteként a zsarnokság szerepel. Vasquez, noha nem tekinthető újsztoikusnak, Lipsius nézeteit bizonyos mértékig megelőlegező szerzőként szerepel. A németalföldi moralista gondolatai Vasquezen kívül visszavezethetők egészen az antikvitásig, s itt nem csupán a sztoicizmus klasszikus tekintélyeire, Ciceróra vagy Marcus Aureliusra, illetve az államelméleti gondolkodás alapkönyvére, Platón Államára gondolhatunk, hanem olyan szerzőkre is, akik közvetve tettek hatást Lipsiusra. Ezek között kell Xenophónt említenünk: Haimón-dialógusának gondolataira Machiavelli alapozott, akitől Lipsius sok Xenophóntól származó gondolatot vett át. Mint arra nemrégiben Kecskeméti Gábor előadása felhívta a figyelmet, Vetéssi István, a lipsiusi gondolkodásmód egyik első hazai hírnöke tervezte e

dialógus lefordítását.[317] Mivel Lipsius *Politicájá*val már sokat foglalkozott a hazai szakirodalom, ehelyütt megelégszem annyival, hogy Lipsius rendszerének dinasztikus alapokon álló, paternalista voltát hangsúlyozom. Az uralkodó, aki ez esetben valóban platonista magasságokba emelkedik, mindent a köz érdekében cselekszi, a rend és a béke fenntartása érdekében. Az I. Rákóczi György által fiának írott intések vagy utasítások egybeesni látszanak Lipsius eszményével, akárcsak a *Sebes agynak késő sisak*, illetve latin forrása ideális fejedelemképe. Szembetűnő ugyanakkor, hogy ezek a fejedelemképek vallásilag mennyire meghatározottak, elkötelezettek a református vallás mellett, még akkor is, ha vannak kivételek, mint Guevara V. Károly spanyol királyról írott könyve. Ez az uralkodói eszmény a *Sebes agynak késő sisak* idején már nem számított a legújabbak, legmodernebbek közé: Jean Bodin felvilágosult abszolutizmus felé mutató nézetei ekkortájt már hatottak Lipsius szülőföldjén, a Németalföldön.

4.4. A *Sebes agynak késő sisak* és az erdélyi diplomácia

Benda Kálmán tanulmánya,[318] akárcsak a Bethlen-korra vonatkozó forráskiadványok, kettős véleményt fogalmaznak meg Bethlen Gábor diplomáciájával kapcsolatban. A negatív oldalon azt hangsúlyozzák, hogy Bethlen valójában nem tudott egy már kiépült diplomáciai gépezetre támaszkodni, s ezért néhány kivétellel, akik már Báthori Zsigmond idején is tevékenykedtek, kénytelen volt saját embereit állítani a fontos követi pozíciókba, időnként anélkül, hogy a feladat ellátására elegendő képzettségük lett volna; e kijelentés igazolására Bonczhidai Márton svéd követségét idézik.[319] E nézetnek, amely Erdély nyugati diplomatáira vonatkozik, szinte tökéletes ellentéte a Bethlen körüli peregrinációt és portai követi tevékenységet előtérbe állító megközelítés; s valóban, a törökkel való kapcsolattartás legendásan jó hírnévnek örvend a történészek körében. Ehelyütt arra szeretnék utalni, hogy bár a nyugati és az erdélyi diplomácia között fennálltak kommunikációs zavarok, azt is nehéz vitatni, hogy Erdély bekapcsolódott a Habsburg-ellenes szövetségbe, négy alkalommal beavatkozva a harmincéves háborúba, s az erdélyi értelmiség peregrinációja által a kulturális kapcsolattartás is igen élénk volt, amelynek idehaza számos eredményét regisztrálhatjuk.[320]

Tekintettel arra, hogy a 17. század első felének politikai irodalmára igen jellemző az anonimitás, az e műfajhoz sorolható írásokkal kapcsolatban meglehetősen szűkében vagyunk a jól feltárt forrásoknak, s a kor irodalmával foglalkozó írásokban igen sok hipotézis található. Természetes, hogy a szerzők javarészt azonosítatlanok, hiszen a gyakori hatalomváltások,

[317] KECSKEMÉTI 2005.
[318] BENDA 1981.
[319] SZILÁGYI 1882, 17–18.
[320] A számos fontos történeti áttekintésen túl monografikus igényű művelődéstörténeti vizsgálatokat Tarnóc Márton és Heltai János művei jelentenek elsősorban (TARNÓC 1978, HELTAI 1994).

politikai és felekezeti küzdelmek közepette a politikai versek és pasquillusok szerzői vagy névtelenségbe burkolóztak, vagy patrónusuk neve mögé rejtőztek. Ha a versszerző neve mégis ránk maradt, rendszerint csak annyit tudunk róla, amennyit a vers szövege, illetve az akrosztikon vagy a kolofon elárul. Nem vagyunk tehát könnyű helyzetben, ha az e dolgozatban rekonstruált történethez hasonló után kutatunk a korszak irodalmában, mégis akad olyan eset, amely párhuzamokat mutat a *Sebes agynak késő sisak*éval. Ez a Kendi-féle Báthori Gábor-ellenes összeesküvés történetét elmondó, a históriás énekek modorában készült politikai vers, a latin címen ismeretes *Conspriatio Kendiana*. A munka 1610-ben íródott, s a fejedelem egyik híveként kárhoztatja a Kendi-féle katolikus főúri csoportosulást. A szerzőség kérdésével Keserű Bálint foglalkozott, akinek kutatásai megerősítették az RMKT vonatkozó kötetében található gyanút, hogy a vers szerzője Imrefy János egyik familiárisa lehet;[321] Keserű a szerzőt Debreceni János személyében azonosítja. Mint arra a tanulmány rámutatott, maga a szerző személye is törékenynek bizonyult azonban, s ez szimptomatikusnak tekinthető az egész kutatási területre nézve. Keserű két Debreceni Jánost azonosít, s ezek közül nem Debreceni Szappanos Jánosnak, a wittenbergi papnövendék-poétának, hanem egy hasonló nevű, feltehetőleg Debrecenben tanult, domidoctus műveltségű, világi értelmiséginek tulajdonítja a művet. A versszövegből származó belső érvek és egyetemi matrikulák mellett Kemény József egyik – meghatározatlan eredetű – feljegyzését használja fel, hogy eldöntse a kérdést, s attribúciója máig elfogadott.

A politikai versnek, amely feltehetőleg nyomtatásban is napvilágot látott, latin változata is ismeretes. Ez utóbbi Szenci Molnár Albert sajátkezű másolatában maradt ránk. Noha nem kicsi a zavar e körül a változat körül, a szakirodalom ezt máig magának Szenci Molnárnak tulajdonítja: az, hogy Szenci Molnár másolatában maradt fenn, illetve az, hogy naplójában fordításaként említi a művet, perdöntő érvnek bizonyult.

Nem túlzás azt állítani, hogy meglehetősen erős kapcsolat van a *Sebes agynak késő sisak* Bethlen Gábort dicsőítő verse és Debreceni Szappanos János *Militaris congratulatio*ja között, a műfaji és toposzkészletbeli hasonlóságok mutatják, mennyire erősen kötődik a versciklus a magyar hagyományhoz, fordítás volta dacára.

Szenci Molnár Albert alakja is összekapcsolja a *Sebes agynak késő sisak* ügyét a *Conspiratio Kendiana*-éval: Szenci Molnár volt az, akihez Rusdorf a legtöbb levelet intézte, s tudjuk, hogy nem csupán Rusdorf levelét és üzetetét vitte Bethlen Gábornak, hanem korábban is, feltehetőleg közvetítőként egy fontos magyar politikai esemény hírét vitte a német választófejedelemségek urai számára. Elképzelhető hát, hogy a Rusdorffal levelező Szenci Molnár jutott hozzá az *Elegidiá*hoz, és ő továbbította, feltehetőleg éppen Prágai Andrásnak,

[321] RMKT XVII/1, 1959, 631.

aki lefordíthatta.

5. A fordítás történelmi háttere. Sebes agynak miért késő a sisak?

A fordító legfontosabb újítása az önálló versek invenciózus, a latin változat idegen struktúrájába remekül illesztő megalkotása mellett a nagy mennyiségű példaanyag és propagandisztikus utalás beillesztése. Nézetem szerint ezeket nem tulajdoníthatjuk egy esetleg létezett, de elveszett vagy lappangó eredetinek. Néhol határozottan érzékelhető a protestáns beállítottság, de nem a vitairodalomban használt, agresszíven polemikus stílusban. A fordítás nagy értéke, hogy az újsztoikus eszköztárat szinte változatlanul ülteti át a magyar versekbe, s megőrzi annak későhumanista retorikai és poétikai jellegét. Még akkor is, ha helyenként a versciklust a propagandisztikus jelleg miatt közelíti a közköltészethez. Eredeti és fordítás kölcsönhatása tehát humanista erudícióval elkészített munkát eredményezett. Ezek a sajátosságok a 17. század elejének fontos darabjává teszik a művet, amely elsősorban a háború folytatása mellett álló rétegeket célozhatta meg.

A versciklus környezetére vonatkozóan elsősorban azt kell megvizsgálnunk, vajon mennyire egyediek a magyar versciklus sajátosságai a kortárs politikai költészethez képest, s a vers hogyan illeszthető ennek darabjai közé. A mű betoldásai egyszerre mutatnak humanista, újsztoikus, közköltészeti és propaganda-jelleget is, azaz keverednek bennük a populáris- és elitkultúra sajátosságai. Úgy véljük, e sajátosságok nemigen férnek bele a Klaniczay által kigondolt sztoicizmus-manierizmus koncepcióba. A jelentős humanista erudíció ugyanis jól megfér e versekben a pasquillusköltészet célzatosságával és helyenként annak ironikus hangvételével amellett, hogy a műben a bibliai eredetű példák mellett markánsan jelen vannak az antik történelem és mitológia mélyebb rétegei is. Vizsgálódásaim eredményei arra mutatnak, hogy ezen említett, a versciklusban jelenlévő hagyományok jelentős részben megtalálhatóak a Bethlen Gábor korabeli magyar pasquillusirodalomban; ugyanakkor kétségtelen, hogy a későhumanista forrás tolmácsolása a hazai átlagnál jóval magasabb művészi színvonalon, helyenként új, a műbe logikusan illeszkedő elemek betoldásával történt. Ezen felül a *Sebes agynak késő sisak* esetében a sztoikus etika életelvei iránti fogékonyság nem zárta ki a nem szélsőséges, ugyanakkor határozott vallási állásfoglalást. A mű fordítója egy már születésekor mérsékelten kálvinista elfogultságú, mégis sztoikus humanista epigrammagyűjteményből a politikai és vallási elvek mellett való fellépésere, sőt, fegyveres kiállásra buzdító művet alkotott anélkül, hogy megtagadta volna az eredeti szellemiségét. Az a kérdés, hogy művet kötik-e szálak a heidelbergi peregrinusok[322]

[322] A szellemi közösség tevékenységét – főleg az egyházi értelmiségre koncentrálva – részletesen Heltai János vizsgálta (HELTAI 1994).

Pareus vallási megbékélést hirdető tanain nevelkedett, egyházi, illetve világi pályán elhelyezkedő csoportjához, még további vizsgálatot igényel; a szerzőség kérdését a dolgozat utolsó szakasza vizsgálja. Mindenképpen érdemes a kutatást ez irányban folytatni, hiszen ez a peregrinus-generáció javarészt éppen Rusdorf tanácsossága idején végezte tanulmányait Heidelbergben, s tudomásunk van arról, hogy ennek egyes tagjait (mint ifj. Bethlen István, vagy éppen Szenci Molnár Albert) a pfalzi diplomata személyesen is ismerte.

Ennek köszönhető, hogy a szerzőség kérdése kezdetben bizonytalanabbnak tűnt, mint ahogyan azt a forrás előkerülése előtt gondolhattuk. A Prágai András szerzősége mellett szóló eddigi érvek javarészt nem a fordítás, hanem az eredeti újsztoikus sajátosságain alapultak; ezek alapján I. Rákóczi György környezetében lévő jelentősebb értelmiségiek közül többen is szerezhették ezt a művet. A fordítás a latin eredeti 1631-es megjelenése után, feltételezhetőleg 1638 előtt keletkezhetett. (Maga a ránk maradt másolat az 1681 – Thököli haditanácsának ideje – előtti időszakból való; elképzelhető, hogy a két irat rögzítése között több év, esetleg egy-két évtized is eltelt.) Prágai költészetének, és a *Fejedelmeknek serkentő órája* művelődéstörténeti forrásainak vizsgálata egyaránt arra mutat, hogy Komlovszki hipotézise a versciklus eredetijének hiányában is helytálló volt.

A Prágai András életére, és a fordítás idejének politikai hátterére vonatkozó adalékok, úgy gondolom, nem gyengítik Komlovszki Tibor feltételezését, sőt, az egyre szaporodó gyanús egybeesések miatt egyre inkább azt gondolom, hogy a művet valóban Prágai András szerezte. Az az adat, amely szerint Prágait ekkor Rákóczi börtönbe záratta, azt mutatja, hogy a prédikátor és ura közti konfliktus még az 1620-as évek közepén keletkezett, s 1631-ben Prágai már szabadlábon volt, ismét prédikátori szolgálatban, az ebben az évben napvilágot látott mű fordítását tehát ez a körülmény nem hátráltatta. Figyelemreméltó, hogy a munka egyetlen szóval sem utal Bethlen hatalmának örököseire, sem a Bethlen-családra, sem Brandenburgi Katalinra, sem pedig Rákóczi Györgyre; nem kizárt tehát, hogy a fordító hallgatása mögött az a meggyőződés áll, hogy egyetlen párt sem képes betölteni a hatalmi űrt. Eszerint a gondolatmenet szerint a csehek és Pfalz ügye veszett ügy, akárcsak a protestánsoké. Noha a pasquillusirodalomban nem túlzottan erős a jelenléte, ez a párt létezett Erdélyben. Protestáns érzelmű, ugyanakkor a Bethlen halála utáni helyzettel mélységesen elégedetlen csoport ez, amelyet “Rákóczi György ellenzékének” nevezhetünk. Ennek az érdekcsoportnak visszatetsző volt Rákóczi óvatossága, illetve késlekedése, amelyet a hadbalépéssel kapcsolatban tanúsított. Ismeretes, hogy miután nagy nehezen, 1641-ben, hosszas alkudozások után megindult hadaival, annak hírére, hogy a Torstensson vezette svéd hadak Bécset fenyegetik, nem tudott jelentős katonai sikert elérni, noha kétségtelen, hogy a tárgyalóasztal mellett megőrizte a Bethlen által kivívott, előnyösnek mondható pozíciót. Az

események itt többféleképpen értelmeződnek a szakirodalomban; míg például Sára János áttekintése[323] szerint Rákóczi késlekedése okozta, hogy a svédeknek fel kellett hagyniuk a császárváros ostromával (s ez az álláspont nyilvánvalóan a nyugati történetírás szempontjából nézi az eseménysort). Az *Erdély története* vonatkozó kötete Torstensson gyors meghátrálásával igazolva látja a fejedelem óvatosságát; mire az megindult volna, hogy segítségére legyen az ostromban, a svédek már visszavonulóban voltak.[324] Mivel Rákóczi aratott néhány győzelmet, s a svéd csapatok miatt a császárváros valóban veszélyben volt, a III. Ferdinánddal Linzben kötött békemegállapodás kedvező volt Erdély számára; természetes azonban, hogy jelentős előrelépést nem jelentett a korábbi állapothoz képest.

A fegyveres kiállásra buzdító sorok mögött nem áll egy markáns politikai jövőkép, amelyet egy erős fejedelem testesítene meg; az okok pedig a negyvenes évek Erdélyének vallási és politikai megosztottságában keresendők: míg Bethlen Gábor korában még a nemzeti királyság és a protestantizmus eszméje összefonódhatott, a negyvenes évekre a helyzet bonyolultabbá vált: Rákóczi, bár ugyanezt az érvrendszert használta, nem számíthatott olyan egységes támogatásra, mint Bethlen törekvései, sem Erdélyben, sem Felső-Magyarországon.[325] Innen van, hogy a szöveg egyik kulcsfontosságú mondata, a Bethlen Gábor-vers utolsó sorai eredetileg múlt időben állhattak. Emiatt fordulhat elő az is, hogy habár Religio vádolhatna is, azt nem nyíltan teszi, inkább panaszkodik, s ezt teszi Hungária is. Ez utóbbi vers zárlatában a közönségtől elfordulás retorikai alakzatával a jó hírnév megtartására biztatja Magyarországot a költő. Mindezek a sajátosságok nem mondanak ellent a Prágai-attribúciónak: tudjuk, hogy Prágai és Rákóczi György viszonya megromlott, olyannyira, hogy Prágait a frissen megválasztott fejedelem 1631-ben börtönbe is vetette. A református zsinat közbenjárására Prágait szabadon engedték ugyan, viszonyuk nem volt felhőtlen. Emögött eddig anyagi okokat sejtettünk (ami meglehetősen furcsa lenne, hiszen Erdély új urának aligha lehettek filléres gondjai), éppen a pénzmegvonás utalhat arra, hogy fejedelem és prédikátora közt mélyebb ellentét állhatott fenn. Hogy az nem vallási ügyekben támadt, azt jól mutatja a zsinat kiállása Prágai mellett. A másik kritikus kérdés azonban annál inkább szóba kerülhet, ez pedig a háborúba való újabb erdélyi beavatkozás kérdése. Prágai, akinek jezsuitaellenes verse is ránk maradt,[326] prédikációiban bírálhatta urát ismeretes, s általa túlzottnak tartott óvatossága miatt, s Bethlen követésére buzdíthatta, a Rákóczi-birtokok népét pedig a katolikus idegen hatalom elleni új harcra. Talán emiatt dönthetett Rákóczi a javadalmazás felfüggesztése mellett, hiszen ebben az időszakban újra meg kellett szilárdítania

[323] SÁRA 2000.
[324] MAKKAI–SZÁSZ 1988, 705.
[325] Uo.
[326] RMKT XVII./8, 1978, 9.

a belső egységet, s a Bethlen-párti főurakat maga mellé kellett állítania, csak ezután gondolhatott a hadba lépésre, amellyel, mint ismeretes, ezután sem sietett: nem kevesebb mint kilenc évig várt.

Feltűnő, hogy a versciklusnak mennyire nem áll szándékában ujjal mutatni a protestánsok bajainak végső forrására, a katolikus vallásra, illetve az osztrák házra. Ahol mégis előkerül az ellenség képe, az főként a spanyolok, illetve a Habsburgokat megtestesítő sas képében jelenik meg. Az osztrákok magyarokkal szembeni magatartásának bírálata csak egyszer fordul elő, Hungária monológjában. Nem vonható kétségbe, hogy habár spanyol seregek is harcoltak Felső-Magyarországon, Erdély legfontosabb ellenfele mégis a Ferdinánd uralta Német-római Császárság volt. Könnyen elképzelhető ugyanakkor, hogy Rusdorf spanyolellenessége a magyar versciklusra is hatást gyakorolt. Inkább azt találhatjuk furcsának, hogy Rusdorf Habsburgokkal szembeni viszonylag lojális álláspontja sem súlyosbodik vádirattá a fordító tollán.

Ezen okok miatt lehetséges, hogy egy propagandisztikus hangú irat ironikus címet kap; talán ezért késő a sebes agynak a sisak: talán a fordító nehezményezte Rákóczi György viszonylag semleges, kiegyezésre törekvő politikáját a Habsburg Birodalommal szemben. Erről a viszonyról tanúskodik Rákóczi és Pázmány Péter levelezése, amelynek egy igen fontos darabja arra a rétegre is fényt vet, amelyik a békét leginkább ellenezte. Az esztergomi érsek néhány nappal az erdélyi fejedelem megválasztása után, 1630. december 31-i, nagyszombati kelettel írt levelet Rákóczinak. Először az esetleges háború veszélyeire figyelmeztet:

> „Hanem a jövendőrül bizony igen méltó gondolkodni kgdnek, mert ha Erdélyre, ez darab földre vonsza kgd az császár ő fge hadát, más felöl pedig a Török segítségét veszi, annak a vége mi leszen, csak Isten tudja. Az bizonyos, hogy ez az szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánknak.”[327]

Ezt a véleményt tükrözi Rákóczi uralkodói stratégiája is. Ezután pedig a fejedelem elleni legfőbb császári vádakat ismerteti, annak érdekében, hogy ezeket Rákóczi megcáfolhassa. Az első és legsúlyosabb vád pedig a hajdúk saját oldalára állítása és felhasználása a királyi Magyarország ellen:

> „1. Hogy az ő fge ditiójában való hajdúkat maga mellé édesítette, sőt azokkal erős confoederatiót tevén, teljességgel az ő fge obedientiájátul elvonta. És azokkal együtt népeit az ő fge vármegyéire küldötte.”
>
> Ezt a vádat pedig mindenképpen el kell hárítani:
>
> „És primum ante omnia, eleibe adja kgd az ő fge ditiójában levő Hajdúknak, hogy ha ő miattok

derék had támad, bizony ők is elvesznek. Hanem minden privilegiumok és szabadságok megtartván, jobb hogy ide hallgassanak. És kgd szabadítsa fel hitektül. Ez úgy tetszik, oly szükséges, hogy e nélkül nem remélhetem semmi útját az békességes compositiónak. De ha ez megleszen, és az több punctumokban is kgd ő fgét assecurálja, bizony uram én is igen jó szűvel fáradozok abban, hogy csendességre forduljon az dolog.”[328]

Rákóczi ekkor természetesen mindent megtett azért, hogy a hajdúkat és a háború mellett álló főurakat lecsillapítsa, és a császárral való békét fenntartsa; még uralmának megszilárdulása után is hosszan várt a háborúba való beavatkozással.

Feltehetőleg a *Sebes agynak késő sisak* a háborút ételemüknek tekintő hajdúk, vagy az azt szorgalmazó, nyugatbarát protestánsok nézeteit tükrözte egy olyan időszakban, amely nem kedvezett a háborúba való erdélyi beavatkozásnak. A versekben – feltehetőleg a forrás visszafogottságának hatására is – nem a kor politikai pasquillusainak maró hangvétele érezhető: a magyar változatot egy olyan ember készítette, aki ismerte és megértette a hajdúk, illetve a nyugati diplomácia álláspontját, de a helyzet megítélésében nem osztozott a háborús párt híveinek optimizmusában. A mű, bár eddig akként tekintettünk rá, nem egyértelműen propagandairat: Obentraut monológjában buzdít ugyan az igaz ügy melletti harcra, másfelől azonban a versekből az is kiviláglik, hogy a magyar változat szerzője tisztában van azokkal a lebírhatatlan nehézségekkel, amelyek a vágyott háború elindításában (a teljes győzelem kivívásáról nem is szólva) állnak.

A mű hangoltságából pedig az olvasható ki, hogy azt a prédikátor nem Rákóczi György kérésére, hanem az újabb hadbalépést szorgalmazva tette. Mint ismeretes, az *Elegidia* megjelenésének idején, sőt utána is, Rákóczinak többféle külső és belső ellenség ellen is fel kellett vennie a harcot. 1631-ben Esterházy Miklós nádor támadásait kellett visszavernie; a rakamazi ütközetben azonban Zólyomi és ifjú Bethlen István seregei visszavágtak a hajdúkat ért korábbi támadásért. A hét vármegyében, amelyek Bethlen halála után visszakerültek a királyi Magyarországhoz, parasztlázadás tört ki; a mozgalom élére Császár Péter állt; a felkelés egy évig tartott: 1632 májusában sikerült leszámolni a felkelőkkel, noha Császárt már márciusban kivégezték. Nem sokkal később, 1633-ban pedig Zólyomi Dávid megnövekedett hatalmi ambícióit kellett megfékeznie; előbb a svédek felbujtására akart sereget gyűjteni (amelyet Strassburger Pál követ közvetített), majd pedig (Gusztáv Adolf halála után) azt tervezte, hogy csatlakozik Wallenstein seregéhez. Minderre azért volt szükség, mert Rákóczi nem akart csatlakozni a protestáns szövetséghez, habár nyugatról erős elvárásoknak volt kitéve: Gusztáv Adolf sikereinek idején azonban Rákóczi nem kockáztatta meg a hadbalépést,

[327]PÁZMÁNY 1983, 386.

külföldről bármennyire is elvárták volna tőle. A fejedelem helyzete nem volt elég szilárd ehhez, ráadásul a török engedélye is hiányzott Ferdinánd megtámadásához. A problémákkal küzdő két nagyhatalom, a Török, illetve a Habsburg-birodalom kínosan, jelentős áldozatok árán is ügyelt arra, hogy viszonyuk békés maradjon: a török az ázsiai területek lázadásával, míg Ferdinánd a svéd előrenyomulással volt elfoglalva. A fejedelmet józansága megakadályozta abban, hogy elkövesse azt a hibát, ami később, fia uralkodása idején Erdély bukásához vezetett: seregével nem vonult ki országából, felkínálva azt a török és szövetségesei támadásának. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a helyzet kedvező lett volna a hadbalépésre, s az előbb vázolt indokokat a nyugati szövetségesek és magyar táboruk nem vették számításba. Ehhez járult még, hogy a tárgyalásoknak ebben a kezdeti szakaszában Rákóczi irreális feltételeket szabott a nyugati szövetségesek számára, mivel nem akarta nyíltan elutasítani őket, félve a szövetségesekkel való kapcsolat végleges megszakadásától. Vizsgálódásaim során tehát arra az álláspontra jutottam, hogy az iratban szereplő alakok halálának említése által kijelölt időpont egybeesik a versekből kiolvasható politikai állásfoglalással a hadbalépés mellett, még akkor is, ha ez az álláspont a szerző véleménye szerint sem felel meg a valós helyzetnek; ez okozza a versekben fellelhető ironikus felhangokat (mint például a Csehország sorsát övező érdektelenségre való utalás, vagy a címadás).

A *Sebes agynak késő sisak* kézirata sorsának sajátos alakulása okozza, hogy a szakirodalom a művet mindeddig egy Rákóczi mellett írt műnek tartja. Noha a latin változatok – mint ahogyan azt az *Elegidia*, illetve a *Scena Europaea* korábban ismertetett változata is megmutatta – a Bethlenek uralmát voltak hivatva támogatni, a mű a Rákóczi-inventárium bejegyzésének tanulsága szerint már igen korán, 1638 táján az új fejedelmi család birtokába került, s azután is az ő rokonságukba tartozó Thököly Imre iratai közt maradt fenn. Ha figyelembe vesszük azt az előbbi felsorolásból kimaradt eseményt, hogy idős Bethlen István 1636-ban támadta meg Erdélyt, feltehető, hogy a versciklus ez előtt, vagyis 1631 és 1636 között keletkezett. Ezután ugyanis a két tábor, a Bethlen- és a Rákóczi-párt kiegyezett egymással, tehát azok a feszültségek, amelyek kitapinthatóak az iratban, s Bethlen Gábor utódjára való utalások hiányában is tettenérhetők, 1636 után nem lennének jelen a műben (Prágai halála is erre az évre esik: 1636 tavaszán történt). A magyar versciklus, mint javításunkból kiderül, a latinnal ellentétben utal az erdélyi fejedelem halálára, míg Gusztáv Adolf sikereit és bukását nem említi: nem kizárt tehát, hogy a svéd király életében, 1632 novembere előtt keletkezett, feltehetőleg Szenci Molnár Albert közvetítői tevékenységének köszönhetően. A versciklus Erdélybe kerülésében minden bizonnyal szerepet játszhatott a

[328] Mindkét idézet forrása: PÁZMÁNY 1983, 387.

magyar protestantizmusnak e fáradhatatlan munkása, tekintettel a Rusdorfhoz fűződő levelezésre és személyes találkozásukra; ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy Rusdorf egyéb magyar levelezőpartnereinek küldte el a munkát: a „bethlenidáknak”, hiszen tudunk az ő Bethlen Péterrel, Pálóczi Horváth Jánossal és Bornemissza Ferenccel való találkozójáról is, igaz, még 1628-ban. Mint ismeretes, Szenci Molnárnak több mások által végzett fordítás elkészültét is köszönhetjük, nem kizárt tehát, hogy szerepe volt a fordítás létrejöttében is. Éppen életének utolsó éveiről maradt ránk igen kevés adat, s Rusdorf magyar levelezése is a század húszas éveire korlátozódik erdélyi partnereivel.

Szenci Molnár árnyéka ugyanakkor az irat magyarításába rejtetett műveltséganyagban is érezhető, még akkor is, ha Prágai hasonló alapra építve más, de éppolyan izgalmas konstrukciót készít. Munkám egyik tanulságának tekinthető, hogy Prágai András életművével kapcsolatosan nem pusztán a versciklussal, hanem ezzel a teljes, kifinomult módon strukturált oeuvre-rel szemben is a kezdeti lépések ellenére jelentős interpretációs adósságok halmozódtak fel, amelyeket a jövőben fontos szövegkiadásoknak és további tanulmányoknak kell törleszteniük. A másik adósság természetesen Johann Joachim Rusdorffal szemben regisztrálható, s további magyar érdekű műveinek megjelentetésével lenne csökkenthető.

Még ha nem is gondolhatjuk, hogy a heterodox szellemi áramlatok a harmincéves háború egyik legfontosabb mozgatórugói lettek volna, azt mindenképpen bizonyítottnak látjuk, hogy ezek a reneszánszból fakadó, ám a protestáns közegben meggyökeresedett heterodox irányzatok eddig kellő mélységben nem elemzett, modern kiadásban napvilágot nem látott munkákban igen markánsan jelen vannak, s recepciójuk nem korlátozódik pusztán kompendiumokból elorzott frázisokra, hanem azok gondolatmenete, világlátása, vagy éppen szövegértelmezési stratégiája nyomot hagy e hazai művek szellemiségén is.

A másik, talán nem kevésbé fontos tapasztalat, hogy a neolatin poétikai hagyomány mennyiféle módon értelmezhető, példatára gazdagítható és magyar szempontból továbbgondolható Prágai számára. A korabeli történelem izgalmas alakjait az eredeti epideiktikus műnembe sorolva ábrázolja: ez a díszesség pedig nem pusztán a versekben olvasható dícséretekre, hanem a mellettük látható metszetekre is vonatkozik. Ez a díszesség egyfajta retorikai álca: a dícsőítések, amelyek maguk a szereplők mondanak el, részben ironikusan olvashatók, s ez a máskülönben meglehetősen szubjektív retorikai fogás az allegorikus országalakok elégikus panaszai segítségével pontosan dekódolható, megfejthető. A képiség retorikai céljai közül az epideiktikus jelző a megindítást, illetve a csodálat kiváltását igyekszik megvalósítani: célzata tehát érzelmi, és nem értelmi jellegű. Ez a csodálat természetesen a protestáns oldal mellett kitartó, heroizált figurákra vonatkozik, akik erkölcsi, vallási és politikai tekintetben is hősök. A katolikus alakok dicsőítése azonban visszájára

fordul, öndícséretük hamis lesz, s esetükben működésbe lép a retorika másik alapvető célja, a meggyőzés. A versciklus elszigetelt képek segítségével talál igen egyedi, s talán megkockáztatható itt e kijelentés, sikeres módszert arra, a legújabban nagy elméleti figyelmet kapott problémára,[329] hogy hogyan lehet egy bonyolult történelmi szituációt bemutatni, illetve egy ilyen eseménysort elbeszélni anélkül, hogy az elbeszélő forma szubjektivitását hozzáadnánk, azaz más szóval: hogy egységes történetként elbeszélve rejtetten értelmezzük a különálló eseményeket. Rusdorf objektivitása természetesen csak látszólagos, kísérlete azonban mégis figyelemreméltó ebből a szempontból is, fordítása pedig sokat megőriz, sőt gazdagít is ezen az idehaza meglehetősen szokatlan poétikai konstrukción. Ezek a jellemzők okozzák, hogy a versciklust elemzői mindig is a korszak egyik legjelentősebb irodalmi értékű politikai verseként tartották számon; s ha minden kérdést nem is válaszolhattam meg, talán sikerült a mű és forrása néhány izgalmas jellemzőjére felhívni a figyelmet.

[329] WHITE 1997.

6. Függelék

6.1. A latin és a magyar versciklus sorrendjének összehasonlítása

ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA			SEBES AGYNAK KÉSŐ SISAK		
SR	NÉV	DIS	SR	NÉV (az RMKT átiratában)	B-S.
1.	Ferdinandus II. Imperator Romanorum	8	23.	Ferdinándus Imperator	8
2.	Fridericus V. Palatinus	6	1.	Fridericus elector czehek kirallya	7
3.	Christianus Princeps Anhaldinus	5	2.	Christianus Anhaltinus fejedelem	8
4.	Ioachimus Ernestus Marchio Brandenburgicus Anspacensis	6	3.	Joachimus Ernestus Marchio Brandenburgicus Anspacensis	7
5.	Georgius Fridericus Badensis Senior	8	4.	Friderich György bádi herczegh	7
6.	Ioannes Georgius Marchio Brandenburgicus Iagendorffensis	7	5.	Joannes Györgius Marchio Brandenburgicus jagendorfj herczegh	7
7.	Christianus Wilhelmus Marchio Brandenburgicus Administrator Magdeburgiensis	4	6.	Christiánus Márchio Brandenburgicus Magdeburgiensis administrator	4
8.	Christianus Dux Brunsvicensis	5	7.	Christiánus brunsvigiai herczegh	5
9.	Emanuel Dux Sabaudiae	3	8.	Emmanuel Sabandi dux	3
10.	Ernestus Comes Mansfeldiae	5	9.	Ernestus comes Mansfeldiae	7
11.	Iohannes Ernestus Dux Vinariensis	5	10.	Joannes Ernestus dux vináriensis	7
12.	Georgius Fridericus Comes Hohenloius	7	11.	Comes Hohenlogchius grof	7
13.	Matthias Henricus Comes Turrensis	4	12.	Matiás Henricus groff turnensis	3
14.	Horatius Vehr Anglus Dux Copiarum Britannicarum in Palatinatu	4	13.	Horátius Vérus anglus dux copiarum et británicárum in Palatinatu	4
15.	Ioannes Michael Obertraut Eques	4	14.	Johannes Michael Obertraut az Palatinátusban Fridérik hadnadgya	7
16.	Albertus Dux Fridlandiae	9	15.	Albertus dux Fridland groph Vallenstein	9
17.	Georgius Dux Buckinghamiae	11	16.	Georgius Dux Bunchingáriae consiliarus Cároli regis Angliae et totum fac in mundo	7
18.	Gabriel Princeps Transyluaniae	6	17.	Gabriel princeps Transilvániae	12
19.	Christianus Rex Daniae	7	18.	Christianos rex Daniae	8
20.	Iacobus Rex Angliae	8	19.	Jacobus rex Angliae	8
21.	Philippus Rex Hispaniarum	5	21.	Fülöp spanyolok királya	4
22.	Carolus Rex Britanniarum	5	20.	Carolus rex Angliae et Britanniárum	4
23.	Gustavus Adolphus Rex Svetiae	9	22.	Gustávus Adolphus Rex Svaetiae	6
-	-		**24.**	**Dux Bucquoi**	15
24.	Ioannes Czerclasius Comes Tilly	11	25.	Joánnes Cserdásius groph Talli	5
-	-		**26.**	**Groph Tompier**	6
25.	Maximilianus Dux Bavariae	13	27.	Maximiliánus dux Bávériae Fridérik electornak chehek királlyának attyafia	11

26.	Ioannes Georgius Elector Dux Saxoniae	10	28.	Joannes Georgius elector dux Saxoniae	7
27.	Ambrosius Spinola Exercituum Regis Hispaniarum Imperator	8	29.	Ambrusius Spinola exsertium Hispániárum magnus imperator	8
28.	Henricus Princeps Auraicus	5	30.	Henricus princzeps Auraicus exertitus Belgici generalis successor Maurity	10
29.	Batavi	17	31.	Bataviae Belgiae	9
30.	Bohemia	10	32.	Bohemiae	9
31.	Iohannes Armandus Plesseus, de Richelieu Cardinalis	11	33.	Cárdinális Richellius consiliárus et dux regis Galliarum	7
32.	Didacus Saramiento de Acugna Dominus de Gondomar	10	34.	Didacus Saramento de Acugna dominus de Gondomár consiliarius regis Hispániarum	14
33.	Europa	12	35.	Eoropa	16
-	-		**36.**	**Pápa**	5
34.	Germania	16	37.	Germánia	8
-	-		**38.**	**Hungaria**	11
35.	Bohemia ad Proceres Europae	5	39.	Bohemiae ad proceres	7
36.	Belgium luget fatum Germaniae suae sororis	16	40.	Belgium luget fatum Germaniae, sororis suae	9
-	-		**41.**	**Religio ad samaritanos christiános**	20
37.	*Veneti*	14	-	-	-
38.	*Georgius Wilhelmus Elector Brandenburgicus*	5	-	-	-
39.	*Civitates Imperiales*	5	-	-	-
40.	*Axelius de Oxenstiern*	16	-	-	-

FORMÁTUMMAGYARÁZAT:

vastag betűk: csak a magyar versciklusban szereplő versek

dőlt betűk: csak a forrásban szereplő versek

aláhúzott számok: az eredetitől eltérő sorrend a magyar versciklusban

RÖVIDÍTÉSEK: SR: sorrend; DIS: disztichon; B-S: Balassi-strófa

6.2. Szövegek

6.2.1. A *Scena Europaea personis suis instructa* latin előszava

AD LECTOREM

Quae hic vides, amice lector, elegidia et poematia epidictica, sic enim vocare potes, sparsa et instar foliorum Sibyllae disjecta collegi, et in unum velut fasciculum, ut tuae lectioni servirent, compegi. Si quae alia ad eandem rem facientia in nostras manus pervenerint, non tibi invidebimus. Quae in hac Scena Europaea luditur fabula, sic enim appellare licet, quia totus mundus nihil aliud quam fabulas ludere, et histrioniam agere solet, ut ille inquit, commode in quinque actus dividi potest: In primo Reges progrediuntur: in secundo Electores, Cardinales et majorum gentium Principes: in tertio Principes minorum gentium et gratiosi praepotentes: in quarto belli Duces: in quinto viri illustres turba promiscua. Haec, lector amice, ipse judicabis et aestimabis. Ego unum duntaxat hic subijciam, judicium nimirum, quod vir quidam Illustris et Gravissimus de his poematiis tulit. Sic ille ad quendam amicum suum, pro ut ex idiomate Italico fideliter convertimus scribit: Quid multa? Author elegidiorum vir est eleganti ingenio, et quemadmodum exacta cognitione rerum, et negotiorum, quae his ultimis temporibus contigerunt, et notitia caussarum propriarum et verarum, eventuum, operationum denique et consiliorum, quibus usi sunt illi, qui haec executi fuerunt, excellit: ita admirandus est in facili et prudenti modo et ratione cogitationes suas expromendi et explicandi; adeo ut nullus pictor penicillo, nec melius certe, nec magis ad vivum Principes et Illustres viros, quos introducit loquentes, representare, nec ipsorum actionibus, convenientiorem colorem inducere queat. Si adiunguntur caetera, quae restant, opusculum profecto futurum est multo pulcherrimum, et rarum, et gratum, quale a longo tempore non est visum: imo non modo bellum et exquisitum; sed etiam, quod magis aestimandum est, utile. Hoc tibi in vestibulo, mi lector, dicere, ac te rogare volui, ut ad lectionem aequanimos et ab affectu alienos sensus afferas. Vale.

6.2.3. Johann Joachim Rusdorf Bethlen Gáborról írott epigrammái

[I.] Joachim Rusdorfius Nobilis Germanus Poeta Coaevus.[330]
DE GABRIELE, BETHLEN, PRINCIPE TRAN(SSYLVA)NIAE

Bethlenide Fulmen Mavortis terror Iberi
  Et Transylvani Gloria prima Soli.
Inpellente Deo Populis pereuntibus Hunnis
  Optatam properes ferre vocatus opem.
Faucibus Hispani Socios Victricibus armis
  Eripis in priscum restituisque decus.
Pannonicum Diadema meres virtutibus istis
  Ad quod Te Procerum millia Vota vocant.
Quis magis adsertum mereat Te vindice Regnum
  Ornat Partoris [?] parta Corona Caput.

[II.] Aliud Ejusdem

Teutoniae dubiis bellorum motibus auctae
  A Siculo Gabriel Angelus Axe venit.
Hactemus haud aliquam licuit sperare salutem
  Adfulsit demum Te veniente Salus.

[III.]Alibi alludit ad ipsum

Subsidio veniet Sociatis Ungarus Armis
  Optatamque feret Dacus Amicus opem.
[margón: et.] Turpe quod Hungaricus Violatas Advena Leges
  Vindicet, et Dacus praeparet ultor opem.

[IV.]Aliud.
Allusio ad ipsius Nomen.

Ceu Gabriel Legatus Aliger Dei
    Ab Axe missus Aetheris.
Semper Salutem contulit Mortalibus
  Praesente liberans malo.
Invicte sic Horos salutem prosperam
  Adventus adtulit Tuus
Hispanica de servituti vindicas
   Austros, Croatas Pannones.
Ob id mereris Pannonum dici Austriae
      Croatiaeque Gabriel.

V. Aliud alibi
 Me Bellona suis nascentem sustulit ulnis...

---

[330] Az első négy epigrammából a két 10 soros és az egyik négysoros a *Tyrocinia Poeticában* található, (1628); (a kötet vizsgálatáért Gömöri Györgynek tartozom köszönettel).

vö. Elegidia et poematia Epidictica..., Upsaliae, 1631.[331]
[A kézirat végén:] Haec Rusdorfius.

[331] A szöveget itt nem közlöm, mivel hozzáférhető modern kiadásban: RUSDORF–PRÁGAI 2006. 49.

6.2.4. Rimay János Religio-versének korrekciós kísérlete

Az keresztyéni Religio ábrázattya

Képének, természeti tulajdonságiból való igaz magyarázattya

Mit jegyez ez a kép, s mi légyen értelme,
Akarnám, ha elmém mit róla érthetne,
S oly' hasznot belőle lelkem is vehetne,
Kit egyebekkel is részesíttethetne.

Tetszik, mintha maga akarna beszélni,[332]
Nem restellek azért hozzá közelb lépni,
S beszélgetésére nézni, fügyelmezni,
Mivoltáról nekem mit adhat érteni.

Az Religio maga magyarázza ábrazattyának értelmét meg az reá nézőjének, illyenképpen szólván:

Jó-szerencsés legyen hozzám jöveteled,
Látom, jóra vagyon te igyekezeted.
Ki lehessek adom örömest értened,
Szóm meghallásához csak legyen kész kedved.

Keresztyén vallásnak vagyok ábrázattya,
Mely vallásnak vagyon hitből ágazattya,
S Isten igéjéből az hit származattya,
Mert nem hit[333] akinek nincs onnan harmattya.

Néz[334] tükörét[335] bennem az keresztyénségnek,
Távoztatom utát az sok feslettségnek,
Habjait kerülvén az rossz kevelységnek,
Ki mérge s gyilkosa az eggyügyűségnek.

---

[332] Kézirat: beszedülny
[333] A. m. hitt [tollhiba, értelmi zavar]
[334] Madách: Neez

Szaggatot köntossöm, csüggő függő rongyom
Nem tudom, egyebet te neked mit mondgyon
Világi frisségre csak hogy nincs sok gondom,
Véle[336]*jobb dolgomot*[337]*bolondul nem bontom.*

Ugyanis bolondság s merő esztelenség
Minden ez világi testi gyönyörűség,
Kiből minthogy buzog minden éktelenségh,
Hozzá nem ragadhat,[338]*az ékes üdvösség.*

Nem ragadhat mondom, kik kényeken élnek,
Ihagnak, vihagnak, mértekletlenkednek,
Lélekben ſzegények mert nem is lehetnek,
S így bódogoknak is nem neveztethettnek.

Jobb kezemben, látod, nyílt könyvet viselek,
Kiben Istenemnek törvényére nézek,
De nagy fogyatkozást hozzá bennem értek,
S nem sok merészséget[339] onnan vennem képzek.

Képzi ő is erőm hogy alatta hajol,
Nem jó szemmel néz rám, s igenis oldalol,
Engedetlenséggel Isten előtt vádol,
Ellene azért kell énnekem jó gyámol.

Magamot nem bízom reá mint vádlómra,
Látván hogy eshetnék lelki nagy káromra,
Más utat keresek igazulásomra,
Mert ez száját tátja kárhoztatásomra.

Nézem ezen könyvbe Evangeliumot,[340]

---

[335] Eckhardt: Tyükörét.
[336] Eckhardt: vele
[337] Eckhardt: gondomat [jav.: dolgomot (értelmi zavar)]
[338] Eckhardt: ragad hát

Jobb kezem nagy ujja akit megis nyomott,
Benne találhatom több nyugodalmomot,
Jó öröm mondó hír kiben foglalódott.

Ez ajánlja nekem az Christus személyét,
Aki az Törvénynek ronttya vádló nyelvét,
Közölvén énvelem Christusnak érdemét,
Ki által vehessem az Isten kegyelmét.

Ennyi jót vehetvén azért ez nyílt könyvből,
Méltó hogy kiesni ne hadgyam kezemből,
Félelmet, kétséget ez hajt ki szívemből,
Segítvén kiúsznom haló örvényemből.

Láthadd én mellyemnek mezítelenségét,
Mutogattya azzal Urához hívségét,
Nézhesse szívemnek mind eves fökéllyét,
S mind romlott szegetét, éptelen szennységét.

Ami jót be1étett, azt is tekintellye,
S kegyelmességéből táplálja, nevellye,
Ami enyim nem jó, azt roncza s tördellye,
S csak az ő kedvéhez szívemet[341] *szentelje.*

Nem kell őelőtte semmit is tettetni,
Hamis szín mezeddel[342] *mérgedet kelletni,*
Sebedet előtte fel kell födögetni,
S úgy tudgya irével ő is kötögetni.

Bal karom keresztre hajlott, támaszkodott,
Akin Üdvözítőm érettem áldozott,
Lelki nyugodalmat kivel nekem hozott,

---

[339] Eckhardt: nyereséget; Madách: meresseget
[340] Ács: Evangéliomot
[341] A kéziratban az utolsó betű javítva; bizonytalan olvasat. Ács: Szivemmel.
[342] Ács: mézeddel!

Úgyhogy nem lehetek immár elkárhozott.

Az Úrnak kereszte én dicsekedésem,
Ahhoz támaszkodom, mert az pihenésem,
Ugyan meg nyugosztal rajta könyöklésem,
Mikor szaporodik fájdalmas nyögésem.

Sőt illyen hasznát is az keresztnek veszem,
Önnönmagamot is hogy véle feszítsem,[343]
S viseleséhez is magamot készítem,
Minthogy csak vele is terhemet enyhítem.

Nem igaz keresztyén kinek nincs kereszti,
Viselése alá vállát nem ereszti,
Magát nem tagadgya, testét kínyezteti,
S feslettségeiben éltét mereveszti.

De nézd szárnyaimot, kik ki nyújtakoztak,
Egekben röpűlni engem tanítonak,
Ragyagó szálkák is körül buritonak,
Akik sötetséget elmémből irtonak.

Tekinczed fékemet, lánczos zabolámot,
Zabolázom azzal rossz kívánságomot,
Világ árkolásin tartóztatván számot,
Hogy távoztathassam nyakszakadásomot.

Tűrök, szenvedek is háborúságokot,[344]
Kenyeremnek tartom az bosszúságokot,
Mit tegyek? Nyelnem kell az tölt pohárokot,
Adván mindenekről az Úrnak hálákot.

Ím lábaimmal is tapodom az halált,

[343]Madách: feszichem
[344] Ács: háborúságokat

Mert kiszalkasztotta az Úr ő fullánkját,
Apróra tördelvén nyilát és dárdáját,
Úgyhogy bennem nem lől ő hegye akadályt.

Dícsírtessék az Úr, s néki legyen hála,
Mert[345] lehetek immár halálnak halála,
Lelki halálomra nincs ereje nála,
Mennyországra ajtóm nyílik sőt általa.

El kell itt végeznem, pályafutásomot,
Tartanom hitemet, s jó harcolásomot,
Reménséggel hiszem mennyben jutásomot,[346]
Istenemre hagyván koronázásomot.

Immár el bocsátlak meg mondván mondómot,
Kiből jól értheted én állapatomot,
Ez állapatommal, kívánom holtomot,
S te is zárd szivedben az ábrázatomot.

Finis

[345] Madách: Nem.
[346] Bizonytalan olvasat.

7. Olvasmányjegyzékek

7.1. A Johann Joachim Rusdorfnak tulajdonított művek bibliográfiája

Ilyen jellegű bibliográfiáról nincs tudomásom, ezért indokoltnak tűnik, hogy ehelyütt összegyűjtsem a szerző eddig ismeretes műveit.

– *In laudem Botanices, seu Rei Herbariae Carmen Heroicum: Ad ... Dn. Johan. Oberndorferum, Sacr. Palati[i] Caes. Comit. ... & Medicum Excellentiss. Et ... Leonhart. Murarium, Philosphum & Iatromathematicum ... / M. Petro Fradelio Schemniceno, Pannonio, Academiae Pragensis Professore, Auctore Ver Laudatum A Jo. Joach. a Rusdorff* […]
A kötet szerzői: Rusdorf, Johann Joachim von
Oberndorffer, Johann
Murarius, Leonhard
A kötet címzettje: Fradelius Schemnicensis Pannonius, Petrus (1580–1621)
Nyomdahely, nyomdász: Nürnberg, Abraham Wagenmann
A megjelenés éve: 1612
Nyelv: latin
Jegyzet: E mű Rusdorf tanulóévei alatt készült; figyelemreméltó a kötet címzettje, a magyar (illetőleg szász) Selmeci Fradelius Péter, aki az ajánlás szerint ekkoriban a prágai egyetem professzora volt.

– *Oratio Gratulatoria In Auspicatissimum Ex Britannis Reditum Serenissimorum Ac Potentissimorum Principum: Friderici Quinti Comitis Palatini Ad Rhenum, Sacri Romani Imperii Electoris, Ducis Bavariae: Et Elisabethae, Magni Jacobi Britanniarum Regis, Filiae Unicae / Principum suorum clementißimorum: Scripta & publicè in frequenti Principum ac Procerum consessu habita* Heidelbergae Prid. Non. Iulii MDCXIII. A J. Joachimo A Rusdorff
Nyomdahely, nyomdász: [Heidelberg]: Gotthardus Voegelinus, 1613 Kollation: [20]
A megjelenés éve: 1613
Nyelv: latin

– *Facis Historicae Compendium: Ex Iusti Lipsii Operibus Cum Summa Diligentia Et Studio compositum ; Opusculum omnibus, praesertim Historicos, Politicos, & vereres scriptores legentibus, necessarium & utile / Per Anastasium de valle Quietis*
Nyomdahely, nyomdász:: Argentorati (Strassburg), : Zetznerus (Scher).
A megjelenés éve: 1617.
Nyelv: lat.
Jegyzet: A művet Rusdorf készítette, álnéven, Anastasius de Valle Quietisként, mint ahogyan azt egy levelében maga is elismeri.

Átdolgozott változata:
– *Facis Historicae Compendium: Ex Iusti Lipsii Operibus Summo studio concinnatum ; Opusculum ad Historicorum, Politicorum, & veterum Scriptorum intellectum mira brevitate & dexteritate conducens/ Olim in Germania impressum Authore Anastasio a Valle Quietis Ausgabe: Postea a Constantino a Monte Laboris, Meliori ordini restitutum, emendatum, maxima parte auctum, in Italia: nunc vero secundum in Germania editum.*
Nyomdahely, nyomdász: Argentorati (Strassburg), Zetznerus (Scher).
A megjelenés éve:1629.
Nyelv: latin.
Jegyzet: sejthetőleg e munka miatt a Herzog August Bibliothek internetes katalógusa összetéveszti egymással Thuille-t és Rusdorfot, s így fordulhat elő, hogy a katalógus szerint a *Scena Europaea sine fuco et morsu…* variánst is Thuille szerezte volna. A tévedés annál is inkább zavaró, mert az éppen a francia kapcsolatot erősíti.

Szerző: Rusdorf, Johann Joachim von
Átdolgozta: Thuille, Johann.

E mű későbbi kiadása:
– *Facis historicae compendium* […] *par Anastasio à Valle Quietis [et] Constantio à Monte Laboris*
Szerzők: Johann Joachim von Rusdorf ; Johann Thuille
A megjelenés éve: Patavii, 1728
Jegyzet: a kiadványt ismételten álnevekkel jelentették meg.

– *Bericht Jo: Joachim von Russdorfs gewester ChurPfaltz Rath., Was er Anno 1621 zu Wien wegen seines Herrn negotiert: neben angehengter sorgfältiger Bitt zu verhüten/ damit das*

jenige/ was er mit dem Türckischen Chiaus zu der Christenheit Schaden zuhandlen/ nit offenbar werde ; Sampt einem ... Schreiben an Hans Christophe von der Grün auch gewester ChurPfaltz geheimben oder hohen Rath unnd Cantzlern Heidelberg 12./22., auch 19./22. Sept. und 11. Oct. Anno 1621 abgangen ; Von Wort zu Wort auß der Heidelbergischen geheimben Registratur und Cantzley außzifferten Originalien
A megjelenés éve: 1624.
Nyomdahely: ismeretlen.

– *Scena Europaea, Personis suis instructa. Praecipuas Regum, Principum, Rerumpublicarum virtutes, consilia et actiones, ac totius Europae praesentem et futurum statum repraesentans.*
Álnév: Anastasius de Valle Quietis.
A megjelenés éve: 1628.
Nyomdahely: ismeretlen.

– A mű második kiadása, ugyanezzel a címmel, de immár szerzői név nélkül:
A megjelenés éve: 1631.
Nyomdahely: Stralsund

– *Scena Europaea sine fuco et morsu publico bono vulgata...*
A megjelenés éve: 1629.
Nyomdahely: Augsburg
Ajánlva: Lazarus Puteanus de Mersay-nek.

– *ELEGIDIA ET POEMATIA epidictica unâ Cum ad vivum expressis Personarum iconibus.* Impressa Uppsaliae. *ELEGIDIA ET POEMATIA EPIDICTICA praecipuas praecipuorum & maxime clarorum virorum, qui hoc tempore in primis vixerunt & innotuerunt, virtutes & actiones ac totius Europae praesentem & futurum statum instantia;* Anno MDCXXXI.
A megjelenés éve: 1631.
Nyomdahely: Uppsala [i. e. Frankfurt am Main]

– *Vindiciae Causae Palatinae; Sive Assertio & Deductio Iuris inviolabilis legitimae Successionis ... Caroli Ludovici, Comitis Palatini ad Rhenum ... In Electoratum & Comitatum Palatinum, in ditiones, feuda, regalia, praerogativas & dignitates, in officia, munera, & iura, in accessiones, & pertinentias connexas & cohaerentes: Eadem Opera & occasione, Caeterorum etiam in Orbe Christiano Regum, Principum, Imperiorum, tum iura*

Successionum, tum formae regiminis delibantur & declarantur/ Autore Joanne Joachimo a Rusdorf, Nobili Bavaro, Consiliario Archi-Palatino
A megjelenés éve: 1640.
Nyomdahely: ismeretlen.

– *Eversio Electoratus Bavarici Opposita Assertioni Johannis Adelzreiteri I.U.L. & Consiliarii Bavarici: Quam Ad turbandos Pacis generalis Tractatus emisit*
Megjelenés éve: 1645
Nyomdahely: ismeretlen.
Nyelve: latin, részben német.

– *Bericht Jo: Joachim Rußdorfs gewester ChurPfaltz: Rath. Was er Anno 1621. zu Wien wegen seines Herrn negotiert: neben angehengter sorgfältiger Bitt zuverhüten/ damit das jenige/ was er mit dem Turckischen Chiaus zu der Christenheit Schaden zuhandlen/ nit offenbar werde ; Sambt einem Fürstlichen Pfaltz Zweybrüggischen Schreiben an Hans Christophe[n] von der Grün auch gewester ChurPfaltz: geheimben oder hohen Rath unnd Cantzlern zu Heidelberg 12/22 auch 19/29 Sept. und 11. Oct. Anno 1621. abgangen; Von Wort zu Wort auß der Heidelbergischen geheimben Registratur und Cantzley außzifferten Originalien*
Megjelenés éve: 1624.
Nyomdahely: ismeretlen.
Nyelv: német, latin.
Jegyzet: Rusdorf-ellenes, anonim vitairat.

– *The evaporation of the apple of Palæstine: that is, The sifting of the answeres and rescripts, lately given, in the cause of the restitution of the Palatinate [microform] : Together with a briefe demonstration of the nullities of the clandestine dispositions, by which, the electourship and the Palatinate hath beene transferred on the house of Bavaria. Translated out of Latine Sifting of the answeres and rescripts, lately given, in the cause of the restitution of the Palatinate Sifting of the imperiall answeres Pomi Palaestini evaporatio*
Megjelenés ideje: 1637
Megjelenés helye: London
Nyomdász: Printed by A. G[riffin] for Ioyce Norton, and Richard Whitaker, and are to be sold at the Kings Armes in Pauls Church-yard

Jegyzet: Az ajánlás aláírása "Volradus a Trubach", a latin kiadásban szereplő "Volradus a Frubach" helyett, aki Johann Joachim von Rusdorf. A *Pomi Palaestini evaporatio* angol fordítása.

– *Deductio Nullitatum: Quibus Proscriptionem in Aula Imperatoria contra Electorem Palatinum decretam, & in Imperio evulgatam, scatere; et proinde nullius roboris, valoris, effectus aut considerationis esse; breviter probatur*
Megjelenés éve: 1621.
Nyomdahely: ismeretlen.
Jegyzet: két másik kiadásban is ismeretes, melyeken ugyanilyen adatok szerepelnek.

– *Kurtze Darthuung und Bericht: Daß die unlangsten am Kayserl: Hoff erkandte/ unnd hernach im Heil: Reich wider die Churfürstl: Pfaltz publicirte AchtsErklärung/ vielen Unheilbaren Nulliteten underworffen/ Unnd dahero von keinen Würden oder Kräfften/ Weniger bündig unnd gültig seyn könne/ Auch darumb sich niemand dardurch Irr- und Zweifflich machen lassen soll*
Megjelenés éve: 1621.
Nyomdahely: ismeretlen.
Nyelve: német.

– *Dissertatio Irenica, quae ad impedimenta quaedam in negotio concordiae inter Evangelicos procurando tollenda, nobiliss. Et Amplissimi Viri Dni. Joh. Joach. Rusdorfii considerationi offertur a Joh. Duraeo."*
Szerző: John Dury.
A kézirat keletkezési helye, ideje: Brunswick, 1639. dec. 5.
Jegyzet: a művet Dury Rusdorfnak ajánlotta.

b. Rusdorf ellenében írt iratok (részben a neki tulajdonított követi jelentések anyagával):

Nachtrab Anhaltischer Cantzley/ Aus der geheymben Heydelbergischen Registratur öffentlich und an Tag gegeben. Das ist: Etlicher gewesener ChurPfaltz: geheymber Räth/ Legationes bey der Kön. May. in Dennemarck/ und andern Potentaten/ de Anno 1620. 1621. 1622. der Böheymischen Unruhe halben verrichtet: Neben Etlicher Evangelischer Stände/ vor die gemeine Religion und Reichssachen/ Generalrath zu Heydelberg angestellet. Ob Keyserl.

May. und dero Reichs Hoff Rath Iurisdictionem oder Concurrentiam cum Camera habe. Ob den Catholischen ihre Actiones zu nehmen sey. Ob auff den Reichs Tagen modus Re & conferendi zu sperren. Ob den Geistlichen nach dem Bassawischen Vertrag ihre Güter einzuziehen. Ob die Revisiones in den 4. Kloster Sachen zu sperren. Darauff Churfürstliche Sächsische erfolgte Resolution. Auch Joachim Rußdorffers/ Pfältzischer gewesenen Raths Relation, was er wegen Pfältzischer Sachen zu Wien verrichtet
Megjelenés éve: 1624.
Nyomdahely: ismeretlen.
Nyelve: német.
Bibliogr. Nachweis: Koser, Reinhold: Der Kanzleistreit, 1874, S. 54

– *Enodatio Responsorvm Et Rescriptorvm In Cavsa Palatina Datorum per Imperatorem Ferdinandvm II. & Thomam Hovardvm Comitem Arvndelivm Legatum Regis Magnae Britanniae / [Volradus à Frubach]*
Megjelenés éve: 1639.
Nyomdahely: London.

– Nachtrab Anhaltischer Cantzley: Das ist/ Unterschiedliche Legationes, der vornembsten Pfältzischen Räthen sonderlich aber D. Ludovici Cammerarii, welche Sie die Räth in Namen Ihres Fürsten und Herrn Pfaltzgraff Friederichen/ bey so wol des H. Römischen Reichs: als auch außländischen Potentaten/ wegen der Cron Böhmen verrichtet:
Sampt Etlichen Demonstrationen und Erklärungen des H. Römischen Reichs Friedliebenden Chur: und Fürsten/ die Böhmische Unruh und andere Politische und Geistliche Sachen betreffent. Alles auß den Originalien, welche in der Heydelbergischen Registratur befunden worden/ in offentlichen Truck gegeben Erschienen: [S.l.], 1624 Kollation: 95 S. ; 4º
Fingerprint: itn, x-be u-n, sczu 3 1624A Sprache(n): ger Anmerkungen: Bibliogr. Nachweis: Koser, Reinhold: Der Kanzleienstreit. 1874, vgl. S. 54
Jegyzet: Johann Joachim von Rusdorf és Ludwig Camerarius ellen írott röpirat.

Pfaltzischer geheimer Rathschlag: Das ist/ Unterschiedliche Legationes, der vornembsten Pfältzischen Räthen sonderlich aber D. Ludovici Cammerarii, welche Sie die Räth in Namen Ihres Fürsten und Herrn Pfaltzgraff Friederichen/ bey so wol des H. Römischen Reichs: als auch außländischen Potentaten/ wegen der Cron Böhmen verrichtet

: Sampt Etlichen Demonstrationen und Erklärungen des H. Römischen Reichs Friedliebenden Chur: und Fürsten/ die Böhmische Unruh und andere Politische und Geistliche Sachen betreffent. Alles auß den Originalien, welche in der Heydelbergischen Registratur befunden worden/ in offentlichen Truck gegeben Erschienen: [S.l.], 1624 Kollation: 95 S. ; 4º Fingerprint: itn, n.on c.rn sczu 3 1624A Sprache(n): ger Anmerkungen: Schlüsselseiten aus dem Exemplar der SLUB Dresden: Hist.Germ.C.501,9

– *Umbständiger Bericht und Relationes Etlicher gewester Churpfaltz geheimber vertrawtister Räth. Uber underschiedliche Legationes, so Anno 1620. 1621. 1622. bey der Königl: Würden inn Dennemarck/ sie theils in der Person wegen ihres Herrn verrichtet: Sambt einem denckwürdigen sonderbaren guetachten/ wie dem Pfaltzgrafen und dabey Interessierten Evangelischen Wesen zuhelffen/ auch solches zu restituiern sey ...*
Nyomdahely, kiadás ideje: [S.l.], 1624.
Nyelv: német.
Megjegyzés: Rusdorf elleni vitairat.
Bibliográfiai utalás: Koser, Reinhold: Der Kanzleistreit, 1874, S. 53

7.2. Irodalomjegyzék

ACCETTO 1997. Torquato ACCETTO: *A tisztes színlelésről*, ford. VÍGH Éva, Szeged, JatePress, 1997.

ANGYAL 1900. ANGYAL Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával, a mohácsi vésztől a szatmári békéig,* Franklin Társulat, Bp., 1902.

ALVINCZI 1989. ALVINCZI Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből,* vál., ford., jegyz., utószó: HELTAI János, Európa Könyvkiadó, Bp., 1989.

ARISZTOTELÉSZ 1572. ARISTOTELIS Stagiritate Peripateticorum Pricipis *De Historia, Partibus, Incessusque Animalium, ac de ipsa Anima libri omnes. Pars Quinta.* Venetii, ad signum Seminantis, 1572.

ARISZTOTELÉSZ ARISZTOTELÉSZ: Rétorika.

ARKENHOLTZ 1759–60. ARCKENHOLTZ, Johan*: Mémoires concernant Christine, Reine de Suède, pour servir d'éclaircissement à l'histoire de son règne et principalement de sa vie privée, et aux événements de l'histoire de son temps civile et litéraire,* Schreuder–Mortier, Amsterdam–Leipzig , 1759–60

APPONYI I–II. 1900–1902. APPONYI Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok* I–II. Budapest, 1900–1902.

Apponyi III–IV. 1925–27. [APPONYI Sándor]: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III–IV Gesammelt und beschrieben von Alexander APPONYI, neue Sammlung I–II. besorgt von L[ajos] Dézsi.* München, 1925–1927.

ÁCS 1982. ÁCS Pál: *Rimay János udvari embere.* ItK, 1982, 626–631.

ÁCS 2001. ÁCS Pál: *„Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled.“* Pázmány vitairata Bocskai haláláról, in *Az idő ósága,* Osiris, Bp., 2001. 287–303.

BACHMANN 2001. BACHMANN, Christine: *Wahre und eygentliche Bildnus. Situationsbezogene Stilisierungen historischer Personen auf illustrierten Flugblättern zwischen dem Ende des 15. und der Mitte des 17. Jahrhunderts.* In *Mikrokosmos. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung.* Hrsg. v. Wolfgang HARMS und Peter STROSCHNEIDER, Band 58., 2001.

BALASSI 2004. BALASSI Bálint összes művei, s. a. r., jegyz.: KŐSZEGHY Péter, Osiris, Bp., 2004.

BALÁZS 1998. BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei* (Humanizmus és reformáció 25), Balassi Kiadó, Bp., 1998.

BÁN 1966. *A barokk*, bev., vál., ford., magy.:BÁN Imre, Gondolat, Bp.,1966.

BÁN 1971. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

BÁN 1976a. BÁN Imre: *Fejedelmeknek serkentő órája*, in *Eszmék és stílusok.* Akadémiai Kiadó, Bp.,1976. 140–156.

BÁN1976b. BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet, uo.* 157–167.

BÁN 1976c. BÁN Imre: *A magyar manierista irodalom, uo. 168–185.*

BARANYAI DECSI 1592. Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque... [fakszimile kiadás], Bp., ELTE sokszorosító, [1978.]

BARTÓK 1998. BARTÓK István: *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk." Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Bp., 1998.

BARTÓK 2005. BARTÓK István: *História és poézis. Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről,* ItK 109. (2005.), 243–258.

BARTONIEK 1975. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből,* [kézirat gyanánt], MTA Könyvtára sokszorosító részlege, Budapest, 1975.

BENCZE 1999. BENCZE Balázs: *Irodalmi nyomok egy 1605. évi magánlevelezésben,* ItK 1999/5–6. 666–670.

BENDA 1981. *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában,* Századok 1981. 4. 725–730.

BENE 1999. BENE Sándor: *Theatrum Politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.

BOD 1987. BOD Péter: *Szent Hilárius*, s.a. r., előszó: Hargittay Emil, (Magyar Ritkaságok), Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.

BOHATCOVÁ 1966. BOHATCOVÁ, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale : Einblattdrucke vom Anfang des Dreissigjährigen Krieges*. Prága, Artia, [1966.]

BORZSÁK 1986. *Római történetírók*, ford. BORZSÁK István et al., vál. ZSOLT Angéla, utószó: HEGYI György, Európa Könyvkiadó, Budapest,

1986.

BRANDI 1986. BRANDI, Karl: *Kaiser Karl V.: Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches,* Sozietäts-Verlag, Frankfurt am Mein, 1986.

BRUNET 1889. BRUNET 1889. Gustave: *Supplément a la de Dictionnaire des ouvrages anonymes; Supercheries littéraires dévoilées.* Paris, 1889.

BUQUOI 1621. *The Lamentable Death of the Earle of Bucquoi, Generall of the Emperour's Army…*, Paris, 1621.

BUSA 1958. BUSA Margit: *A Thököli-kódex és kuruckori versei (egy XVII. századi kéziratos kötet ismertetése).* Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.

BUßMANN–SCHILLING 1998. *1648 – Krieg und Frieden in Europa,Textband I.,* hrsg. v. Klaus BUßMANN *und* Heinz SCHILLING, Münster, Westfälisches Landesmuseum, 1998.

CASPARSON 1762. CASPARSON, W. J. C. G.: *Nachrichten von der Person und dem Leben Johann Joachims Rusdorf...* Frankfurt und Leipzig, 1762.

CICERO 1974. Marcus Tullius CICERO *válogatott művei*, ford. BORONKAI Iván és mások, vál., utószó HAVAS László, Bp., Európa, 1974.

Consecratio 1625. [1] *CONSECRATIO templi novi, azaz az vyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor… ez 1625. esztendönec elsö napján tétetött praedicatióc… Ezec mellé adattac az ott tött praedikatiockal egynihány egyenlö értelmü praedikatióc… Monaki Miklos urnac es… házastarsanac… Czitneki Anna aszszonnac akarattyokból nyomtatásban kiboczattattanac.* – [2] *(ALVINCI Péter: Dedicatio regii sacelli Cassoviensis per… Petrum Alvinci, Vngaricae ecclesiae Cassoviensis antistitem ac seniorem meritissimum, azaz Cassan az királyi házban valo capolnánac az abususokból isteni tiszteletre szenteltetésekor tött praedicatio, melly mostan az bekeczi templum dedicalasakor tétetött praedicatioc mellé adatott az autoránac javallásából.)* Schultz ,Cassan 1625. RMNY 1334.

CONTE 1605. *Natalis COMITIS Mythologiae sive Explicationis Fabularum, libri decem: In quibus omnia prope Naturalis et Moralis Philosophia dogmata contenta fuisse demonstratur. Nuper ab ipso autore recogniti et locupletati. Eiusdem libri IIII. De Venatione. Cum Indice triplici, rerum memorabilium, urbium et locorum á variis*

heroibus denominatorum, ac plantarum et animalium singulis Diis dicatorum. Olus cuiusuis facultatis studiosis perutile ac propé necessarium. Addita Mythologia Musarum, A Geofredo Linocerio uno libello, comprehensa, et nunc recens á F. S. multis et foedis mendis expurgata. Hanoviae, Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium, et haeredes Iohannis Aubrii. MDCV.

CUHN 1789. *Mémoires et Négociations Secrets de Mr. de RUSDORF,* ed. E. G. CUHN, Leipzig, 1789.

CUHN 1789.b. *Geheime Unterhandlungen und Urkunden Zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges. hrsg. von Ernst Wilhelm Cuhn, I–II.* Leipzig, 1789.

CURTIUS 1963. CURTIUS, Ernst Robert: *Europäische Literatur und Lateinische Mittelalter.* Francke Verlag, Bern–München, 1963.

CULLER 2000. Jonathan CULLER: *Apostrophé.* Ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3, 370–389.

CSÁKTORNYAI 1999. CSÁKTORNYAI Mátyás: *Gróbián,* szöveggond., jegyz.: KŐSZEGHY Péter, Balassi Kiadó, Bp., 1999.

DÁNIEL–THALY 1867. *Történelmi kalászok (1603–1711). A vargyasi Dánel-család irattárában lévő, legnagyobbrészt eredeti kéziratok után kiadá DÁNIEL Gábor, szerkeszté THALY Kálmán. BETHLEN Gábor, KEMÉNY János, BÉLDI Pál és II. RÁKÓCZI Ferenc sajátkezű leveleinek másolataival.* Lauffer és Stolp, Pest, 1862.

DE MAN 1997. DE MAN, Paul: *Az önéletrajz mint arcrongálás,* ford.: FOGARASI György. Pompeji 1997. 2–3. 93–107.

DE MAN 2000. DE MAN, Paul: *Az irónia fogalma,* in Esztétikai ideológia, ford. Katona Gábor, Osiris, Bp., 2000. 175–203.

DEPNER 1938. DEPNER, Maja: *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg,* Stuttgart, 1938.

DÉZSI 1898. DÉZSI Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Budapest, 1898.

DÉZSI 1908. DÉZSI Lajos: *Szenci Molnár Albert levelei Camerariushoz, és Leudiushoz,* ItK, 1908, 218–225.

DIWALD 1969. DIWALD, Helmut: *Wallenstein,* Bechtle Verlag, München, 1969.

ECO 2004. ECO, Umberto: *A szimbólum,* in *Uő: La Mancha és Bábel között irodalomról,* ford. BARNA Imre, GECSER Ottó, Európa, Bp., 2004.

208–238.

ELIAS 1987. ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata, szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások,* ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Bp., 1987.

Emlékírók 1983. *Emlékezetül hagyott írások, erdélyi magyar emlékírók,* vál, jegyz: VERESS Dániel, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1983. Különösen KESERŰI DAJKA János, BOJTHI VERES Gáspár, SEGESVÁRI SZABÓ Bálint, THODALAGI Mihály, HALLER Gábor, I. RÁKÓCZI György műveinek közölt részletei.

EOE VIII. 1882. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek,* VIII. kötet, 1621–1629, szerk. SZILÁGYI Sándor. Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatala, Bp., 1882.

EOE IX. 1883. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek,* IX. kötet 1629–1637, szerk. SZILÁGYI Sándor, a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatala, Bp.,1883.

EVANS 1989. EVANS, Robert John Weston: *Das Werden der Habsburger Monarchie. Böhlau, Wien–Köln, 1989.*

Exequiarum 1624. *Exequiarum coeremonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Susannae Caroli...* Valesutius et Mezlenius (Válaszúti és Meszlényi), Alba-Iulae [!], 1624. (RMNY 1307.)

FALUDI 1991. *FALUDI Ferenc prózai művei,* sajtó alá rend., szöveggond., jegyz., magy. VÖRÖS Imre, URAY Piroska. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.

FAZEKAS–JUHÁSZ 2004. FAZEKAS Sándor–JUHÁSZ Levente: *Az ezerszínű kaméleon*. A *Sebes agynak késő sisak* forrásai, ItK, 2004/2–3.

FAZEKAS–JUHÁSZ 2005. FAZEKAS Sándor–JUHÁSZ Levente:*A kaméleon színeváltozása. A* Sebes agynak késő sisak *és forrása,* in A *magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. SZILASI László, ÖTVÖS Péter, VADAI István, PAP Balázs, Szeged, 2005.

FAZEKAS 2005. b. FAZEKAS Sándor: *Politikai koncepció és sztoikus értékrend. A* Sebes agynak késő sisak *forrásának variánsai, elhangzott a Politika műfajai a régi magyar irodalomban című konferencián, Gyulán, 2005. május 26-án.*

FAZEKAS 2006. FAZEKAS Sándor: *Obsidio Szigetiana. Meditáció a Zrínyiász magyar címadása kapcsán,* in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum*

Hungaricarum, XXIX, szerk. FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella, Szeged, 2006.

FAZEKAS–LABÁDI 2006. FAZEKAS Sándor–LABÁDI Gergely: *1664*. Meghal Zrínyi Miklós, színre lép Gyöngyösi István. *Gyöngyösi István: Mársszal társolkodó murányi Vénus,* in *A magyar irodalom történetei,* szerk HORVÁTH Iván, ORLOVSZKY Géza, SZEGEDY-MASZÁK Mihály et al., Bp., 2007. (megjelenés alatt).

FINDEISEN 1998. FINDEISEN, Jörg-Peter: *Der Dreissigjährige Krieg: eine Epoche in Lebensbildern*. Styria Verlag, Graz, 1998.

FRANZL 1989. FRANZL, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Styria Verlag, Graz, 1989.

FOUCAULT 2000. FOUCAULT, Michel: A szavak és a dolgok.A társadalomtudományok archeológiája, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Osiris Kiadó, Bp., 2000.

GÁL 1976. GÁL István: *Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből. Magyar szerző műve Angliában magyar történelemről,* ItK, 1976, 223–237.

GENETTE 1996. GENETTE, Gerard: *Az elbeszélő diskurzus. In Az irodalom elméletei I.,* szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996.

GILLY 1997. GILLY, Carlos: *"Észak Oroszlánja" , a "Sas" és a "Végítélet Krisztusa". Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben,* in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére,* Szeged, 1997, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, 103–111.

GILLY1998. *Fama fraternitatis. Das Urmanifest der Rosenkreuzer Bruderschaft zum ersten Mal nach den Manuskripten bearbeitet. Hrsg. V. Carlos Gilly*. Rosekruis Pers – Haarlem (Niederlande), 1998.

GINDELY 1890. GINDELY Antal*: Bethlen Gábor* udvara (Magyar Történeti Életrajzok), Történelmi Társulat, Bp., 1890.

Gondolkodók 1979. *Magyar gondolkodók a 17. században,* vál. TARNÓC Márton, (Magyar Remekírók), Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.

GÖMÖRI 1989. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII.*

században, Budapest, 1989.

GÖMÖRI 1994. GÖMÖRI György: *Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban*, ItK, 1994, 52–61.

GUEVARA–PRÁGAI 1628. DRASKOVICH János – PRÁGAI András [ford.]: *Feiedelmeknec serkentö oraia, az az Marcvs Avrelivs csaszarnac eleteröl az hires GVEVARAI Antaltol… irattatot három könyvec, mellyeket… deac nyelvre forditot es… meg vilagositot WANCKELIVS Ianos, most penig ez Serkentö oranac elsö és harmadic könyveit… Rakoczi Györgynec parancsolattyara magyar nyelven tolmacslotta PRAGAY Andras szerencsi prédicator*. Klösz, Bartphan, 1628. RMNY 1400.

GYÁRFÁS 1995. GYÁRFÁS István: *Virgilius poetának Aeneise* (*1717),* szöv. gond., jegyz.: THIMÁR Attila, Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995.

GYÖNGYÖSI 1998. GYÖNGYÖSI István: *Mársszal társolkodó murányi Vénus*, s. a. r.: Jankovics József, Balassi Kiadó, Bp., 1998.

GYÖNGYÖSI 2003. GYÖNGYÖSI István: *Csalárd Cupido, Proserpina elragadtatása, Cuma városában épített Dédalus temploma, Heroida-fordítások*, s. a. r.: JANKOVICS József, NYERGES Judit, Balassi Kiadó, Bp., [2003.]

HAHN 1724–1726. HAHN, Simon Friedrich*: Collectio Monumentorum* I–II. Braunschweig, 1724–1726. (I. 875–1048, illetve II., 777–927.)

HARGITTAY 1987. HARGITTAY Emil: *Egy "szívet vidámító, elmét élesítő" könyv*, BOD 1987. 7–24.

HARGITTAY 2001. HARGITTAY Emil: *Gloria, fama, literatura*, Universitas Kiadó, 2001.

HRUSCHKA 1891. HRUSCHKA, Alois [hrsg.]: *Deutsche Volkslieder aus Böhmen.* Hrsg. vom Deutschen-Vereine zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse in Prag. Prag 1891.

HAUSER 1980. HAUSER Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete, a manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, Gondolat, Budapest, 1980.

HEIDFELD 1608. HEIDFELD, Johannes: *Sphinx Theologico-Philosophica*, Herborn, 1608.

HEINEMANN 1982. HEINEMANN, Margot: *Puritanism & theatre. Thomas Middleton and Opposition Drama under the Early Stuarts.* Cambridge

University Press, Cambridge–London–New York–New Rochelle – Melbourne – Sidney, 1982 (első kiadás: 1980), különösen 151–172.

HELTAI 1987. HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla. (Memoria Saeculorum Hungariae 5), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 209–231.

HELTAI 1994. HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. (Humanizmus és reformáció 21),* Balassi Kiadó, Budapest, 1994.

HEREPEI 1965. *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. HEREPEI János cikkei.* (Adattár a 16–17. századi szellemi mozgalmak történetéhez 1), Szeged, 1965. (különösen a 112–116., ill. 162–165.)

HUBAY 1948. *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban,* 1480–1718. Összeállította: HUBAY Ilona, OSzK, Budapest, 1948.

HUF 2003. HUF, Hans-Christian (hg.): *Mit Gottes Segen in die Hölle. Der Dreißigjährige Krieg,* List Taschenbuch, Ullstein Buchverlage GmbH, 2003.

HUSZTI [1979.] HUSZTI Péter: *Aeneis,* utószó: SZABÓ Géza ; s. a. r., jegyz. GILICZE Gáborné, Johann Reinhard GRÜNINGER, NPI, Bp., [1979].

IMRE 1987. IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert* Idea Christianorum-*a,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla. (Memoria Saeculorum Hungariae 5), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 231–253.

IMRE 1995. IMRE Mihály: *„Magyarország panasza," a Querela Hungariae-toposz a 16–17. század irodalmában,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.

IMRE 2004. IMRE Mihály: *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció XVI. századi retorikáinak egyik dilemmája,* in *Religio, retorika, nemzettudat,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.

IMRE 2005. IMRE Mihály: *Kulturális emlékezet, retorikai, poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben,* Debrecen, 2005 [kézirat].

IVÁNYI 1954. IVÁNYI Béla: *Tinódi-vers egy XVII. századi levélben*, ItK, 1954, 318–319.

JANKOVICS 2006. JANKOVICS József: *Wesselényi Ferenc nádor szemantikai érdeklődése*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX.*, szerk. FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 2006, 97–106.

JANKOVITS 2002. JANKOVITS László: *Accessus ad Janum, a műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002.

JENEI 1966. JENEI Ferenc: *A Balassi-hagyaték történetéhez.* ItK 1966. 196.

JESSEN 1963. JESSEN, Hans: *Der Dreißigjährige Krieg in Augenzeugenberichten*, összeáll., előszó: Hans JESSEN, Rauch, Düsseldorf , 1963.

JÖCHER 1750–1751. JÖCHER, CHRISTIAN GOTTLIEB: *Allgemeines Gelehrten-lexikon* Leipzig, 1750–1751. (Nachdruck: Olms, Hildesheim - New York, 1961-1981).

JUHÁSZ–VISKOLCZ 2003. *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái I, tanulmányok*, összeállította JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2003.

KAPOSI 2005. KAPOSI Márton: *Machiavelli csekély szerepe a magyar államelméleti irodalom kialakulásában* [2005; kézirat].

KÁLVIN 1910. KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere, amelyet szerzője Kálvin János most először foglalt négy könyvbes osztott föl a tárgy természete szerint fejezetekre és kibővített annyira, hogy csaknem új műnek tartható (1559)*, ford.: Ceglédi Sándor, Rábold Gusztáv, a Magyar Református Egyház kiadása, Pápa, 1910.

KECSKEMÉTI 1998. KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Universitas Könyvkiadó, Bp., 1998.

KECSKEMÉTI 2005. KECSKEMÉTI Gábor (MTA ITI): *Állhatatos politika vagy hűtlen retorika? (Kis magyar Lipsius)*, elhangzott a 2005. május 27-én, a Gyulán, *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* címmel megrendezett konferencián.

KECSKEMÉTI 2005.b. KECSKEMÉTI Gábor: *Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői*, ItK, 2005, 222–242.

KEMÉNY–BETHLEN 1980. *KEMÉNY János és BETHLEN Miklós művei*, szöveggond.: V. WINDISCH Éva. Bp., 1980.

KEREKES 1943. KEREKES György: *Bethlen Gábor Kassán,* Wilo Kő- és Könyvnyomdai Műintézet, 1943.

KESERŰ 1963. KESERŰ Bálint: *A* Conspiratio Kendiana *szerzője,* ItK, 1963, 360–368.

KESERŰ 2005a. KESERŰ Bálint: *Kezdjük Paracelsussal. A nem-reneszánsz hermetizmus Magyarországon.* Az előadás elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, 2005-ben.

KESERŰ 2005b. KESERŰ Gizella: *Teológus makacsság és a hatalom: a dézsi komplanáció előzményeiről.* Elhangzott 2005. május 27-én, Gyulán, *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* címmel megrendezett konferencián.

KIBÉDI VARGA 1983. KIBÉDI VARGA Áron: *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa,* Irodalomtörténet, 1983/3. 545–591.

KIBÉDI VARGA 1993. KIBÉDI VARGA Áron: Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. Athenaeum 1993./4. 166–179.

KISS 2005. KISS Farkas Gábor: *„Difficiles nugae”. Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai,* ItK 2005. 4-6, 436–469.

KLANICZAY 1957. KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* MTA I. OK 1957. 265–338.

KLANICZAY 1960. KLANICZAY Tibor: *A magyar késő reneszánsz problémái. Stoicizmus és manierizmus,* It, 1960, 40–61.

KLANICZAY 1964. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, szerk. KLANICZAY Tibor, írták: BÁN Imre, HOPP LAJOS, KLANICZAY Tibor, PIRNÁT Antal, STOLL Béla, TARNAI Antal, VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.

KLANICZAY 1972. *KLANICZAY Tibor opponensi véleménye Rózsa György kandidátusi értekezéséről,* Művészettörténeti értesítő, 1972, 143—145.

KLANICZAY 1982. *A manierizmus,* bev., vál. szerk. KLANICZAY Tibor, ford. LONTAY László et al., Gondolat, Bp., 1982.

KNAPP 2003. KNAPP Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században, Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez,* Universitas Kiadó, Bp., 2003.

KOLTAI 2002. KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV.)* OszK–Scriptum RT., Bp.–

Szeged, 2002.

KOMLOVSZKI 1966. KOMLOVSZKI Tibor: *Egy manierista* „Theatrum Europaeum" *és szerzője,* ItK, 1966, 85–105.

KOSELLECK 1982–1997. *Geschichtliche Grundbegriffe : historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland,* hrsg. von Otto BRUNNER; Werner CONZE; Reinhart KOSELLECK. [Hrsg. im Auftrag des Arbeitskreises für Moderne Sozialgeschichte e.V.] Bd. 1–7. Klett–Cotta, Stuttgart, 1972–1997.

KOSJÁR 1960. KOSJÁR Márton: *Machiavellizmus és Machiavelli a Zrínyi előtti magyar irodalomban* Szeged, 1960 (doktori értekezés; gépirat)

KOVÁCS 1975. KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába, tanulmányok a régi magyar irodalomról,* Gondolat Kiadó, Bp., 1975.

KOVÁCS 1996. KOVÁCS Sándor Iván: *„Eleink tündöklősége," tanulmányok, esszék.* Balassi Kiadó, Bp., 1996.

KOVÁCS 2000. KOVÁCS Sándor Iván: *Szenci Molnár redivivus, filológiai esszék.* Ister, Bp., 2000.

KOVÁCS 1982. KOVÁCS József László: *Rimay és a XVII. század emblematikájáról,* ItK 1982, 637–644.

KOVÁCS 2004. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631*). Széchenyi István Városi Könyvtár, Sopron, 2004.

KRAUSS 1994. KRAUSS, Georg: *Erdélyi krónika 1608-1665.* ford.,bev., jegyz.: VOGEL Sándor, Bp., 1994.

KREMER 1969. KREMER, Marita: *Die Handschriften der Murhardschen Bibliothek der Stadt Kassel und Landesbibliothek 2. Manuscripta iuridica.* Harrassowitz, Wiesbaden, 1969.

KRÜNER 1876. KRÜNER, Friedrich: *Johann Joachim Rusdorf kurpfälzischer Gesandter und Staatsmann während des dreissigjährigen Krieges,* Halle, Hermann Gesenius, 1876.

LACKNER 1988. *Lackner Kristóf munkái,* s.a.r.: KŐSZEGHY Péter, Akadémiai Kiadó, 1988.

LASKAI 1970. *LASKAI János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius,* s. a. r., bevezető: TARNÓC Márton, Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.

LEFFLER 1911. LEFFLER Béla: *Magyar vonatkozású német népénekek.* Századok 1911. 347–359.

LIPTAI 1984. *Magyarország hadtörténete két kötetben,* főszerk. LIPTAI Ervin,

Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. I. 251–274.

LIVIUS 1982. LIVIUS, Titus: *A római nép története a város alapításától,* I., ford., jegyz. Muraközy Gyula, Európa, 1982.

LOEN 1725. *Joannis Joachimi De Rusdorff Nobilis germ. et consiliarii quondam in aula palat. electorali, nec non ablegati in Anglia etc. Consilia et negotia politica, ubi diversi tractatus et consilia, diverso tempore, prout res in deliberationem cadebant, aut proponebantur, scripta et rerumpublicarum in Europa Statum cocernentia, continentur. Accedit Epistolarum Familiarium ipsius authoris, ad viros illustres et amicos scriptarum, collectio.* Ex Bibliotheca Loeniana, Frankfurt, 1725. [s. a. r.: Friedrich VON LOEN].

LUKÁCSY 1998. LUKÁCSY Sándor: *„Az állam lelke (Machiavelli és egyházi irodalmunk),* ItK, 1998. 3-4. 301–336.

LUKINICH 1911. LUKINICH Imre: *Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához*. Századok, 1911. 441–447.

MACHIAVELLI 1978. Niccolò MACHIAVELLI művei. I., ford.: IVÁNYI Norbert, LUTTER Éva, KARINTHY Ferenc, MAJTÉNYI Zoltán, LONTAY László, SZÉKÁCS Vera. Európa, Bp., 1978.

MAKKAI–SZÁSZ 1988. *Erdély története három kötetben, 2. kötet,1606-tól 1830-ig,* szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, a kötet szerzői: PÉTER Katalin, TRÓCSÁNYI Zsolt, R. VÁRKONYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

MANN 1974. MANN, Golo: *Wallenstein*. Europäische Bildungsgemeinschaft, Stuttgart, 1974.

MANN 1997. MANN, Golo: *Das Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges.* In *Propyläen Weltgesichte. Eine Universalgesichte,* hrsg. v. Golo MANN u. August NITSCHKE. 7 Bd., Propyläen Verlag, Berlin, 1997, 133–230.

MIDDLETON 1966. MIDDLETON, Thomas: *A Game at Chess.* Ed. By J. W. HARPER. Ernest Benn Ltd, London, 1966.

MIEG–NEBEL 1701. MIEG–NEBEL: *Varia pietatis et eruditionis virorum superioribus duobus seculis celebrium monumenta,* Frankfurt. am Main, 1701.

MIKÓ 1855– *Erdélyi Történeti Adatok,* szerk., kiad. Mikó Imre, Kolozsvár, 1855–

MONOK 1988. MONOK István: *Cseffei László 1592–1662,* Századok, 1988/4. 622–647.

MONOK 2003. *Szemle Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Mit einem Katalog der Handschriften. Kaiserslautern, 2002, Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde, 352 l. /Beiträge zur pfälzischen Geschichte, Bd. 21./ című kötetéről.* MKsz, 2003. 1. 143–144.

NÉMETH 1974. NÉMETH S. Katalin: *Debreceni S. János és Guevara,* ItK, 1974. 210–213.

OPITZ 1962. *Buch von der deutschen Poeterey* von Martin OPITZ, Abdruck der ersten Ausgabe (Breslau, 1624). Vorwort: Henrik Becker. Siebente erläuterte Auflage, Veb Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale), 1962.

OVIDIUS 1961. P. OVIDIUS Nasonis *Amores / Szerelmek, latinul és magyarul,* ford., jegyz. GAÁL László Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.

OVIDIUS 1975. OVIDIUS, Publius Naso: *Átváltozások [Metamorphoses],* ford. Devecseri Gábor, Magyar Helikon, Bp., 1975.

PAAS 1994. PAAS, John Roger: *The German Political Broadsheet, 2–7,* Harrasowitz, Wiesbaden, 1986–2002.

PACH–R. VÁRKONYI 1985. *Magyarország története 1526–1686.* főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. A kötetet írták: BENCZÉDI László, HEGYI Klára, MAKKAI László, PACH Zsigmond Pál, PÉTER Katalin, SINKOVICS István, R. VÁRKONYI Ágnes, ZIMÁNYI Vera. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.

PALACKY 1984. PALACKY, Frantisek: *A huszitizmus története: fejezetek a cseh nemzet történetéből.* Vál., jegyz., utószó: BENEDEK Gábor ; ford. BENEDEK Gábor, FARKAS Géza, HOLKA László. Európa Kiadó, Bp., 1984.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1629. PÁLÓCZI HORVÁTH János: *Mnemosyne historica de quatuor summis imperiis...,* Padova, 1629.

Pánétzius 1798. *Magyar Pánétzius, vagyAz élő, de majd meg-halandó Keresztyén Ember első Négy Állapotiról, s az után Négy Utolsó Dolgairól való szoros és üdvességes Elmélkedései.* 1798. Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókja, Unitárius Kézirattár, jelzet MsU. 233/A.

PARKER, 1987. PARKER, Geoffrey: *The Thirty Years' War.* New York, Military Heritage Press, 1987.

PÁZMÁNY 1904. PÁZMÁNY Péter munkáiból. S. a. r., bev. Fraknói Vilmos. Franklin Társulat, Budapest, 1904.

PÁZMÁNY 1983. PÁZMÁNY Péter : *válogatás műveiből.* Vál. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter. Szent István Társulat, Bp., 1983.

PETRONIUS 1963. PETRONIUS, T. Arbiter: Satyricon, ford. HORVÁTH István Károly, Magyar Helikon, Bp., 1963.

PÉTER 1979. PÉTER Katalin: *A romlás századában,* Gondolat Kiadó, Bp., 1979.

PÉTER 1985. PÉTER Katalin: *Esterházy Miklós,* Gondolat Kiadó, Bp., 1985.

PÉTER 2000. *Új magyar irodalmi lexikon 2.,* szerk PÉTER László, Akadémiai Kiadó, Bp., 2000.

PEUCKERT 1963. PEUCKERT, Will-Erich: *Pansophie. Teil 3.: Das Rosenkreutz.* Schmidt, Berlin, 1963.

PFEFFER 1993. PFEFFER, Maria: *Flugschriften zum Dreißigjährigen Krieg. Aus der Häberlein–Sammlung der Thuern- und Taxisschen Hofbibliothek.* Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – New York –Paris – Wien, 1993.

PIRI 1999. PIRI Zoltán: *Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe,* Történelmi Szemle, 1999. 1–2. 157–176.

PIRNÁT 1966. PIRNÁT Antal: *Rimay Balassi-epicédiumának kísérő iratai.* ItK 1966.197–208.

PIRNÁT 1984. PIRNÁT Antal: *Fabula és história.* ItK 1984/2 137–150.

PIRNÁT 1989. PIRNÁT Antal: *Gattungen der humanistischen Geschichtsschreibung. Historia et commentarii,* in *Geschichtsbewusstsein und Geschichtschreibung in der Renaissance.* Hrsg. v. August BUCK, Tibor KLANICZAY und S. Katalin NÉMETH, Akadémiai Kiadó, Bp., 1989, 57–65.

PIRNÁT 1996. PIRNÁT *Antal: Balassi Bálint poétikája,* Balassi Kiadó, Bp., 1996.

PLUTARKHOSZ 2001. PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok,* I–II. Osiris, Bp., 2001.

PRÁGAI 1628. PRÁGAI András: *Fejedelmeknek serkentö órája,* Bártfa, 1628. RMNY 1400. (A Prágai által a műhöz illesztett előszavak kiadását lásd az RMKT XVII./8 1976 jegyzeteiben).

RAJKA1915. RAJKA László: *A* „Sebes agynak késő sisak" *című verses mű a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában,* It, 1915. 102–114.

RJÖM 1955. *RIMAY János összes művei;* összeállította: ECKHARDT Sándor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.

RJÍ 1992. *RIMAY János írásai*, szerk. ÁCS Pál. Balassi Kiadó, Bp., 1992.

RIPA 1997. RIPA, Cesare: *Iconologia*, ford, jegyz, utószó: SAJÓ Tamás, Balassi Kiadó, Bp., 1997.

RMKT XVII/1. 1959. *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete.* Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat, 1. kötet, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.

RMKT XVII/2. 1962. *Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei.* S. a. r.: JENEY Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, Stoll Béla. 1962.

RMKT XVII/6. 1971. *SZENCI MOLNÁR Albert költői művei*. Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat, 6.kötet, s. a. r. STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

RMKT XVII/8. 1976. *Bethlen Gábor korának költészete*. Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat, 8. kötet, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.

RMKT XVII/12. 1987. *MADÁCH Gáspár, egy névtelen, BENICZKY Péter, Gróf BALASSA Bálint, LISTIUS László, ESTERHÁZY Pál és FRÁTER István versei.* Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat, 12. kötet, s. a. r.: VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

RMNY II. 1983. *Régi magyarországi nyomtatványok II. (1600–1635),* szerk. Heltai János, MTA–OSzK, Bp, 1983.

RMNY III. 2000. Régi magyarországi nyomtatványok III. (1635–1655). Szerk. Heltai János, Magyar Tudományos Akadémia–Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2000.

RÓZSA 1972. *RÓZSA György válasza KLANICZAY Tibor opponensi véleményére,* Művészettörténeti értesítő, 1972, 146–148.

RUSDORF–PRÁGAI 2006. *A harmincéves háború verses politikai arcképcsarnoka latinul és magyarul. (A* Sebes agynak késő sisak *és az* Elegidia et poematia epidictica *közös kiadása).* S. a. r.: FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, 2006. (sajtó alatt).

SÁRA 2001. SÁRA János: *A Habsburgok és Magyarország 950–1918.*

Athenaeum 2000 Kiadó, Bp., 2001.

SALISBURY 1999. SALISBURY, John of: *Policraticus, az udvaroncok hiábavalóságáról és a filozófusok nyomdokairól,* vál., ford., jegyz.: SOMFAI Anna, Atlantisz Kiadó, Bp., 1999.

SCALIGER 1546. Iulii Caesaris SCALIGERI *Poematia ad illustrissimam Constantiam Rangoniam*, Beringos, Lyon,1546.

SCALIGER 1561. Iulii Caesaris SCALIGERI *Poetices libri septem,* Antonius Vincentius, Lyon, 1561.

SCHILLER 2002. *SCHILLER, Friedrich összes drámái,* szerk, jegyz.: GYŐRFFY Miklós, Osiris, Bp., 2002.

SCHILLING 1990. SCHILLING, MICHAEL: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit: Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700.* Niemeyer, Tübingen, 1990 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 29.)

SCHMIDT-BIEGEMANN 1998. SCHMIDT-BIEGEMANN, Wilhelm: *Apokalypse und Millenarismus im Dreißigjährigen Krieg,* BUßMANN–SCHILLING Münster, Westfälisches Landesmuseum, 1998, 259–265.

SKINNER 1992. SKINNER, Quentin: *The foundations of modern political thought.* Cambridge Univ. P., Cambridge – New York – Oakleigh 1992 (c. 1978.)

SOMLYÓI TÓTH 1987. SOMLYÓI TÓTH Tibor: *Erdélyi királytükör. Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla, Akadémiai Kiadó, Bp.,1987. 275–295.

SOMOGYI 2004. SOMOGYI Katalin: A parodisztikus gyónás műfaja a XVII. századi magyar irodalomban (szakdolgozat), Szeged, 2004.

STOLL 1963. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840),* Bp., Akadémiai, 1963.

STOLL 1964. STOLL Béla: *A politikai költészet kezdetei,* in *A magyar irodalom története* II., 1600–1777, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1964, 99.

SZABÓ 2001. SZABÓ Péter: *Pázmány Péter, I. Rákóczi György, Bethlen Péter,* in *Pázmány Péter és kora,* szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány Irodalmi Műhely Tanulmányok, Pázmány Péter Katolikus

Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2001. 92–101.

SZABÓ–SZÖRÉNYI 1997. SZÖRÉNYI László–SZABÓ G. Zoltán: *Kis magyar retorika.* Helikon Kiadó, Budapest, 1997.

SZALAY–SALAMON 1866–1870. SZALAY László–Salamon Ferenc: *Galántai Gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora.* 1-3, Lauffer és Stolp, Pest, 1866–1870.

SZALÁRDI 1980. SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája,* s. a. r., bev., jegyz.: SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980.

SZEKFŰ 1983. SZEKFŰ Gyula*: Bethlen Gábor.* Helikon Kiadó, Bp., 1983.

SZENCI 1604. *Dictionarium Latinoungaricum…* Nürnberg, 1604. (fakszimile kiadás).

SZENCI 1624. [SZENCI MOLNÁR Albert ford.]: *A keresztény Religiora és az igaz hitre való tanítás, mellyet deákul írt Calvinus János...*, Frankfurt, 1624.

SZENCI– VÁSÁRHELYI 1976. SZENCI MOLNÁR Albert válogatott művei, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.

SZENCI 1975. SZENCI MOLNÁR Albert*: Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról.)* S. a. r. bev., jegyz: Vásárhelyi Judit, (Régi Magyar Prózai Emlékek 4.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.

SZENCI–SZABÓ 2003. SZENCI MOLNÁR Albert naplója, közzéteszi SZABÓ András, Universitas Kiadó, Bp., 2003.

SZENTPÉTERI 1999. SZENTPÉTERI Márton: *Boszorkányos Szenci Molnár Albert.* Café Bábel, 1999/2. 37–45.

SZIGETI 2005. SZIGETI Csaba: *Magyar versszak.* Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

SZILÁGYI 1866. SZILÁGYI Sándor: *Esterházy Miklós, Magyarország nádora,* II., Pest, 1866.

SZILÁGYI 1877. SZILÁGYI Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX–XXI. hadjáratai történetéhez. Magyar Történelmi Tár IV, Pest, 1877. 185–227.*

SZILÁGYI 1875. SZILÁGYI Sándor: *A tarcali generális zsinat levele I. Rákóczi Györgyhöz Prágai András szerencsi pap ügyében.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1875. 525–526.

SZILÁGYI 1881. *Két utazási levél a XVII. századból.* Történelmi Tár, 1881. 193–197.

SZILÁGYI 1881.b. *A kis gróf utazásához,* közli SZILÁGYI Sándor,Történelmi Tár, 1881. 197–199.

SZILÁGYI 1882. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Nyolczadik kötet (1621–1629.)* Kiad. SZILÁGYI Sándor, MTA Könyvkiadó-hivatala, 1882.

SZILÁGYI 1882.b. *Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczy György első diplomácziai összeköttetései történetéhez,* szerk. SZILÁGYI Sándor (Magyar történelmi emlékek 1. oszt. Okmánytárak) Akadémiai Kiadó, Bp., 1882.

SZILÁGYI 1882.C. SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor és a svéd diplomácia.* Bp., 1882.

SZILÁGYI 1883. *Levelek és acták I. Rákóczy György és a Porta diplomacziai összeköttetéseinek történetéhez,* kísérőtanulmány, szerk. SZILÁGYI Sándor, in Történelmi Tár 1883. 417–461.

SZILÁGYI 1893. SZILÁGYI Sándor*: I. Rákóczi György 1593–1648.* (Magyar Történeti Életrajzok), Történelmi Társulat, Bp., 1893.

SZILASI 1996. SZILASI László: *Hibbe(csúf). Rimay János Balassi-elogiuma,* in: HÁRS ENDRE–SZILASI László: *Lassú olvasás. Történetek és trópusok,* ICTUS–JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996, 193–205.

SZILASI 2005. SZILASI László: *Hajlam a búra. A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben.* Elhangzott Gyulán, a *Politikai műfajai a régi magyar irodalomban* című régi magyar irodalmi konferencián, 2005. május 26-án.

SZŐNYI 1987. SZŐNYI György Endre: *Ideológia és stílusesztmény Prágai András prózájában,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 295–309.

SZÖRÉNYI 2002. SZÖRÉNYI László: *A magyarországi latin humanista történetírás és népnyelvű átalakítása: Antonius Bonfini és Heltai Gáspár,* in Uő.: *Philologia Hungarolatina, tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról,*. Kortárs Könyvkiadó, Bp., 2002, 65–71.

TARNAI 1990. TARNAI Andor: *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*. ItK 1990/4. 444–469.

TARNÓC 1978. TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában,* Gondolat, Bp., 1978.

TÉGLÁS 1928. TÉGLÁS Jenő Béla: *A történeti pasquillus a magyar irodalomban,* Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Szeged, 1928.

THALY 1864. THALY Kálmán: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok,* I. kötet. Bp., 1864.

THIENEMANN 1931. THIENEMANN Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Danubia, Pécs, 1931.

THÖKÖLI–THALY 1873. *Késmárki THÖKÖLI Imre és némely főbb híveinek naplója,* s. a. r. THALY Kálmán, II. Budapest, 1873.

THUKÜDIDÉSZ THUKÜDIDÉSZ: *A peloponnészoszi háború.* Osiris Kiadó, ford. MURAKÖZY Gyula, jegyz., utószó: HEGYI Dolores, Bp., 1999.

TURNBULL 1947. TURNBULL, G. H.: *Hartlib, Dury, and Comenius.* University Press of Liverpool – Hodder & Stoughton, Liverpool – London, 1947.

TUSOR 2004. TUSOR Péter: *A barokk pápaság 1600–1700. Gondolat, Bp., 2004.*

UEBERWEG 2001. *Grundriss der Geschichte der Philosophie,* begründet v. Friedrich UEBERWEG, hrsg. v. Helmut HOLZHEY, *Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Band 4/1–2, Das Heilige Römische Reich, Deutscher Nation, Nord- und Osteuropa,* Schwabe & CO AG Verlag, BASEL, 2001.

URAY 1987. URAY Piroska*: Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla. *(Memoria Saeculorum Hungariae 5.*) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 187–209.

VALERIANO 1602. JOANNIS PIERII VALERIANI BELLUNENSIS *Hieroglyphica seu De Sacris Aegyptiorum Aliarumque Gentibus Literis Commentarii. […]*Paulus Freon, Lyon, 1602.

VÁSÁRHELYI 1980. VÁSÁRHELYI Judit: *Molnár Albert és Johann Joachim Rusdorf,* ItK, 1980/3. 355–372.

VÁSÁRHELYI 1985. VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmeáramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében,* Humanizmus és reformáció 12, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

VÁSÁRHELYI 1987. VÁSÁRHELYI Judit: *Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés,* in *Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. VARJAS Béla. *(Memoria Saeculorum Hungariae 5.*) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 253–275.

VÁSÁRHELYI 1991. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei,* Lymbus Művelődéstörténeti Tár, III, Szeged, Scriptum Kft, 1991. 99–173.

VÍGH 2004. *Az udvari élet művészete Itáliában, szöveggyűjtemény,* szerk. Vígh Éva, Balassi Kiadó, Bp., 2004.

VISKOLCZ 2003. VISKOLCZ Noémi: *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban,* in JUHÁSZ–VISKOLCZ 2003, 65–93.

VISKOLCZ 2003b. VISKOLCZ Noémi: *„Vagyon egy kis Varos Moguntian innen" Hanau és Oppenheim jelentősége a magyar művelődésben,* elhangzott az „Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig" címmel rendezett konferencián Sárospatakon, 2003. októberében.

WALDAPFEL 1932. WALDAPFEL József: *Szenci Molnár Albert religio-emblémája,* ItK, 1932. 431–432.

WALTHER 2004. WALTER, Axel E.: *Späthumanismus und Konfessionspolitik : die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims,* (Frühe Neuzeit 95.), Max Niemeyer, Tübingen 2004. 281–283.

WALLENSTEIN 1634. **"***Kurtze, aber doch wahrhafftige Relation Dessen, was von dem 12. Januarij dieses lauffenden 1634. Jars an, biß auff den letzten Februarij, mit Albrecht von Wallenstain [...] sich zugetragen hat [...]* H. n., 1634.

WALLENSTEIN 1634b. *Reovid, de igen bizonyos Relatio, arról: miként ez jelen való 1634. Esztendőben, A die 12. Januarii, usque ad ultimum Februarii, Arulo Albertus Wallensteiner, Meckhelburg [sic], Fridlandt, Sagan és Grosglogau Hertzegh; azon kívül négy fő fő Személyeckel, az mi Kegyelmes Urunknak, II. Ferdinánd Császárnak Fö Generalissimussa; Elsőben Pilsna nevő városban, az hol Generalis Quartiria volt, És annak utánna, Egra nevő városba Cseh országban, keresztyén fejedelme s minden érdeme felett való Kegyelmes Ura, és az Austriai ház s az egész Imperium ellen való álnok Practikáló cselekedeti, s feltött czélul viselt hamis csalárd árultatása miatt, méltán érdeme szerént lött büntetése, és gyalázatos ki-menetele. Sokaknak példájokra.* Justus es domine et rectum judicium tuum. Levtschoviae, Typis Laurentii Breweri, M. DC. XXXIIII.

WALTER 2004. WALTER, Axel: *Späthumanismus und Konfessionspolitik Zusatz zum Titel die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michel Lingelsheims.* Niemeyer, Tübingen, 2004. 281–283.

WENDE 2001. *Angol királyok és királynők*, szerk. Peter WENDE, Korona Kiadó, Budapest, 2001.

WHITE 1997. WHITE, Hayden: *A történelem terhe*, ford. Braun Róbert, Berényi Gábor, Heil Tamás, John Éva, Osiris, Bp., 1997.

WILLE 1878. WILLE, Jakob: *Briefe Rusdorfs an den Magistrat zu Frankenthal*, in Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 30, Braun'schen Hofbuchhandlung, Karlsruhe,1878, 487–490.

WINCKELBAUER 2003. WINCKELBAUER, Thomas: *Ständenfreiheit und Fürstenmacht. Ländler und Unterthanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*1522–1699, Teil 1–2, in WOLFRAM, Herwig (hg.): Österreichische Geschichte, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 2003.

WORDEN 1986. *Stuart England*, ed. by WORDEN, Blair, Phaidon Press Ltd, Phaidon– Oxford, 1986.

YATES 1993. YATES, Sir Francis Amelia: *The Rosicrucian Enlightenment*. Routledge & Kegan Paul, London–Boston, 1993. (első kiadás: 1972.)

ZEDLER 1732–1754. ZEDLER, Johann Heinrich: *Großes Volstandiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste[…]*, Zedler, Halle–Leipzig, 1732–1754.

ZOVÁNYI 1941. ZOVÁNYI Jenő: *Adatok Prágai András életéhez és működéséhez*. ItK, 1941. 180–182.

ZOVÁNYI 1977. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977.